

Леніна Задорожна-Княгницька

**ПЕДАГОГІЧНА
АНТРОПОЛОГІЯ**

**Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет
кафедра освітнього менеджменту та педагогіки**

Л.В.Задорожна-Княгницька

ПЕДАГОГІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

Навчальний посібник

Маріуполь – 2015 рік

ББК 74.02

УДК 37.015.2(075)=161.2

З-15

Рекомендовано до друку вченою радою Маріупольського державного університету. Протокол №10 від 19.06.2014

Рецензенти:

І.В.Соколова, доктор пед. наук, професор, завідувач кафедри освітнього менеджменту та педагогіки МДУ;

Д.І.Пащенко, доктор пед. наук, професор, завідувач кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи та управління УДПУ імені Павла Тичини;

Л.Я.Бірюк, доктор пед. наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології початкової освіти ГНПУ імені Олександра Довженка.

З-15 Задорожна-Княгницька Л.В.

Педагогічна антропологія: Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. Запоріжжя: ПП «РДЦ Дизайн Груп», 2015 р. - 208 ст. Дизайн, верстка ПП «Дизайн Груп Плюс».

ISBN 978-966-2395-07-5

У навчальному посібнику розглядається зміст навчального курсу «Педагогічна антропологія», висвітлюється історія педагогічної антропології в Україні та за кордоном, подається сучасне трактування проблематики, що розглядається. Пропонуються типові форми навчальної роботи, які сприяють успішному засвоєнню теоретичного матеріалу.

Видання побудоване за вимогами кредитно-модульної системи організації навчання й адресоване викладачам та студентам гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів, а також студентам педагогічних спеціальностей, які вивчають курс педагогіки та педагогічної антропології.

ББК 74.02

УДК 37.015.2(075)=161.2

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Навчальна програма з педагогічної антропології	6
Розділ 2. Навчально-методичне забезпечення дисципліни	16
Змістовий модуль I. Вступ до педагогічної антропології	
Тема 1. Педагогічна антропологія як галузь людинознавства.....	17
Тема 2. Історія розвитку педагогічної антропології за кордоном.....	29
Тема 3. Історія розвитку педагогічної антропології в Україні.....	43
Блок самоконтролю за змістовим модулем I.....	63
Змістовий модуль II. Людина у контексті педагогічної антропології	
Тема 1. Людина як одне з основних понять педагогічної антропології.....	66
Тема 2. Дитина як предмет педагогічної антропології.....	78
Тема 3. Специфіка взаємодії людини з простором та часом.....	87
Тема 4. Взаємодія людини й культури.....	100
Блок самоконтролю за змістовим модулем II.....	112
Змістовий модуль III. Виховання як антропологічний феномен	
Тема 1. Виховання як процес передачі суспільно значущого досвіду наступним поколінням.....	115
Тема 2. Педагогічна антропологія та гуманізація освіти.....	127
Тема 3. Сучасний педагог: антропологічне тлумачення.....	139
Блок самоконтролю за змістовим модулем III.....	152
Розділ 3. Практикум з педагогічної антропології	
Семінарські заняття та контрольні завдання.....	155
Індивідуальне навчально-дослідне завдання.....	165
Тематичний покажчик	168
Іменний покажчик	176
Додаткове методичне забезпечення	191
Завдання та ситуації для аналізу й дискусії.....	192
Приблизні завдання модульної контрольної роботи.....	198
Ключ до тестів за змістовими модулями.....	200
Рекомендована література.....	203

ПЕРЕДМОВА

Прагнення сучасного українського суспільства до демократії, закріплення правових засад соціальних відносин захоплює й освітню систему, яка ставить перед собою такі надзавдання, як гуманізація та гуманітаризація освіти, особистісна орієнтованість, індивідуалізація навчально-виховного процесу.

Складовою частиною цього процесу є підготовка нової генерації педагогічних кадрів антропоцентричної спрямованості, формування якої можливе тільки за умови доцільної організації навчання на засадах міждисциплінарності, що виступає вагомим чинником підвищення рівня професійної, світоглядної, комунікативної та кроскультурної компетентності випускників вищих навчальних закладів. З огляду на зазначене педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь знань містить у собі комплекс світоглядних стрижневих ідей, взаємодія яких обумовлює формування синтетичної особистості сучасного педагога. Серед таких ідей основними є:

1. Онтологічні, що містять узагальнену картину походження людини, розкривають її структурні особливості, характер взаємозв'язків, основні закономірності розвитку й діяльності, проблему співвідношення буття світу й людського буття.

2. Гносеологічні, у межах яких розкривається пізнавальне ставлення людини до світу й самої себе, визначаються можливості пізнання, його межі, найбільш оптимальні форми та методи пізнавальної діяльності, з'ясовуються критерії істинності здобутого знання.

3. Праксеологічні, що розкривають ставлення людини до світу й самої себе з погляду можливостей та меж її діяльності, формують підходи до розуміння свободи волі людини та способи її прояву в досягненні мети, вирішується питання про вибір найбільш значущих для реалізації сутності людини варіантів людської діяльності – пізнавальної, виробничої, моральної.

4. Аксіологічні, що дають можливість осмислення цінностей людського життя, його сенсу, визначення етичних ідеалів людини й суспільства, на яких базується виховання.

Маючи своєю метою якнайповніше поєднання знань про людину як об'єкт та суб'єкт виховання, педагогічна антропологія виступає вагомим чинником підвищення якості професійної підготовки майбутнього вчителя. Пропонований посібник покликаний забезпечити якнайповніше вивчення курсу «Педагогічна антропологія» й зорієнтований на виконання умов доцільної організації самостійного навчання студентів з обов'язковою присутністю в ньому цілепокладання та його досягнення за допомогою ефективних технологічних схем самоосвіти, що підвищує його значущість для студентів дистанційної форми навчання.

Зміст посібника визначається робочою навчальною програмою з даної дисципліни та підпорядковується наступним завданням:

– озброєння знаннями про специфіку педагогічної антропології як міждисциплінарної галузі людинознавства, історії її розвитку в Україні та за кордоном;

– формування усвідомлення сутності людини як предмету педагогічної антропології та виховання як антропологічного феномену, розуміння значущості спадкових, соціальних, виховних чинників у процесі формування особистості;

– розвиток умінь грамотно використовувати знання сучасної педагогічної антропології для аналізу, осмислення та розв’язання соціально-педагогічних проблем, здатностей обирати раціональні технології професійного й особистісного самовдосконалення та гуманістичного виховання дітей;

– формування здатності програмувати та аналізувати власну діяльність на засадах педагогічної антропології;

– стимулювання самовиховання, самовдосконалення та самоосвіти студентів.

Оволодіння змістом навчального матеріалу передбачає послідовне опрацювання студентами матеріалу трьох модулів: «Вступ до педагогічної антропології», «Людина в контексті педагогічної антропології», «Виховання як антропологічний феномен». У межах кожного з модулів пропонуються конспекти матеріалу, що вивчається в межах теми, блок самоконтролю, змістове наповнення якого представлене завданнями, що спрямовують студентів на систематизацію та узагальнення набутих знань, здійснення аналізу ключових понять курсу; укладання глосарію термінів у межах теми; заповнення схем і таблиць; виконання індивідуального навчально-дослідного завдання.

Вихідне інформаційне забезпечення умовно поділяється на основне й додаткове. Водночас література, передбачена для використання на конкретних семінарських заняттях, має власну класифікаційну специфіку, що обумовлює використання студентами усіх можливих інформаційних ресурсів для найбільш повної та змістовної підготовки до занять.

Посібник побудований на основі принципів: достовірності інформації; системності викладу матеріалу, який призначений для використання в педагогічній діяльності; встановлення міждисциплінарних зв’язків; поєднання досягнень кредитно-модульної системи навчання з традиційними формами навчальної роботи у вищих закладах освіти; планомірної взаємодії суб’єктів навчального процесу на засадах діалогу.

Автор прагнув дотриматися всіх вимог, які висуваються до процедури реалізації кредитно-модульного навчання в системі діяльності вищого навчального закладу. Як наслідок, зібраний матеріал становить завершений інформаційний цикл, який передбачає різноманітні види діяльності викладача і студентів та дозволяє їм виокремити стратегічні цілі й тактичні завдання в курсі вивчення педагогічної антропології як навчальної дисципліни.

РОЗДІЛ 1

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З ПЕДАГОГІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

І. НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА З ПЕДАГОГІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

*Затверджена на засіданні вченої ради факультету іноземних мов
Маріупольського державного університету (протокол №3 від 03.12.2012)*

1. Опис навчальної дисципліни

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 2	Галузь знань: Гуманітарні науки Напрямок підготовки: 0203 Філологія	За вибором	
Модулів – 3	Спеціальність (професійне спрямування): 6.020300 «Мова та література (англійська), «Мова та література (німецька)»	Рік підготовки:	
Змістових модулів – 3		2-й	2-й
Індивідуальне науково-дослідне завдання - мультимедійна презентація		Семестр	
Загальна кількість годин - 72		3-й	3-й
		Лекції	
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 самостійної роботи студента - 2	Освітньо-кваліфікаційний рівень: Бакалавр	20 год.	10 год.
		Практичні, семінарські	
		12 год.	4 год.
		Лабораторні	
		год.	год.
		Самостійна робота	
		36 год.	50 год.
Індивідуальні завдання: 4 год.			
Вид контролю: ПМК			

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної та індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання – 30/42

для заочної форми навчання – 18/54

2. Мета й завдання навчальної дисципліни

«Педагогічна антропологія» як навчальна дисципліна знайомить студентів гуманітарних спеціальностей з теоретичними основами досліджень людини як біо-психо-соціо-культурної системи, повноправного учасника навчально-виховного процесу.

Зміст програми. У межах двох кредитів інформація дозується для проведення спланованих форм навчальної роботи: лекційних, практичних занять, самостійної роботи студентів (СРС), індивідуальної роботи студентів (ІРС), поточного контролю. Обсяг завдань для студентів визначається кількістю навчальних годин для їх виконання.

2.1. Рівень проблемності тематичних напрямків програми. Попередні умови – компетенції, якими мають володіти студенти на початку засвоєння навчального курсу з педагогічної антропології:

- Знання загальної психології, культурології, історії світу та історії України, філософії.
- Знання тематичного інформаційного забезпечення, яке пропонується до цих навчальних дисциплін.

Список першоджерел з педагогічної антропології складається з підручників, навчально-методичних посібників, монографій, філософських, літературних та педагогічних праць освітніх діячів різних історичних періодів і використовується з метою навчити студентів самостійно працювати з інформаційним масивом на основі напрямів, визначених викладачем на лекційних заняттях.

2.2. Головна мета курсу – систематизація та інтеграція теоретичних знань про людину та дитину, її розвиток та виховання відповідно до концептуальних підходів сучасної педагогічної антропології.

2.3. Завданнями навчальної дисципліни є:

- Формування уявлень про основи сучасної педагогічної антропології як цілісного знання про дитину.
- Формування вміння використовувати знання педагогічної антропології в осмисленні змісту традиційної та новаторських педагогічних систем.
- Формування вміння використовувати знання педагогічної антропології для осмислення власного життєвого й педагогічного досвіду.
- Допомога в осмисленні своєї педагогічної позиції на засадах гуманізму.
- Ознайомлення з найбільш продуктивними, антропологічно бездоганними виховними системами.
- Формування вмінь проектувати педагогічні розробки, програми, рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу з урахуванням індивідуальних та психологічних особливостей дітей.
- Формування професійно значущих якостей студентів у процесі самостійного опрацювання навчального матеріалу.
- Стимулювання самовиховання, самовдосконалення та самоосвіти студентів.

2.4. Прогнозовані результати:

Знання:

- специфіки педагогічної антропології як міждисциплінарної галузі людинознавства, знання історії розвитку педагогічної антропології в Україні та за кордоном;
- особливостей людини як предмету педагогічної антропології, специфіку її взаємодії з простором і часом свого буття, розвитку людини в системі понять педагогічної антропології, її взаємодії з культурою;
- специфіки виховання як антропологічного феномену;
- значущості спадкових, соціальних, виховних чинників у процесі формування особистості;
- сутності, принципів та логіки підходів сучасної педагогічної антропології.

Вміння:

- грамотно використовувати знання сучасної педагогічної антропології для аналізу, осмислення та розв'язання соціально-педагогічних проблем;
- обирати раціональні технології професійного, особистісного самовдосконалення та гуманістичного виховання дітей;
- програмувати та аналізувати власну діяльність на засадах педагогічної антропології.

2.5. Обов'язкові та вибіркові розділи програми: Усі розділи програми є обов'язковими.

2.6. Тривалість вивчення індивідуального розділу: Вивчення навчального курсу здійснюється протягом одного семестру.

2.7. Форми та методи навчання:

а). Лекція – монолог викладача з елементами активізації пізнавальної діяльності студентів: лекція-бесіда, проблемна лекція, лекція з розбором конкретних ситуацій, лекція-прес-конференція, лекція з заздалегідь запланованими помилками.

б). Семінарське заняття – закріплення студентами з допомогою викладача програмного матеріалу за заздалегідь складеним планом, в рамках якого використовуються наступні активні методи навчання: кейс-метод, дискусія, імітаційні вправи, мозковий штурм, ділова гра, метод проекцій.

в). Індивідуальна робота студентів (ІРС) – самостійне виконання тематичних завдань, що супроводжуються консультуванням викладача.

г). Самостійна робота студентів (СРС) – самостійне індивідуальне виконання тематичних завдань, яке не передбачає обов'язкового консультування (конспектування, реферування, аналіз навчальних ситуацій, складання опорних схем, розробка тестових завдань, формулювання питань для обговорення). Підсумковий залік, що входить у кредит навчального часу, являє собою відповіді студентів на тестові запитання відкритого й закритого характеру.

3. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Змістовий модуль I ***Вступ до педагогічної антропології***

Тема 1

Педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь людинознавства

Поняття «антропологія». Диференціація антропологічного знання (філософська, культурна, соціальна, теологічна, психологічна антропологія тощо). Місце педагогічної антропології в системі наук про людину. Специфіка педагогічної антропології як галузі сучасного людинознавства. Інтерактивний та цілісний характер педагогічного людинознавства. Актуальність антропологічного знання для сучасної теоретичної та практичної педагогіки. Зв'язок педагогічної антропології з іншими науками.

Предмет, мета, завдання сучасної педагогічної антропології. Основні ідеї та досягнення педагогічної антропології. Антропологічна проблематика сучасної педагогіки (способи пізнання людини як вихователя й вихованця, проблема виховання людини людиною, виховання людини суспільством).

Тема 2

Історія розвитку педагогічної антропології за кордоном

Еволюція педагогічної антропології. Уявлення про людинознавство Конфуція, Сократа, Платона, Аристотеля, Августина, Ф.Аквінського, Я.А.Коменського.

Загальна характеристика антропологічного мислення епохи Відродження. Традиції людинознавчого обґрунтування виховання Ж.-Ж.Руссо, Й.Г.Песталоцці, Й.Г.Дістервега, Дж.Локка. Характеристика поняття «антропологія» за І.Кантом та Ч.Дарвіном. Принципи антропологічного підходу до освіти людини за В.Т.Прейером Г.Стенлі Холлом, Б.Малиновським, А.Редкліффом-Брауном, Дж.Спіндлером, Г.Нолем, Л.Фейербахом. Антропологічні пошуки Г.Олпорта, А.Маслоу, К.Рождерса. Роль педології у розвитку антропологічного знання. Сучасний стан розвитку педагогічної антропології у світі.

Тема 3

Історія розвитку педагогічної антропології в Україні та близькому зарубіжжі

Коротка історія розвитку антропології в Україні та Росії. Донауковий етап історії педагогічної антропології. Зародження антропо-педагогічних знань у

педагогічній думці Київської Русі, епохи середньовіччя та українського Відродження.

Розвиток антропологічного знання у другій половині XIX – на початку XX ст. Принципи антропологічного підходу до освіти людини, висунуті М.І.Пироговим.

Внесок К.Д.Ушинського у розвиток педагогічної антропології, етнокультурні витoki його педагогічної теорії та практики. Характеристика роботи К.Д.Ушинського «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології», її значення для сучасної педагогічної теорії та практики.

Педологія та її значення у розвитку вітчизняної педагогічної антропології. Розвиток антропології радянського часу. Сучасний стан розвитку педагогічної антропології в Україні та ближньому зарубіжжі.

Змістовий модуль II ***Людина в контексті педагогічної антропології***

Тема 1

Людина як одне з основних понять педагогічної антропології

Людина як жива істота, частина природи. Значення людини в природі. Концепція людини в педагогічній антропології: людина як цілісність, як єдність матеріального, чуттєвого, духовного та раціонально-дієвого буття.

Людина як індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт. Особливості людського організму, його залежність від другої сигнальної системи, культури та системи виховання: синергетичність, активність, пластичність, динамічність.

Людина як істота розумна. Свідомість та самосвідомість людини. Духовність людини як здатність орієнтуватися на вищі цінності. Ідеальне буття людини. Креативність людини, здатність здійснювати продуктивну діяльність, створювати та зберігати культуру. «Креативне поле» людини. Людина як цілісне явище. Форми прояву цілісності людини. Суперечливість як видова особливість людини. Форми її прояву.

Тема 2

Дитина як предмет педагогічної антропології

Категорія розвитку людини в системі понять педагогічної антропології. Дитина як представник людського роду. Особливості прояву дитиною сутнісних людських властивостей.

Розвиток як характеристика людини. Основні характеристики процесу розвитку дитини. Філогенез та онтогенез людини, їх взаємозв'язок та розвиток. Основні закономірності та характеристики процесу розвитку дитини.

Поняття про структурний та функціональний розвиток дитини. Нормальний та аномальний, прогресивний та регресивний розвиток. Сутність акселерації як психолого-педагогічного феномену. Грамотне антропологічне

ставлення до дитини – основа гуманістичних педагогічних систем. Оптимізація взаємодії дитини та дорослої людини.

Тема 3

Специфіка взаємодії людини з простором та часом

Простір та час людського буття як антропологічні поняття. Розвиток людини у просторі та часі. Взаємодія людини з простором та часом її буття.

Вік як категорія педагогічної антропології та як характеристика людини. Вікова періодизація. Поняття кризи віку. Загальна характеристика вікових криз. Використання досягнень сучасної геронтології у психолого-педагогічній антропології. Загальна характеристика геронтології як науки про старіння живих істот. Виховання адекватного ставлення до сприйняття старіння. Знаходження сенсу життя у різні періоди життя.

Тема 4

Взаємодія людини й культури

Культура як багатозначне поняття та предмет наукового дослідження. Культура як явище. Різні підходи до культури. Основні концепції культури.

Культура як умова розвитку людини. Функції людини в культурі. Принципи взаємодії людини й культури. Умови оптимальної взаємодії людини й культури. Поняття «базова культура особистості». «Горизонтальні шари» культури людини. Типи культури: префігуративний, кофігуративний, постфігуративний, їх взаємозв'язок. Значення субкультури для розвитку людини. Взаємозв'язок різних типів культур з особливостями виховання дітей.

Змістовий модуль III

Виховання як антропологічний феномен

Тема 1

Виховання як процес передачі суспільно-значущого досвіду наступним поколінням

Виховання як специфічно людський спосіб буття й професійної діяльності. Протиріччя виховання як суб'єктивного явища. Взаємозв'язок виховання та культури. Сучасні цілі й завдання виховання.

Людина як об'єкт та суб'єкт виховання. Динаміка потреби та здатності людини до виховання й самовиховання. Характеристика умов ефективності виховного процесу: діалог, гра, співробітництво дорослих та дітей, спільна творча та соціально значуща діяльність, інтенсивне внутрішньогрупове спілкування, стимуляція групової та індивідуальної рефлексії.

Тема 2

Педагогічна антропологія та гуманізація освіти

Сутність та принципи гуманізації освіти. Характеристика гуманістичних концепцій виховання. Характеристика принципів гуманістичного виховання, їх відображення у сучасній педагогічній антропології.

Діяльний гуманізм А.С.Макаренка. Аналіз гуманістичної концепції В.О.Сухомлинського. Особливості гуманістичного виховання у професійній діяльності педагогів-новаторів. Гуманістичні виміри сучасної освіти.

Тема 3

Сучасний педагог: антропологічне тлумачення

Суспільна значущість професії вчителя. Поняття «місія вчителя» в контексті педагогічної антропології, його функції.

Поняття про антропологічну спрямованість діяльності вчителя, її засади та складові. Антропоцентризм як основа професійної майстерності вчителя. Складові педагогічної майстерності. Поняття антропологічного світогляду як стрижневої характеристики особистості сучасного вчителя.

4. Структура навчальної дисципліни

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин							
	Денна форма				Заочна форма			
	усього	у тому числі			усього	у тому числі		
		л	п	с.р		л	п	с.р
1								
Модуль 1								
Змістовий модуль I								
Вступ до педагогічної антропології								
Тема 1. Педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь людинознавства	6	2		4	6	2		4
Тема 2. Історія розвитку педагогічної антропології за кордоном	8	4		4	8	2		6
Тема 3. Історія розвитку педагогічної антропології в Україні та близькому зарубіжжі	8	2		6	8			8
Разом за змістовим модулем 1	22	8		14	22	4		18
Змістовий модуль II								
Людина в контексті педагогічної антропології								
Тема 1. Людина як одне з основних понять педагогічної антропології	8	2	4	2	8	2	2	4
Тема 2. Дитина як предмет педагогічної антропології	6	2	2	2	6	2		4
Тема 3. Специфіка взаємодії людини з простором та часом	4	2		2	4			4

Тема 4. Взаємодія людини й культури	6	2	2	2	6	2		4
Разом за змістовим модулем 2	24	8	8	8	24	6	2	16
Змістовий модуль III								
Виховання як антропологічний феномен								
Тема 1. Виховання як процес передачі суспільно-значущого досвіду підростаючим поколінням	8	2		6	8	2		6
Тема 2. Педагогічна антропологія та гуманізація освіти	6		2	4	6		2	4
Тема 3. Сучасний педагог: антропологічне тлумачення	8	2		6	8			8
Разом за змістовим модулем 3	22	4	2	16	22	2	2	18
Модуль 2								
ІНДЗ				4				4
Усього годин	72	20	12	36	72	14	4	50

5. Теми семінарсько-практичних занять

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Історія розвитку педагогічної антропології в Україні та за кордоном	2
2	Людина як одне з основних понять педагогічної антропології	2
3	Дитина як предмет педагогічної антропології	2
4	Взаємодія людини й культури	2
5	Педагогічна антропологія та гуманізація освіти	2

6. Самостійна робота

№ з/п	Назва теми	Кількість годин
1	Педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь людинознавства	4
2	Історія розвитку педагогічної антропології за кордоном	4
3	Історія розвитку педагогічної антропології в Україні та близькому зарубіжжі	6
4	Людина як одне з основних понять педагогічної антропології	2
5	Дитина як предмет педагогічної антропології	2
6	Специфіка взаємодії людини з простором та часом	2
7	Взаємодія людини й культури	2
8	Виховання як процес передачі суспільно значущого досвіду підростаючим поколінням	4

9	Педагогічна антропологія та гуманізація освіти	4
10	Сучасний педагог: антропологічне тлумачення	4
	Разом	36

7. Індивідуальні завдання: мультимедійна презентація з актуальних проблем сучасної педагогічної антропології.

8. Методи навчання: лекції, розв'язування творчих завдань, складання графічних схем, заповнення таблиць, конспектування, написання рефератів, укладання глосарію, тестові завдання.

9. Методи контролю: Перевірка конспектів студентів; співбесіда зі студентами під час індивідуальних занять; консультація; тестова перевірка знань; перевірка індивідуального навчально-дослідного завдання; експрес-опитування; залік.

10. Розподіл балів, які отримують студенти

Поточне тестування та самостійна робота										ІНДЗ	Сума
Змістовий модуль №1			Змістовий модуль №2				Змістовий модуль №3				
T 1	T 2	T 3	T 4	T 5	T 6	T 7	T 8	T 9	T 10	20	100
10	10	5	15	10	5	10	5	10	5		

Шкала оцінювання: національна та ECTS

Сума балів за всі види навчальної діяльності	Оцінка ECTS	Оцінка за національною шкалою	
		для екзамену, курсового проекту (роботи), практики	для заліку
90 – 100	A	відмінно	зараховано
82-89	B	добре	
74-81	C		
64-73	D	задовільно	
60-63	E		
35-59	FX	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано з можливістю повторного складання
0-34	F	незадовільно з повторним вивченням дисципліни	незараховано з повторним вивченням дисципліни

11. Методичне забезпечення

1. Робоча програма навчальної дисципліни.
2. Методичні рекомендації щодо підготовки до семінарських занять.

3. Методичні рекомендації щодо організації самостійної роботи студентів та виконання індивідуального навчально-дослідного завдання.
4. Тестові завдання до курсу.

РОЗДІЛ 2

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Змістовий модуль I

Вступ до педагогічної антропології

Тема 1

Педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь людинознавства

Мета вивчення:

сформувати уявлення про педагогічну антропологію як науку, її структуру та місце серед антропологічних наук; ознайомитися з понятійним апаратом педагогічної антропології як цілісної системи знань про людину та міждисциплінарної галузі знань; формувати вміння аналізувати, співставляти, порівнювати основні поняття педагогічної антропології.

Основні поняття:

антропологія, методологія науки, педагогічна антропологія, філософська антропологія, культурна антропологія, психологічна антропологія, педагогіка, виховання, диференціація антропологічного знання.

Питання теми:

1. Предмет, мета й завдання педагогічної антропології.
2. Диференціація антропологічного знання.
3. Місце педагогічної антропології в системі наук про людину. Зв'язок з іншими науками.

... Йдеться не про те, щоб знати якнайбільше, а про те, щоб з усього, що потрібно знати, вибрати найпотрібніше.

Л.М.Толстой

Інформаційний матеріал до теми

1. Предмет, мета й завдання педагогічної антропології.

В умовах цивілізаційного процесу в новому тисячолітті особливої актуальності набуває проблема формування особистості, підготовленої до життя в складних умовах сьогодення, здатної орієнтуватися в сучасній культурі й осмислювати своє місце в ній. Отже, Людина є найбільш актуальним об'єктом наукових досліджень. Вона – головний предмет науки, ціль якої саме пізнання людини в усіх сферах життєдіяльності. Більше того, пізнання людини є найважливішою умовою розуміння світу в цілому.

Загальної, комплексної науки про людину не існує. Є велика кількість конкретних, спеціальних наук, що вивчають людину в певній проекції, створюють ідеальні моделі окремих сторін багатогранного феномена людини. Як стверджує проф. І.П.Аносов, сьогодні спостерігається поділ наукознавства про людину на три основні групи дисциплін – природничі, антропологічні, гуманітарні. Але поділ цей досить умовний: людина є предметом вивчення і природничих, і гуманітарних наук. Суть проблеми полягає в тому, що всі науки, крім антропології, визначаючи власний предмет, можна сказати, «препарують» людину замість того, щоб бачити й осягати її життя в усіх аспектах. Саме тому науковці та викладачі-природознавці спостерігали в освітній царині безліч фактів, що свідчили про неврахування природних, біологічних нахилів учнів і навпаки, гуманітарії часто-густо, формуючи в учнів теоретично-узагальнені цінності, були вражені наслідками цього впливу, а проблема самосвідомості людини як відносно незалежний від зовнішніх чинників феномен не розглядалася взагалі, хоча відомо, що якраз духовний світ виділяє людину із маси¹.

Таким чином існує практична необхідність інтеграції наук про людину в єдину комплексну дисципліну - людинознавство, чи антропологію, яка є універсальною наукою, що включає комплекс людинознавчих знань. На її засадах сформувалася та розвинулася педагогічна антропологія.

Згідно зі словником іншомовних слів, «антропо... (грец. anthropos – людина)» – перша складова частина складних слів, що має відношення до людини, «людський». Термін «антропологія» було введено в широкий суспільний обіг І.Кантом на позначення особливої автономної галузі знань, нової науки – науки про людину. Поступово термін «антропологія» закріпився

---

¹ Аносов І.П. Антропологічний підхід як детермінанта сучасних освітніх змін / І.П.Аносов // Постметодика. - №7-8 (45-46), 2002. С.4.

за наукою, що вивчає походження, еволюцію, закономірності морфологічної організації людини та її рас і поширення їх на Земній кулі. Однак самостійною наукою антропологія стала завдяки Ч.Дарвіну, який у своїх численних працях, зокрема «Походження видів шляхом природного відбору» (1859), обґрунтував необхідність всебічного вивчення людини як представника роду *Homo sapiens*.

У педагогічному термінологічному словнику **педагогічна антропологія** визначається як:

✓ самостійна галузь науки про освіту, цілісне й системне знання про

людину, яка виховує та виховується, як суб'єкта й об'єкта освіти;

✓ інтегративна наука, що узагальнює різноманітні знання про людину в аспекті виховання та навчання.

У такому значенні педагогічна антропологія прагне визначити своє місце в системі наук, набути статусу самостійної науки з відповідними цілями, завданнями, об'єктом, предметом, категоріальним апаратом.

Однак, незважаючи на наявність різних наукових позицій щодо розуміння сутності й значення педагогічної антропології, у сучасному просторі наукового знання питання «бути чи не бути їй» вирішене позитивно. На думку багатьох вчених, ця наука знаходиться у процесі набуття дисциплінарного статусу, й тому вимагає визначення свого предмету, конструювання статусу, розробки методології та теорії, диференціації основних напрямів досліджень.

Розкриваючи роль та значення педагогічної антропології, І.П.Аносов стверджує, що можна вже вважати фактом існування педагогічної антропології, що окреслюється як орієнтація на відгалуження педагогічних наук про детермінацію процесу виховання людини, сукупність педагогічно-філософських міркувань, головною метою яких є з'ясування ролі чинників біологічних, суспільних, культурних і свідомісних у становленні людської особистості. Розгляд розвитку особистості у його залежності від численних зовнішніх і внутрішніх чинників засвідчує, що презентоване антропологією бачення людського індивіда та його оточення безпосередньо тяжіє до системного сприймання людини.

Учитель мусить знати весь генетичний процес розвитку громадянства, цебто антропологію – історію розвитку людей... Кожен педагог мусить мати філософічне розуміння життя, і свого власного, і громадянського, народного, філософічне розуміння моралі.

С.Ф.Русова

Ідеал педагогіки — не сліпий послух нашим суб'єктивним вимогам, а підкорення об'єктивній необхідності.

Б.М.Бім-Бад

Мета педагогічної антропології полягає у розкритті антропологічних закономірностей протікання процесу взаємодії в системі «людина-людина» в контексті передачі суспільно-значущого досвіду від одного покоління до іншого, визначення принципів функціонування цього процесу; створення наукової бази організації сучасного освітнього простору.

Предмет педагогічної антропології – закономірності, шляхи й методи цілеспрямованої діяльності щодо формування й виховання людини; механізми та етапи становлення особистості у процесі соціалізації та виховання, джерела саморуку й розвитку, що розглядаються через призму педагогічного цілепокладання.

Іноді важче управляти однією людиною, ніж великим народом.

Л. де Вовенарг

Завдання педагогічної антропології:

- ✓ встановлення взаємозв'язків між різноманітними аспектами людинознавства, що вивчають різні спеціалізовані дисципліни, координація та інтеграція роздрібнених знань про людину;
- ✓ визначення умов соціалізації людини та сутності взаємодії «людина-людина» в межах різних соціальних та вікових груп;
- ✓ визначення закономірностей, шляхів, форм та методів організації гуманістично-орієнтованого педагогічного процесу;
- ✓ розкриття сутності людини як вихователя та вихованця;
- ✓ з'ясування сензитивних здатностей людини до виховання й навчання протягом різних вікових періодів;
- ✓ обґрунтування умов розвитку людської креативності в освітній системі;
- ✓ розробка критеріїв антропологічних освітніх систем та шляхів їх реалізації.

Провідними ідеями педагогічної антропології є: цілісність та неподільність духовної та біологічної природи людини; суб'єктивність людини та її сутнісних характеристик; єдність загального, особливого та окремого в кожній людині; взаємозв'язок індивідуального й соціального в людині; сукупність розумового, морального й фізичного аспектів у розвитку людини; пластичність особистісних якостей людини.

В основі педагогічної антропології, як і будь-якої іншої науки, лежить **система принципів**, до яких слід віднести наступні:

- 1) антропологічний (розгляд поняття «людина» в якості вихідної категорії, усіх інших категорій та понять як похідних від неї, що описують та поглиблюють розуміння сутності людини);
- 2) цілісності та універсальності людини;
- 3) онтологічний (розуміння виховання як способу буття людини, а поняття «виховання» - як онтологічної категорії);
- 4) єдності загального, особливого й одиничного в пізнанні людини;
- 5) осмислення сутності виховання як взаємодії загальнолюдського, конкретно-історичного та національного компонентів культури;
- 6) невизначеності результатів педагогічної взаємодії, неможливості вичерпного осягнення сутності людини, її кінцевого визначення;
- 7) розуміння дитинства як першопричини усього наступного в житті людини;

В душі кожної людини знаходиться мініатюрний портрет її народу.

Г.Фрейд

8) визнання здатності людини до самовиховання як засобу й механізму виховання, що передбачає пріоритет ініціативи вихованця у виборі способу життєдіяльності як форми самореалізації;

9) креативності, що вимагає використання тих педагогічних форм та методів, які створюють умови для творчої самореалізації вихованця;

Багато без чого може обійтись людина, лише не без людини.

К.Л. Берне

10) діалогізму, який передбачає застосування методів, засобів та форм виховання й навчання діалогічного характеру, що надає вихованцеві можливості вільної самореалізації у спілкуванні з вихователем, світом культури, з самим собою;

11) самопізнання, що висуває вимогу використання таких методів й засобів, які спонукали б вихованця до самопізнання й на цій основі – до самореалізації;

12) свободи самовираження та самоствердження особистості у процесі навчання й виховання;

13) визнання розуміння й взаєморозуміння в якості необхідної й достатньої умови ефективності педагогічної взаємодії.

Отже, педагогічна антропологія є загальною наукою про людину в усіх аспектах її життя. Вона трактує людського індивіда як інтегральну цілісність, враховуючи при цьому цілісний вплив на нього з боку оточення; відпрацьовує способи фіксації змін природи дитини під впливом різних чинників – природних, соціокультурних, екологічних; описує типову для конкретного етносу вікову динаміку образу дитини.

Таке інтегроване знання про людину є вельми потрібним, зокрема, для теорії та практики освіти. Аналіз освітніх процесів і проблем в антропологічній перспективі має забезпечити врахування суб'єктивності й автономії людського індивіда - учасника зазначених процесів, цілісності взаємодії цього індивіда з оточенням і широкого контексту пов'язаних із цим явищ. Цією обставиною обумовлюється значення педагогічної антропології для сучасної практики виховання та навчання.

2. Диференціація антропологічного знання.

Комплекс людинознавчих знань, який швидко накопичила антропологія, об'єктивно зробив її універсальною наукою про людину. Надмірна кількість ін-

Вивчайте тварин, і ви зрозумієте, як це важко бути людиною.

М. Шелер

формації, отриманої антропологами, привела як до диференціації всередині самої науки про походження видів, виділення з неї самостійних наукових напрямів, так і до зростання інтересу до людини з боку інших гуманітарних наук і виникнення в них власних антропологій. Такий широкий спектр антропологічних знань обумовив їх широку диференціацію, в межах якої сьогодні виділяються: філософська, історична, соціальна, культурна, психологічна,

когнітивна, лінгвістична, політична, економічна антропології, антропологія релігії й теологічна антропологія, прикладна, театральна антропологія тощо.

Кожна людина – це світ, який із нею народжується й помирає. Під кожним надгробком лежить всесвітня історія.

Г.Гейне

Найбільш відомим та найбільш близьким до педагогічної антропології є термін «філософська антропологія», що означає вчення про природу (суттєвість) людини. Цей термін було запропоновано І.Кантом для позначення особливої

автономної галузі знань, нової науки про людину, яка до того часу не існувала.

Філософська антропологія - це розділ філософії, в якому вивчається людина як особливий рід суцього, осмислюються проблеми людської природи і людського буття, аналізуються модуси людського існування, виявляється потенціал антропоцентричної картини світу. Окрім того, у філософській антропології розглядаються різні погляди людини, її релігійні вірування, а також ті знання, які здобуваються завдяки мистецькому відтворенню «людського». Вихідним пунктом сучасної філософської антропології є Людина у конкретній ситуації (історичній, соціальній, екзистенціальній, психологічній).

Історична антропологія — галузь історичної науки, для якої головним об'єктом дослідження є людина, зокрема її історичні та етнічні типи. Для історичної антропології властиве цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації та культури, тобто «всієї сукупності соціальних відносин». Одним із найважливіших напрямів історичної антропології сьогодні є історія людської ментальності — пануючих у суспільстві установок свідомості, системи образів та уявлень. Дослідження ментальності дає можливість пояснити складний взаємозв'язок духовного і соціального розвитку, причини як типових історичних фактів, так і унікальних подій.

Соціальна антропологія досліджує питання взаємодії людини й культури, в межах якої вона існує та діє. Соціальна антропологія вивчає людину через призму її культури, у контексті взаємин «людина-культура» її цікавить людина як природна істота, становлення її особистості в історії та конкретному соціальному середовищі, типові ситуації її взаємин з іншими людьми, відхилення її поведінки та діяльності від прийнятих у певній культурі ціннісно-нормативних координат тощо. Отже до сфери досліджень соціальної антропології входить: вивчення етнокультурних особливостей людських груп з урахуванням їхніх порівнювальних характеристик; дослідження різноманітних соціальних установок як системи уявлень; пояснення загальних властивостей соціального життя, людських спільнот, локалізованих у просторі; дослідження усіх форм соціального життя, що визначаються безпосередністю контактів, бататсьвом взаємовідносин між індивідами.

Давайте будемо людьми, хоча б доти, поки наука не відкриє, що ми є чимось іншим.

С.Є.Лец

Культурна антропологія – одна з суспільних дисциплін, яка досліджує організацію культури, закони, які керують нею, значення й функціонування її елементів, історичну змінність та етнічну різноманітність культур з метою конструювання загальної теорії культури. Отже, існує певна схожість між визначеннями культурної та соціальної антропології, що обумовлює їх розгляд деякими сучасними науковцями в єдності (соціально-культурна антропологія). Однак соціальна та культурна антропологія різняться предметом дослідження: соціальна антропологія вивчає наявні в людському суспільстві соціальні інститути, культурна – конкретні аспекти культури суспільства.

Психологічна антропологія - напрям у культурній антропології та одночасно міждисциплінарна галузь досліджень, що використовує для інтерпретації фактичного матеріалу різноманітні психологічні теорії та прагне до інтегрального знання про людину, яка діє в умовах різних культур. Психологічна антропологія вивчає культуру з психологічної точки зору, тобто вона не описує культуру як таку, а досліджує її як процес.

Когнітивна антропологія досліджує та вивчає систему ментальної організації елементів культури. Ключовим положенням наукового знання тут виступає твердження про те, що в кожного народу існує своя, відмінна від інших система сприйняття, мислення, поведінки, емоцій. Отже, культура розглядається як депозитарій людських когнітивних категорій, через які реалізується процес пізнання, що полягає в осмисленні реальності та її ментальної організації. Основними поняттями когнітивної антропології можна вважати схеми, рамки, події сценарії. Найбільш широке розповсюдження отримала теорія схем, яка виступає теорією знань, їх репрезентацій та використання (усі знання, що зберігаються в пам'яті культури, уладені у певні елементи, які й називаються схемами). Наприклад, когнітивною схемою є взаємозв'язок культури та психології людини, оскільки культура проникає в психіку людини в процесі її соціалізації. Отже така схема керує реальною поведінкою людини й обумовлює життєві події.

*Жити щасливо і жити згідно
з природою – одне і теж.*

Сенека

*У кожній мові
закладене самотнє
світоспоглядання. Як
окремий звук стає між
предметом і людиною,
так і вся мова в цілому
виступає між людиною
та природою, що
впливає на неї.*

В. фон Гумбольдт

Лінгвістична антропологія - галузь етнічної лінгвістики з комунікативним аспектом дослідження, що вивчає мовні повідомлення в культурному контексті. До сфери її інтересів належить дослідження питань про форми та засоби спілкування, зокрема мовні, які є специфічними для даної етнічної або соціальної групи. Отже лінгвістична антропологія виходить з того, що ментальність етносу

містять інформацію про склад розумової діяльності та характер мислення національної особистості.

Політична антропологія - напрямок досліджень у соціальній антропології, що займається вивченням політичного процесу та політичних інститутів у традиційних суспільствах. Цей специфічний підхід — також необхідна частина політичної соціології. Об'єкт політичної антропології — людина, яка в тій або іншій формі займається політичною діяльністю. Вона досліджує передумови, умови входження людей в цю сферу соціального життя, її цікавить особовий вимір стосунків, вона прагне встановити «сліди присутності» людини в політиці.

*Легше пізнати людей взагалі,
ніж одну людину зокрема.*

Ф. де Лярошфуко

Економічна антропологія - наукова дисципліна, що виникла в ХХ ст. на перетині предметів антропології, соціології та історії економіки. У рамках напряму вивчаються

проблеми розвитку господарства первісних, примітивних, докапіталістичних суспільств. Економічна антропологія концентрує свою увагу на загальнолюдських, стійких природних, антропокультурних та особистісних якостях Homo economicus (людина економіки). Вона базується на засадах філософської рефлексії та господарсько-виробничих знань у певному типі культури, а також на антропологічних параметрах людського образу в економічному бутті.

Теологічна антропологія є богословською дисципліною, яка займається дослідженням остаточного й найглибшого виміру людського існування, тобто людини в її здатності до само-пізнання з перспективи християн-ської віри у покликання до спільності життя з Богом через Його ласку і через Його втілення в Ісусі Христі. Суттєву інтегральну частину теологічної антропології становить моральне вчення про свободу волі та вчинки, в яких можуть проявлятися як гріховна сутність людини, так і її прагнення до набуття християнських чеснот. У зв'язку зі специфікою даної галузі антропологічних знань, в основі якої лежить теологічне підґрунтя, вона має досить вузький спектр використання. У науковому обігу більше поширений інший термін – «**антропологія релігії**». Вона розглядає уявлення про людину в її ставленні до богів, духів, Бога, священного в етнічних та світових релігіях; одночасно це — розділ богослів'я та релігійної філософії, вчення про сутність, походження та призначення людини, засноване на священних текстах та віровченнях.

Прикладна антропологія досліджує такі проблеми, як соціальний розвиток, проблема національних меншин, глобалізації, етнічних відносин, індустріальних та постіндустріальних культур, аналізу можливостей людини в інформацій-ному суспільстві, релігійного фундаменталізму, обслуговування

*Уже самий факт походження
людини із тваринного світу спричиняє
собой те, що людина ніколи не
звільниться повністю від властивостей,
властивій тварині, і, отже,
мова може йти тільки... про різний
ступінь тваринності або людяності.*

Ф.Енгельс

міжнародної комерційної діяльності тощо.

Театральна антропологія розглядається як багатокomпонентний феномен, складний синтез теоретичних знань та практичного досвіду, що вивчає фізіологічний та культурний аспекти акторської діяльності. Синонімом «театральної антропології» як розділу науки про театр є поняття «етноценології».

3. Місце педагогічної антропології в системі наук про людину. Зв'язок з іншими науками.

Педагогічна антропологія виділяється в системі педагогічних наук як міждисциплінарна галузь знань, що складає комплекс відомостей про цілісний об'єкт педагогіки. Її теорія – це людинознавство, що служить вихованню й навчанню, отже розглядається як методологічна основа педагогіки. Ця основа необхідна для вирішення надзвичайно важливої проблеми – переходу з рівня на рівень у вивченні людини, що допомагає у створенні пері-

Хто не вивчав людини в самому собі, ніколи не досягне глибокого знання людей

М.Г. Чернишевський

одизації процесу розвитку людини, її формування та становлення, у побудові теорії особистості, у вирішенні питань про структуру, аспекти та критерії розвитку особистості, про межі зміни цих критеріїв та чинники, що регулюють такі зміни.

Педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь знань створює орієнтири для врахування закономірної різноманітності особистісних властивостей. Вона необхідна як основа життєво важливих типологій педагогічних ситуацій, для розробки методичних варіантів навчання й виховання, що дозволяє отримати прості й дієві способи індивідуальної освітньої стратегії. Її знання попереджує про неможливість використання тих або інших виховних засобів, сприяє розробці ефективних методів боротьби з педагогічними «хворобами».

Педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь знань створює орієнтири для врахування закономірної різноманітності особистісних властивостей. Вона необхідна як основа життєво важливих типологій педагогічних ситуацій, для розробки методичних варіантів навчання й виховання, що дозволяє отримати прості й дієві способи індивідуальної освітньої стратегії. Її знання попереджує про неможливість використання тих або інших виховних засобів, сприяє розробці ефективних методів боротьби з педагогічними «хворобами».

Сучасна педагогічна антропологія має міцні зв'язки з онтологією, гносеологією, праксеологією, аксіологією. Ці зв'язки обумовлюються наявністю в межах антропологічного знання ідей, що лежать в основі зазначених наук. Так, онтологічна складова виявляється в антропологічних знаннях, що містять узагальнену картину походження людини, розкривають її структурні особливості, характер взаємозв'язків, основні закономірності розвитку й діяльності, проблему співвідношення буття світу й людського буття.

Пізнавальне ставлення людини до світу й самої себе розглядається педагогічною антропологією у межах гносеологічних ідей. Ці ж ідеї є підставою для визначення можливості пізнання людини та людиною оточуючої дійсності, його межі, найбільш оптимальні форми та методи пізнавальної діяльності, з'ясовуються критерії істинності здобутого людиною знання.

Праксеологічні ідеї, які використовує педагогічна антропологія, допомагають розкрити ставлення людини до світу й самої себе з погляду

можливостей та меж її діяльності, формують підходи до розуміння свободи волі людини та способи її прояву в досягненні мети, вирішується питання про вибір найбільш значущих для реалізації сутності людини варіантів людської діяльності – пізнавальної, виробничої, моральної.

Використання теорії аксіології як науки про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, у межах педагогічної антропології дає можливість осмислення цінностей людського життя, його сенсу, визначення етичних ідеалів людини й суспільства, на яких базується виховання.

Важливою особливістю педагогічної антропології є її інтегративний характер, що реалізується через використання різних наукових джерел. Найближчими й безпосередніми її джерелами виступають мистецтво та його історія, філософія, психологія та природничі науки. Спираючись на закони розвитку особистості та їх спільнот, досліджені та сформульовані цими науками, педагогічна антропологія формує знання про закономірності розвитку людини з точки зору її виховання.

Психологічна наука, що вивчає факти свідомості й використовує інтроспекцію в якості свого методу, дає антропології матеріал для виключно важливих педагогічних інтерпретацій. Знання про особливості людського мислення, різноманітність емоцій, вольових та розумових властивостей людини, типів характеру та індивідуальну своєрідність, природні задатки людської психіки створюють підґрунтя для антрополого-педагогічних висновків. Особливо яскраво інтегративність антропологічного знання простежується у взаємозв'язках педагогічної антропології з соціальною психологією, однією з центральних категорій якої є поняття «особистість» як соціальна істота.

Якщо людина залежить від природи, то і природа залежить від неї: природа зробила людину – людина її переробляє.

А. Франс

Природничі науки забезпечують педагогічну теорію і практику знаннями проблем, які пов'язані з існуванням людини у природному середовищі. Особливості її життєдіяльності у штучному середовищі в контексті минулого й сьогодення розглядають археологія, етнографія, етнологія, фольклористика, лінгвістика та інші науки. Це коло антропологічних досліджень поступово розширюється, включаючи в себе медичну антропологію, екологію людини та ін.

Виступаючи наукою інтегральною, педагогічна антропологія стала одним із методологічно-інструментальних векторів сучасної педагогіки, основою міждисциплінарного підходу до освітнього процесу. Її зв'язок з іншими науками та місце в системі людинознавства показано на схемі (І.П.Аносов).

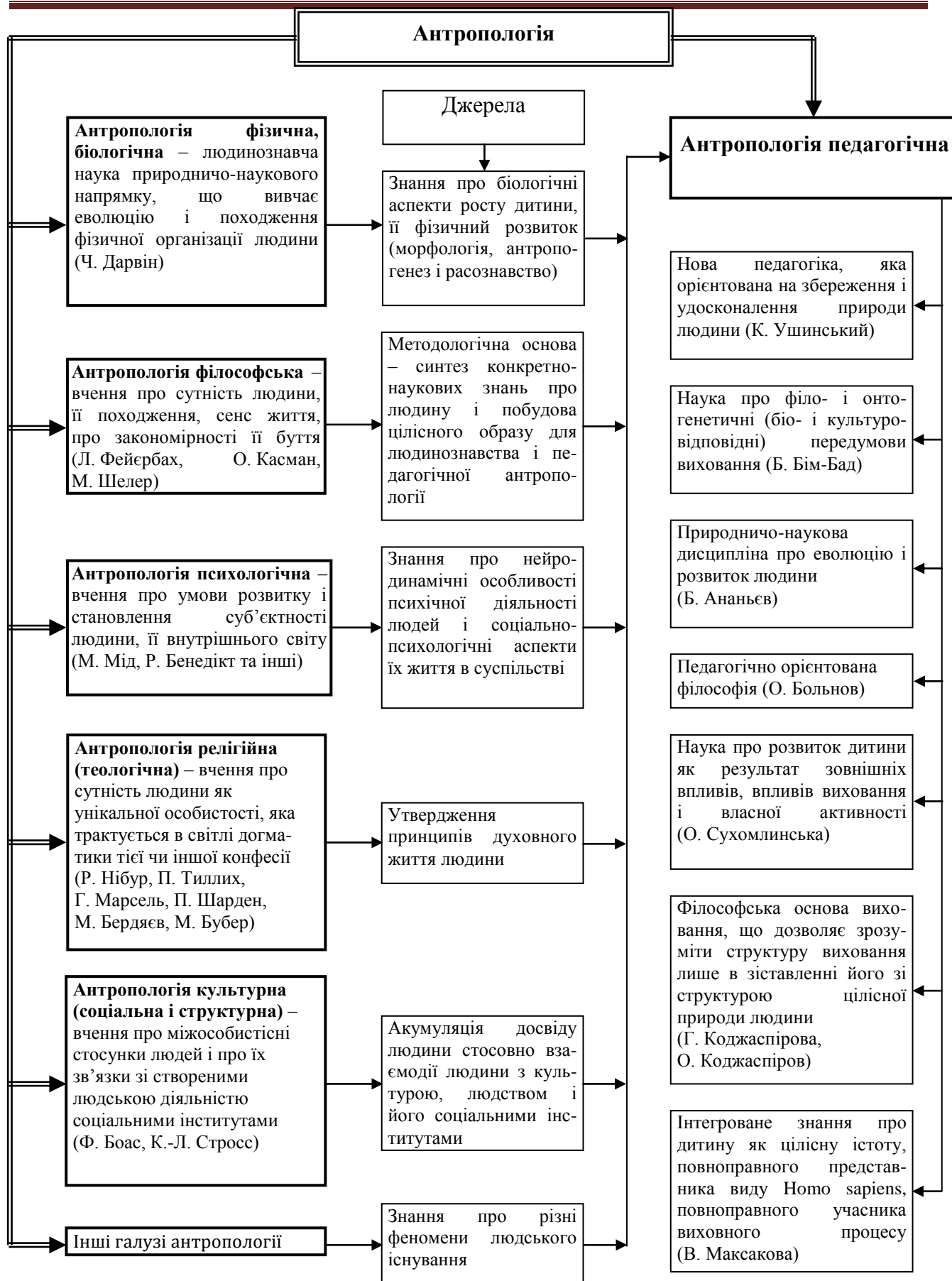

Рис. 1. Педагогічна антропологія в системі людинознавства

Висновки:

Статус педагогічної антропології ще не визначено в сучасній науці, чим і пояснюється багатоманітність її визначень. Однак її значення очевидне: педагогічна антропологія допомагає усвідомити теоретикам і практикам педагогіки важливість завдань щодо формування особистісних рис у тих, кого виховують, завдяки яким останні стають зрілими і самостійними суб'єктами соціальної життєдіяльності, здатними на усвідомлені, вольові та соціально спрямовані вчинки без зовнішнього до того примусу – тобто все те, що і характеризує розвинену освітню культуру особистості.

Сучасна педагогічна антропологія – багатодисциплінарна галузь знань, дослідницький діапазон якої достатньо великий – від природознавства до гуманістичної персонології, базисом якої служить психологія. Винятково важливим дисциплінарним компонентом антропології є педагогіка, що спирається як на природничо-наукові дослідження, так і на дослідження в галузях психології, соціології та філософії, які сприяють її гуманістичній орієнтації.

Значущість педагогічної антропології виявляється через формування в її межах стратегії освіти, наданні впливу на процес цілепокладання, розробці стандартів та показників ефективності сучасної освіти.

? Питання для самоконтролю за темою:

1. Дайте визначення поняттю «педагогічна антропологія».
2. Чим пояснюється неоднозначне ставлення науковців до педагогічної антропології?
3. Назвіть антропологічні науки.
4. Розкрийте зв'язок педагогічної антропології з психологією, природничими науками, мистецтвом.
5. Схарактеризуйте значення антропології для педагогічної науки та практики.
6. У чому полягає сутність антропологічного підходу в педагогіці?

Тема 2

Історія розвитку педагогічної антропології за кордоном

Мета вивчення:

сформувати уявлення про еволюцію педагогічної антропології, про сутність людинознавчих уявлень у стародавньому світі (Конфуцій, Сократ, Платон, Аристотель), середньовіччі (Августин, Ф.Аквінський, Я.А.Коменський), у межах епохи Відродження та Нового часу; ознайомитися з традиціям людинознавчого обґрунтування педагогіки Ж.-Ж.Руссо, Й.Г.Песталоцці, Г.-В.Гегеля, сутністю поняття «антропологія» за І.Кантом та Ч.Дарвіном, змістом принципів антропологічного підходу до освіти людини, сформульованих В.Т.Прейером Г.Стенлі Холлом, Б.Малиновським, А.Редкліффом-Брауном, Дж.Спіндлером, Г.Ноєм, Л.Фейербахом; антропологічними пошуками Г.Олпорта, А.Маслоу, К.Рождерса.

Основні поняття:

людинознавство, феноменологія духу, людинознавче обґрунтування, природовідповідність освіти, педологія, педагогічна терапія, метафізичні погляди, наукові погляди, еволюційна теорія.

Питання теми:

1. Уявлення про людинознавство у стародавньому світі, середньовіччі та протягом епохи Відродження.
2. Ідеї гуманістичної антропології у працях класиків педагогіки.
3. Антропологічні виміри педагогіки XIX початку XX ст.
4. Розвиток педагогічної антропології у XX – на початку XXI ст.

Є такі помилкові судження, які не можна спростувати. Треба повідомити розуму, що помиляється, такі знання, які його просвітають. Тоді омани зникнуть самі собою.

I. Кант

Інформаційний матеріал до теми

1. Уявлення про людинознавство у стародавньому світі та середньовіччі.

Питання про необхідність антропологічного обґрунтування педагогіки виникло ще в глибокій давнині. Конфуцій, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон та Квінтіліан викладали свої розуміння освіти, виходячи з певної трактовки природи людини.

Популяризатор грецької філософії **Цицерон**, розглядав людину як розумну й, отже, здібну до виховання істоту. Тому вимагав для неї різнобічної гуманітарної освіти, поглибленого вивчення філософії, етики, літератури і права. Сенс виховання філософ вбачав у вдосконаленні здібностей людини, що даровані їй природою, тому його слід починати з раннього дитинства. Цицерон закликав спостерігати за схильностями дитини, дослухатися до її думки з метою вибору в подальшому для неї такого заняття, яке б відповідало вродженим задаткам.

На думку філософа, кожна людина має залишатися вірною своєму характеру, (не його недолікам, а особливостям).

Марк Фабій Квінтіліан свої педагогічні ідеї виклав у праці «Про виховання оратора». У ній показано цілу систему різноманітних педагогічних рекомендацій, висунуто вимогу про відповідність виховання природі дитини, про врахування її індивідуальних особливостей у процесі виховання.

Квінтіліан вимагав створення здорового сімейного оточення для дитини. Цю вимогу він пов'язував з дитячою сприйнятливістю, з питанням про виключно важливу роль позитивного прикладу у вихованні. Цінними є думки Квінтіліана про радісне навчання. Він надавав перевагу суспільному вихованню над вихованням сімейним, не знімаючи питання про необхідність тісного контакту між батьками та вчителями школи. Керівник риторичної школи вимагав, щоб кожний вихованець мав правильне уявлення про власні сили і здібності. Він вважав, що найбільш раціональним шляхом навчання є той, який дозволяє проводити шкільні заняття з невеликими групами учнів, що працюють під керівництвом учителя, який використовує активні методи навчання. Кожний учень повинен бути поставленим у такі умови роботи, які дають йому можливість самостійно, творчо працювати, оскільки передумовою успішного

Ніщо, зроблене наперекір своїй природі та всупереч їй, не досягає успіху.

Цицерон

навчання є розвиток пам'яті учнів. Засобами ж тренування пам'яті є праця та вправи.

Платон прагнув привернути увагу суспільства і законодавчих органів до виховання. Філософ був переконаний, що виховання потрібно будувати у відповідності з природою душі дитини. Воно не може бути однаковим на всіх ступенях розвитку підростаючого покоління. Потрібно враховувати й те, що душевний склад дитини потребує ігор і забав. Слід уважно ставитись до дитячої гри й самому прагнути надавати навчанню ігровий характер.

*Найбільша перемога –
перемога над собою.*

Платон

Виховання повинно формувати й тіло, й душу. В духовному вихованні важливе місце займає розвиток розуму. Виконати це завдання можливо за умови введення у зміст навчання не лише грамоти, але й літератури, музичних занять, арифметики, геометрії, астрономії, діалектики як вчення про досконалий світ ідеї, в якому перебуває душа людини.

Аристотель вважав, що діти у своєму розвитку проходять ряд ступенів, кожна з яких має свої особливості. Дитинство та юність він розділяв на три послідовні етапи: 1-7 років, 7-14, 14-21. Кожному періоду відповідає переважаючий розвиток однієї з трьох сторін душі: рослинної (харчування, розмноження), тваринної або вольової (відчуття, бажання) та розумової (мислення, пізнання). Звідси необхідність різностороннього виховання: фізичного, розумового, морального в їх взаємозв'язку.

Фізичне виховання, на думку філософа, повинне тренувати тіло дитини, здійснюватись поступово, з орієнтацією на її можливості. Розумове виховання здійснюється шляхом вивчення граматики, арифметики, малювання, музики, літератури, історії, філософії, астрономії, оволодіння грою на певному музичному інструменті. Формування моральних якостей Аристотель пов'язував з організацією діяльності дитини в процесі її виховання. Філософ говорив про формування особистості з вольовим початком, морально здатної реалізувати своє духовне багатство на ниві політичної діяльності. Не випадково питання виховання він розглядає у своєму творі «Політика».

Сократ підкреслював значну роль знання у науці, пізнання людиною самої себе у світі, і називав це одним із засобів вирішення різних життєвих задач. Тому одним з критеріїв розвитку людини філософ вважав якісну характеристику знання. Він заперечував неможливість пізнання світу та природи через їх недоступність людському розуму, намагався довести, що люди повинні пізнавати самих себе і вдосконалювати свою мораль.

*Людино, пізнай себе, і ти
пізнаєш увесь світ.*

Сократ

Визначного поштовху для розвитку культури, освіти, літератури Китаю та світової антрополого-педагогічної думки надала діяльність **Конфуція**. Кінцевою метою життя людини філософ вважав зміцнення моралі, подолання незгод у суспільстві. Досягнення цієї мети можливе за умови дотримання універсальних законів життя, якими є гуманність

(не робити нікому того, чого не бажаєш собі) та етикет (дотримання традицій шанування батьків, старших, покірність імператорові). Виховним ідеалом Конфуція був благополучний муж, досконала людина. Головним в освіті він вважав знання історичної спадщини, головним у поведінці – вірність старовині, давнім звичаям.

Якщо в людині єство затьмарить вихованість, вийде дикун, а якщо вихованість затьмарить єство, вийде знавець писань. Лише той, у кому єство і вихованість перебувають у рівновазі, може вважатися гідним чоловіком.

Конфуцій

Основними принципами життя, за Конфуцієм, є принцип порядку та середини (обміркування вчинків, неспішність, ґрунтовність, педантизм, поміркованість у всьому) і принцип виправдання імен (вести себе згідно становища в суспільстві).

Зазначене вище свідчить про існування у поглядах давніх мислителів

зародків подальших антрополого-педагогічних та педагогічних теорій.

Виховна функція філософії в період Середньовіччя значною мірою модифікувалася релігією. Виховний аспект мав риси сповідання перед Богом та його посередником. Філософи та богослови цього часу визнавали виховні властивості історичного ходу людського життя, його співвідносності з минулим, теперішнім та майбутнім. Особливого сенсу в зазначеній площині набуває ставлення до проблеми смерті та життя.

Проблемам освіти й виховання присвячено трактати **Августина** «Про порядок» та «Християнська наука». За Августином, до осягнення вищих істин людський розум підноситься поступово, завдяки розвитку своїх сил, шляхом осягнення багатьох наук — граматики, історії, діалектики, риторики, арифметики, астрономії, музики. Тобто світська освіта постає «зовнішньою» мудрістю, яка слугує пізнанню Божественної мудрості.

В основу християнського виховання Августин поклав страх Божий, під яким розумів, передусім, страх гріха, постійне й вільне прагнення до моральної досконалості й пізнання Бога. Цей страх зовсім не тотожний духовному закріпаченню людини, він не паралізує її творчої потенції, а звільняє від гріха, підносить над мирською марнотою й наближає до Бога.

Фома Аквінський стверджував, що людина має раціональну природу. Призначення людини – розуміти й діяти з розумінням. Людині природним чином властиво осягати мету, до якої тяжіє будь-яка річ, природний порядок речей, завершенням якого є вище благо – Бог. Розум людини до початку пізнання подібний до *tabula rasa* (лат. «чиста дошка»). Однак люди мають вроджені «загальні схеми», що починають діяти в момент стикання з почуттєвим матеріалом.

Фома Аквінський визначав людину як мікрокосм, як цілісність. Оформлюючим початком цієї цілісності є душа, що містить у собі всю природу людини – від найнижчих до найвищих її

Розум є наймогутнішою природою людини.

Ф. Аквінський

проявів. Чим сильніша в людині душа, чим більше душа домінує над матерією, тілесним початком, тим більше в людині здібність до пізнання. Ті чи інші типи чуттєвого чи розумового пізнання не існують в чистому вигляді. На кожне враження відкликається ніби вся людина. При цьому пізнання завжди збагачує того, хто пізнає.

Природа - приємний наставник, і навіть не стільки приємний, скільки обережний і вірний

М. Монтень

Отже, основою поглядів освітніх діячів та філософів епохи середньовіччя був релігійно-моральний принцип, який об'єднав усі педагогічні ідеї у своєрідну систему. Згідно з цим

принципом розглядалася вся структура християнського навчання та виховання, визначались мета, характер, методи та засоби освіти.

Ознакою культури Відродження стають ідеї гуманізму, у зв'язку з якими формується новий погляд на світ і людину. Гуманізм витісняє середньовікову аскетичну доктрину, протиставивши теології світську науку, поставивши у центр уваги людину, яка в ідеалі повинна бути життєрадісною, сильною духом і тілом, яка має право на земну радість і щастя. Проголошувалась ідея гармонійного й багатостороннього розвитку особистості дитини, що було притаманно ще античній педагогіці. Ця ідея відображає ідеал ренесансної людини. У повній відповідності з античністю педагоги-гуманісти дбали, щоб формувалось здорове тілом і духом підрастаюче покоління.

По-новому розуміючи мету й завдання виховання, гуманісти проголошували загальну повагу до дитячої особистості, заперечували сувору дисципліну та тілесні покарання. Вони відзначали необхідність враховувати особливості дитячого віку, індивідуалізувати навчання і виховання. Такі тенденції наявні в працях Е.Ротердамського, Ф.Рабле, М.Монтеня, Т.Мора, Т.Кампанелли, В.да-Фельтре.

Вікторіо да-Фельтре створив школу «Будинок радості», де прагнув закласти в дітях фундамент культури, спеціальних знань. Його основними ідеями були: повага до особистості, заборона тілесних покарань, розвивальний характер навчання, естетичний та фізичний розвиток, використання ігрових методів навчання, розвиток дитячого самоврядування.

Франсуа Рабле у своєму творі «Гаргантюа та Пантагрюель» критикував феодальну систему освіти, поставив завдання формувати різнобічну людину, яка сприятиме утворенню розумного суспільного устрою, торжеству суспільного прогресу.

Мішель Монтень у творі «Досліди» створив образ людини нового часу, глибоко освіченої й критично мислячої. Освітній діяч був прихильником всебічного розвитку особистості, пріоритету морального виховання над розумовим; наполягав на поєднанні природничо-наукової та гуманітарної освіти. Важливим завданням освіти Монтень вважав розвиток розуму, самостійності думки, критичного ставлення до авторитетів, смак і любов до науки. Він обґрунтував низку принципів навчання (свідомість, активність,

розвивальний характер, наочність, розвиток пізнавального інтересу, відсутність примусу), висунув вимоги до вчителя (врахування індивідуальних особливостей дітей, позитивний приклад, знання предметів викладання).

У своїх творах «Метод навчання», «Похвала глупоті», «Вільне виховання дітей» **Еразм Роттердамський** відстоював вирішальну роль виховання у перетворенні світу, досягненні щастя. Він вважав, що перед вихованням має ставитись, перш за все, моральна мета і її може бути досягнуто лише завдяки використанню праці як найважливішого педагогічного засобу.

*Все життя людини залежить від дитячих вражень і дитячого виховання.
Е. Роттердамський*

У процесі виховання дитини, як вважав просвітителю, слід враховувати вік й не допускати нічого такого, що переважає сили дитини. Вихователю слід якомога раніше розпізнавати схильності та можливості дитини й спиратися на них, оскільки дитина легше засвоює те, до чого має схильність від природи. Е.Роттердамський стверджував, що внутрішній світ дитини – це божественний світ і до нього не можна ставитися з тією ж жорстокістю, яка панувала по відношенню до нього скрізь.

Боротьбу проти релігійного аскетизму, яку розпочали гуманісти, продовжили представники реформації **Ян Гус, Мартін Лютер і Томас Мюнцер**. Вони вважали, що освіта повинна підпорядковуватись державі й спрямовуватись так, щоб готувати дитину до виконання життєвих обов'язків, наполягали на гуманному ставленні до дитини, врахуванні її потреб, а також на тісному зв'язку навчання з життям.

2. Ідеї гуманістичної антропології у працях класиків педагогіки.

Класики наукової педагогіки послідовно розвивали ідею необхідності приведення освіти у відповідність з природою дитини, з її нахилами, вродженими особливостями, психологічним складом, віковими можливостями.

Зокрема на антропологічних засадах побудовані вихідні положення педагогіки **Я.А.Коменського**:

1. Особистість – це досконале творіння природи, яке має право на розвиток усіх своїх здібностей.

2. За умови гарної організації навчально-виховного процесу кожна дитина може досягти найвищих сходинок освіти.

3. Основою пізнання є чуттєвий досвід.

4. Пізнання повинно приносити користь у практичному житті, тому воно повинно бути обов'язковим і доступним для всіх.

Людина має бути вихована для людяності.

Я.А.Коменський

5. Природі людини притаманні самодіяльні, саморушійні сили, тому вихованець повинен бути більш самостійним в осмисленні й діяльному освоєнні світу.

6. Складовими педагогічного процесу є розуміння, воля й діяльність.

7. Люди наділені однаковою природою, тому їх права на освіту повинні бути рівними.

8. Навчання і виховання повинно бути природовідповідними (відповідати закономірностям природи й природі дитини).

9. Дітям властивий потяг до діяльності, тому завданням виховання повинно бути розкриття і задоволення усіх природних задатків.

10. Основою педагогіки є пансофізм, тобто узагальнення всіх набутих цивілізацією знань і доведення цих узагальнених знань через школу до кожної людини.

11. Навчальний заклад – це храм розумного, радісного навчання і виховання, любові й поваги до дитини. Ідеальна школа – це лабораторія підготовки гуманних і працелюбних людей.

12. Розумно організоване навчання і виховання вимагає від наставника повної віддачі своїх сил і можливостей.

Провідною ідеєю Я.А.Коменського є принцип природовідповідності навчання й виховання. Він розглядав людину як частину природи, що складається з усіх основних її елементів та одночасно є світом у зменшеному вигляді. Отже, людина розвивається за спільними з природою законами, а тому навчально-виховний процес повинен будуватися у відповідності з цими законами.

Фактично Я.А.Коменський визнав існування природних законів у вихованні й навчанні. У своїх творах, і передусім у «Великій дидактиці», він намагався визначити ці закони. Причому робить це шляхом проведення аналогій із закономірностями («основоположеннями»), що діють у природі. Принципу природовідповідності педагог підпорядкував усі теоретичні положення своєї педагогічної концепції. Тобто цей принцип виявився однією з методологічних основ його вчення.

Принцип природовідповідності є провідним у системі ідей **Ж.-Ж.Руссо**: виховання повинно слідувати природі дитини, враховувати її вікові особливості. Він виступав з вимогою поваги до особистості дитини, її права на свободу, шанування її прав та запитів. Тому вчитель повинен діяти на вихованця не прямо, а опосередковано, підказувати правильний шлях, а не підкоряти своїй волі. Він не визнавав примус як метод виховання.

Найбільша помилка у вихованні – це надмірна поспішність.

Ж.-Ж.Руссо

виховання.

2. 2-12 років – період «сну розуму», коли слід розвивати «зовнішні чуття».

Дерево потребує виправлення та частого освіження за допомогою вітрів, дощів, холодів, інакше воно легко слабне та в'яне. Так само людському тілу необхідні взагалі сильні рухи, діяльність та серйозні вправи.

Я.А.Коменський

Ж.-Ж.Руссо поділяв життя свого вихованця на чотири періоди:

1. Від народження до двох років, коли має здійснюватися переважно фізичне

3. 12-15 років - період розумового виховання.

4. 15 років – повноліття – період «бурь та пристрастей», період здійснення морального виховання.

У своїй віковій періодизації Ж.-Ж.Руссо не розмежовував поняття розвитку та виховання, тому занадто біологізував процес виховання. Але суттєвою є вимога педагога враховувати у вихованні вікові особливості дитини.

Разом із тим, у поглядах Ж.-Ж.Руссо є чимало помилкового. До того ж, його концепція розрахована на систему: один вихователь один вихованець. Проте жодний інший педагогічний твір не вплинув настільки суттєво на розвиток педагогічної думки, як «Еміль, або про виховання». Послідовників просвітителя захоплювала його віра в могутність дитячої природи, надання їй широкої свободи.

Автором своєрідної теорії елементарної освіти, в основу якої покладено принцип погодженості з природою, був **Й.Г.Песталоцці**. Просвітитель вважав, що процес виховання повинен починатися з найпростіших елементів і поступово йти до більш складного.

Розвиваючи ідею про саморозвиток сил, закладених в кожній людині, Й.Г.Песталоцці стверджував, що кожній здібності людини властиве прагнення вийти зі стану безжиттєвості й стати розвинутою силою. «Око, - говорив він, - хоче дивитися, вухо - чути, нога - ходити й рука – хапати. Але також і серце хоче вірити і любити. Розум хоче мислити». Такі «саморушійні» сили людини закладені в неї від народження, тому виховання повинно допомогти їм розвинутися.

Світогляд просвітителя в цілому є ідеалістичним, але він мав прогресивний характер, оскільки був пройнятий гуманізмом та демократичними прагненнями.

Виховання споруджує свою будівлю (формує людину) над великою скелею природи і виконає свої завдання, якщо завжди буде стояти на цій скелі.

Й.Г.Песталоцці

Антропологічні пошуки **Дж.Локка**

виявилися у розробці філософсько-педагогічної теорії «чистої дошки», яка полягає у запереченні існування в свідомості людини «вроджених» ідей та уявлень. Психіка людини від народження подібна до чистої дошки або чистого аркуша, де ще нема ніяких написів. Такий погляд обумовив висновок про вирішальне значення виховання у розвитку дитини. Реалізацію своєї виховної програми Дж.Локк пропонував починати з фізичного виховання, яке повинно сприяти зміцненню здоров'я дитини, її загартуванню: «здоровий дух у здоровому тілі». Він обстоював «м'які» методи, що орієнтовані на природні інтереси та позитивні емоції дітей: ігрові форми навчання (з літерами), застосування книг з малюнками тощо. Ці методи покликані зробити навчання для дітей цікавим і захоплюючим.

Автором своєрідної педагогічної системи, побудованої на антропологічних засадах є **А.Дістервег**. Педагог сформулював антропологічні принципи

виховання: природовідповідність, культуровідповідність, самодіяльність (служіння істині, красі, добру).

Принцип природовідповідності виховання А.Дістервег вважав головним і пояснював його як необхідність здійснювати виховання у суворій відповідності до природного розвитку дитини з урахуванням її вікових та індивідуальних особливостей. Принцип культуровідповідності означає, що природовідповідне виховання треба узгоджувати ще й з конкретними соціально-історичними умовами життя дитини, з духовним життям суспільства. Дитину потрібно виховувати для даного часу й у відповідності до умов життя даного народу, враховувати всю культуру в широкому сенсі й, особливо, культуру країни, яка є батьківщиною для дитини. Принцип самодіяльності полягає у необхідності розвитку дитячої творчої активності, ініціативності, що передбачає вільне самовизначення особистості, сприяє розвитку всіх задатків дитини.

Правила навчання за А.Дістервегом:

- ✓ *Навчай природовідповідно! Керуйся при навчанні природними ступенями розвитку підростаючої людини!*
- ✓ *Починай навчання, враховуючи рівень розвитку учня, і продовжуй його послідовно, неперервно, без пропусків і ґрунтовно!*
- ✓ *Не вчи тому, що для учня, доки він це вчить, ще не потрібне, і не вчи тому, що для учня згодом не буде більше потрібним!*
- ✓ *Веди навчання не науковим, а елементарним способом!*
- ✓ *Переслідуй завжди формальну мету або одночасно формальну і матеріальну.*
- ✓ *Збуджуй розум учня за допомогою одного й того ж предмета, по можливості різнобічно, а саме: пов'язуй знання з уміннями і змушуй його вправлятися до тих пір, доки вивчене не стане здобутком підсвідомої течії його думок (*des unteren Gedankenlauf*)!*
- ✓ *Не муштрувати, не виховувати і освічувати *ad hoc**, а закласти загальні основи загальнолюдської і національної освіти!*
- ✓ *Привчай учня працювати, змушуй його не тільки полюбити роботу, але настільки з нею поріднитися, щоб вона стала його другою натурою!*
- ✓ *Рахуйся з індивідуальністю твоїх учнів!*

Спираючись на ці принципи, А.Дістервег створив дидактику розвиваючого навчання, зробивши наступний крок у розвитку започаткованої Й.-Г.Песталоцці ідеї. Теорія розвивального навчання надали великого впливу на розвиток початкової школи. Ідеї А.Дістервега отримали широке розповсюдження в країнах Європи.

3. Антропологічні виміри педагогіки XIX - початку XX століття.

З кінця XIX століття філософська антропологія намагалася зрозуміти реальне людське буття в усій його повноті, визначити місце людини в світі й ставлення людини до світу, що є фундаментом не тільки філософії, але й будь-

якого знання про людське життя в цілому, оскільки філософський спосіб мислення поєднує конкретно-наукове вивчення різних сфер буття з абстрактно-спекулятивним осягненням дійсності, людського в людині, її справжньої сутності, вільного й творчого ества, створює цілісний образ людини (І.Кант, Л.Фейербах, О.Касман, М.Шелер).

Людина може стати людиною лише шляхом виховання. Вона – те, що зробило з неї виховання.

І.Кант

У числі філософів **І.Кант** був першим, хто відстоював думку про людину як основний предмет науки, (антропології). Антропологія, на думку філософа, є комплексною сферою пізнання,

що містить у собі не лише наукові відомості, але й ті знання, що не узгоджуються з офіційною наукою. У зв'язку з цим методи антропологічних досліджень мають бути специфічними, як от спілкування, яке І.Кант вважав важливим джерелом антропологічних знань.

Людина розглядається філософом, як природна та соціальна істота одночасно, оскільки підкоряється законам природи, але є моральною та вільною, спроможною виховувати себе та своїх дітей відповідно до вимог моралі. Педагогічна спрямованість філософських поглядів І.Канта яскраво виявилась у його думках про необхідність розробки теоретичних положень педагогіки на базі антропології.

З 1860-х рр. педагогічна антропологія почала розроблятися як самостійна галузь філософського й педагогічного знання. Значну роль у цьому відіграв **К.Шмідт**, у працях якого поступово визначився новий напрямок наукових досліджень – антропологічна педагогіка.

В якості засад антропологічної педагогіки К.Шмідт назвав природничі науки, результати яких вона використовує у вихованні. Тому головним принципом антропологічної педагогіки вченим було визнано розвиток людини в його індивідуальному, національному, гуманітарному контекстах. Отже, основне завдання виховання - гармонійний розвиток усіх здібностей людини. Зрозуміло, що такий розвиток можливий лише за умови, коли виховна дія раціонально співвідноситься з потребами вихованця, вивчення яких стає вагомим чинником вибору виховних засобів.

Автором своєрідної філософсько-антропологічної концепції є **Л.Фейербах**. В її основі - антропологічний принцип, що розкриває єдність людської природи: єдність душі й тіла, розуму й тілесного організму. Філософ уперше дає визначення людській свідомості, основному поняттю антропологічної філософії.

М.Шелер у філософській антропології бачив головну науку про сутність людини, її метафізичної природи, про сили та здібності, які рухають її, про основні напрями й закони її біологічного, психічного, духовного та соціального розвитку. Філософ вважав людину відкритою для світу істотою, що має можливості для дії, здатна та

Щоб пізнати людину, її треба полюбити.

Л.Фейербах

змушена постійно робити вибір. Для освіти ця ідея має принципове значення. Освіта – це, передусім, розвиток і саморозвиток. Педагогічна діяльність спрямована на створення умов саморозвитку, самоосвіти людей, забезпечення для них можливостей вільної й творчої дії.

Спробу визначити антропологічні виміри виховних зусиль було здійснено в 1882 р. німецьким психотерапевтом **В.Т.Прейером** («Душа дитини»). Світове значення мала створена в 1889 р.

Гра являє собою, за суттю, ріст організму.
Г.С.Холл

американським фахівцем у галузі педагогічної психології **Г.С.Холлом** перша педологічна лабораторія. З 1891 р. вчений почав видавати науковий журнал «Педагогічний семінарій», що ознаменував початок розробки педологічних проблем на офіційному науковому рівні.

Питання педагогічної антропології своєрідно розкривалися у поглядах американських філософів **А.Редкліфф-Брауна**, **Дж.Спіндлера** та **Б.Малиновського**. Зокрема Дж.Спіндлер обґрунтував необхідність виділення педагогічної антропології в окрему наукову галузь, що базується на результатах біологічних, археологічних, лінгвістичних досліджень.

Таким чином з кінця ХІХ - початку ХХ століття у філософській та науковій рефлексії здійснюється своєрідний антропологічний поворот – проблема людини стає чи не основною для більшості вчень. Складність цієї проблеми та багатоманітність шляхів її вирішення стали підставою для активного використання концепцій і даних психології, фізіології та гігієни, що обумовило виникнення експериментального напрямку антрополого-педагогічних досліджень.

Один з яскравих представників експериментальної педагогіки **Е.Мейман**, розглядаючи завдання педагога крізь призму комплексного підходу до дитини, стверджував необхідність всебічного вивчення педагогом кожної дитини.

Психологія та фізіологія стали основою й педагогічної системи **М.Монтессорі**, яка створила свою систему виховання після багаторічного вивчення дитячого організму і тривалої педагогічної роботи з психічно неповноцінними та відстаючими в розвитку дітьми.

Свій метод М.Монтессорі називала методом «наукової педагогіки» саме тому, що він заснований на фізіології та психології, а свою «експериментальну педагогіку» дослідниця називала медичною педагогікою, оскільки в її системі медицина та фізіологія нерозривно зв'язані з педагогікою.

Щоб виховувати дитину, - треба її знати, щоб її знати, – треба за нею спостерігати, а щоб за нею спостерігати, – треба дати їй свободу.

М.Монтессорі

Помітним явищем розвитку антрополого-педагогічних знань у 20-30-ті рр. ХХ століття стало прагнення дослідників інтегрувати природничо-наукові результати й дані гуманітарних наук про людину: виявлення меж виховання, виховних вимог і здібностей людини (М. Фрімайзен-Келер), формулювання законів формування індивідуального характеру (Г.Ноль),

взаємозв'язок фізичного розвитку й виховання (А.Хут), суб'єкта та об'єкта виховання (Р.Лохнер, В.Флітнер) тощо.

У 1928 р. вийшла праця **Г.Ноля** «Педагогічне людинознавство», де обґрунтовано думку про створення педагогічної антропології як синтезу різних підходів до людини й теорії педагогічної діяльності. Освіта розумілася філософом як спочатку властивий людському буттю атрибут і виводилася зі специфіки людського існування, з природи самого вихованця. Він вважав людину пластичною істотою, здатною до саморозвитку, пошуку свого покликання в процесі виховання; стверджував, що вихователь тільки тоді зможе забезпечити розвиток задатків, здібностей вихованця, коли буде забезпечений надійним інструментарієм, узятим з різних наук про людину.

4. Розвиток педагогічної антропології у ХХ – на початку ХХІ століття.

Перші розвідки в царині педагогічної антропології з'явилися у 50-60-ті рр. ХХ ст. та пов'язані з діяльністю О.Больнова, Г.Депп-Форвальда, В.Лоха, Г.Рота, Й.Дерболава та ін. Однак, дослідження зазначених науковців розглядали педагогічну антропологію з різних позицій.

Російський дослідник А.П.Огурцов, який досліджує проблеми виникнення й становлення педагогічної антропології, виділяє наступні найбільш значні її концепції:

- ✓ інтегральна емпірична наука (Г.Рот);
- ✓ теорія самоздійснення особистості (І.Дерболав);
- ✓ метод (К.Дунелт);
- ✓ антропологічний спосіб розгляду (О.Больнов);
- ✓ феноменологія (В.Лох);
- ✓ екзистенційна аналітика (Е.Фінк);
- ✓ варіант трансценденталізму (К.Х.Дикопп);
- ✓ емпірична наука (Г.Здарзіл);
- ✓ біологічно орієнтована наука (М.Лідтке).¹

На думку **О.Больнова** сутність людини не можна розуміти як незмінну й задану на всі часи: педагогіка не повинна орієнтуватися на завершену картину людини, оскільки це закриває їй погляд у майбутнє. «Відкритість» сутності людини – світоглядна основа свободи дій для вихователя. Навчання та виховання визначаються як категорії людського буття й поза людиною не мисляться. Антропологічний погляд на освіту повинен створити новий тип педагогіки. Її головним завданням має стати розуміння сутності виховання з позицій філософської антропології. Для педагогічної антропології «відкритим питанням», як вважав **В.Лох**, стає процес виховання, виховна зумовленість людини.

Все життя є навчанням, і кожний у ньому вчитель і вічний учень.

А.Маслоу

---

¹ Огурцов А.П. Педагогическая антропология: поиски и перспективы / А.П.Огурцов // Человек. – 2002. – № 1.

Як інтегративну науку, педагогічну антропологію також розумів **Г.Рот**, який узагальнив різні наукові знання про людину в аспекті виховання. Згідно з Г.Ротом, психологічне дослідження виховання певною мірою рівнозначно інтегративній педагогічній антропології. Але існує специфіка психологічного й педагогічного поглядів на людину та її виховання. Психологія вивчає людину реальну, педагогіка досліджує, що в людині змінюється шляхом виховання і як цього можна домогтися.

Суттєвий внесок у становлення теоретичних підвалин педагогічної антропології зробили психологи-гуманісти Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Рождерс. **Г.Олпорт** розглядав розвиток особистості як безперервний активний процес її становлення та зробив спробу виділити найхарактерніших риси особистості у процесі її самоактуалізації. **А.Маслоу** та **К.Роджерсу** належить глибоке осмислення поняття «самоактуалізація особистості».

Для більшості дітей віком від 8-10 років проблема виключно в тому, щоб бути коханими - бути коханими за те, що вони є. Дитина молодше цього віку ще нездатна любити; вона вдячно і радісно приймає те, що її люблять.

Е. Фромм

У руслі філософської антропології працював відомий соціолог і психолог ХХ століття **Е.Фромм**. Його філософська й соціологічна спадщина значно вплинула на свідомість людей у ХХ столітті. Звертаючись до різноманітних філософських течій та існуючих культур, Е.Фромм висловив думку, що сутність людини слід шукати не в яких-небудь конкретних

якостях, не в субстанції, а в історичному протиріччі, яке відображує унікальність людини як живої істоти. Е.Фромм вважав що потрібно позбавитися ізольованого аналізу тільки психічного або тільки соціального в людині. Головні пристрасті й бажання людини, відзначав психолог, виникають з її загального існування, тобто з тієї унікальної ситуації, в якій опинилася людина. Сутність людини в тому, що вона унікальна, належить одночасно природі й культурі.¹

На сьогодні світова наукова думка містить у собі різні визначення педагогічної антропології. Насамперед виділяються концепції, які підкреслюють свою прихильність феноменолого-екзистенціальної аналітиці людського існування й убачають у педагогічній антропології антропологічний спосіб дослідження проблем виховання й освіти. Це – один полюс, полюс методологічний. Крім того, існують концепції, які прагнуть побудувати педагогічну антропологію за образом і подобою спеціальних наук, убачаючи в ній або емпіричну, або інтегративну науку. Це – інший полюс, полюс сцієнтичний, який підкреслює, що педагогічна антропологія як наука нічим не відрізняється від інших наук і що її може бути побудовано методами

¹ Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу. Гл. 6. Свобода, детерминизм, альтернативность / Э.Фромм // Философские науки. 1990. – № 8. – С.85.

емпіричних і теоретичних наук. Все різноманіття концепцій педагогічної антропології можна розмежувати між цими полюсами.¹

Однак, у переважній більшості зарубіжна педагогічна антропологія базується на розумінні та поясненні питань виховання в їхній взаємодії з усіма можливими чинниками, що зміцнює принципи педагогічної антропології як системи педагогічних поглядів, що ґрунтується на даних наук про людину.

Висновки:

Антропологія як наукова дисципліна за півтора століття свого існування виробила значну інтелектуальну традицію: збагатила відповідними методами теоретичну й практичну педагогічну діяльність, увівши до них синтезовані знання про розвиток кожної дитини. У цьому знанні знайшли відображення процеси, що повторюють еволюцію людини як біологічного виду, так і ті, які характеризують індивідуальну історію саме цієї людини; відомості про онтогенез дитини, що залежить як від механізмів і закономірностей макрокосму, так і від специфічних видових особливостей людини (тому він є процесом екстенсивним і інтенсивним одночасно); про можливості дитини бути активною у фізичному, соціальному, духовному плані; про цілісність і самоцінність, що детермінує своєчасність педагогічної дії, орієнтацію на щастя дитини «тут і зараз»; про недосконалість, недовершеність дитини як біологічної істоти та її сензитивність до виховання і навчання тощо.

? Питання для самоконтролю:

1. Сформулюйте ідеї антропологічного спрямування стародавніх філософів.
2. Назвіть загальні ідеї антропологічного спрямування, характерні для освітніх діячів епохи середньовіччя.
3. Назвіть ідеї гуманістичної педагогіки епохи Відродження та Нового часу.
4. Схарактеризуйте внесок І.Канта, К.Шмідта у становлення педагогічної антропології як науки.
5. Схарактеризуйте антропологічні погляди Л.Фейербаха.
6. Назвіть філософські ідеї, що лягли в основу теоретичного обґрунтування педагогічної антропології як науки.

---

¹ Огурцов А.П. Педагогическая антропология: поиски и перспективы / А.П. Огурцов // Человек. – 2002. – № 2. – С.100 – 117.

Тема 3

Історія розвитку педагогічної антропології в Україні та близькому зарубіжжі

Мета вивчення:

сформувати уявлення про основні етапи становлення та розвитку педагогічної антропології в Україні, принципи антропологічного підходу до освіти людини, висунуті М.І.Пироговим; ознайомитися з внеском К.Д.Ушинського у розвиток педагогічної антропології; сформувати розуміння актуальності роботи К.Д.Ушинського «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» для сучасної педагогічної теорії та практики, уявлення про розвиток сучасної педагогічної антропології в Україні.

Основні поняття:

людинознавство, антропологічні науки, педагогічна теорія, педагогічна практика, природовідповідність, культуровідповідність виховання, виховне мистецтво, народність виховання.

Питання теми:

1. Донауковий етап педагогічної антропології.
2. Становлення та розвиток антропологічних поглядів в Україні XVIII – першій половині XIX ст.
3. Внесок К.Д.Ушинського у розвиток вітчизняної педагогічної антропології.
4. Розвиток вітчизняної педагогічної антропології в другій половині XIX – на початку XX ст.
5. Динаміка розвитку педагогічної антропології у XX ст.

Якщо педагогіка хоче виховувати людину в усіх відношеннях, то вона повинна насамперед пізнати її також в усіх відношеннях.

К.Д.Ушинський

Інформаційний матеріал до теми

1. Донауковий етап педагогічної антропології.

Донауковий етап в історії становлення педагогічної антропології обіймає значний проміжок часу від X до XVIII століття. Сучасними науковцями він характеризується як період виникнення та розвитку християнсько-православної антропології. В цей час освіта носила виключно релігійний характер, педагогіка базувалася на християнській антропології. Провідну роль у навчанні та вихованні відігравали книги Святого Писання, Повчання князя Володимира Мономаха дітям, древньоруські збірники педагогічного спрямування: «Бджола», «Златоуст», «Ісмагд». Офіційна антрополого-педагогічна думка Київської Русі складалася з офіційних концепцій і народно-педагогічних поглядів. Найбільш значними її представниками були: Іларіон, літописець Нестор, Кирило Туровський, Іоанн.

«Слово про закон і благодать» першого митрополита Київського **Іларіона**, написане між 1037 і 1050 рр., вважається найдавнішим твором педагогічного спрямування. Виховним ідеалом для русинів він вважав підготовку молодого покоління до захисту рідної землі. Як виразник передових поглядів Іларіон у «Слові» не підтримав візантійської ідеї виховання в дусі аскетизму, а захищав принцип активної діяльності у формуванні особистості, чим підкреслював природне прагнення дитини до самодіяльності.

Літописцем Нестором у книзі «Життя Феодосія Печерського» викладені ідеї осягнення сутності життєвого шляху людини. Концепцію пізнання і виховання шляхом розвитку розумових сил людини обґрунтовано **Кирилом Туровським**. На ґрунті єдності тілесної й духовної чистоти він піддав критиці недоліки у практиці виховання і конкретизував релігійно-моральну програму формування особистості. Основні його твердження: людина не народжується ні доброю, ні злою; тією чи іншою вона стає завдяки наявності в душі добрих або злих начал, які переважають у її життєвих діяннях; людині властива сила волі, й, дотримуючись вимог християнської моралі, вона може здійснювати вчинки, що ведуть до добра; моральна поведінка залежить від розуму особистості, важливим засобом розвитку якого є книжне вчення.

...Робіть іншим те, що Ви бажаєте, щоб Вам робили, — ось чеснота.

Іоанн

Іоанну належить твердження, що віра — не єдиний критерій вихованості людини: благочестивим слід вважати і того, хто творить корисні справи, робить благо ближ-

ньому. Позитивні якості особистості, на думку Іларіона, не даються від природи в готовому вигляді, а є результатом виховання, наполегливої роботи над самовдосконаленням («Слово»).

Вищим досягненням антрополого-педагогічної думки Київської Русі є «Повчання дітям» **Володимира Мономаха**. У ньому вперше викладені глибокі думки про зв'язок навчання і виховання, про роль досвіду і прикладу старших в становленні особистості дитини, про значення активної діяльності в процесі формування дитини як особистості, про виховання моральної поведінки.

Не втратили своєї ваги поради мислителя щодо підтримання дитячої ініціативи та виховання працелюбності. Працю він вважав основою успіхів і честі людини. Видне місце у «Повчанні» відведено роз'ясненню значення виховного впливу на дітей особистого прикладу старших. Діти, спостерігаючи дії і вчинки старших, краще засвоюють моральні норми і правила поведінки, більш активно сприймають досвід старших. Найбільш сильно впливає на дітей приклад батьків. Мономах виклав роздуми про виховання відносин між людьми. Особливого значення він надавав благодійності, піклуванню про старців, сиріт та убогих. Православній ідеології Мономах протипоставив красу земного життя, красу природи, красу людини, її діяльність.

Мономах вперше обґрунтував необхідність зв'язку освіти з потребами життя особистості та її діяльності.

Антрополого-педагогічна думка Київської Русі заклала міцний фундамент для бурхливого розвитку гуманістичних ідей епохи Відродження. Підтримувані західно-європейськими традиціями Ренесансу, вони стають міцним стрижнем для розвитку вчення про людину, культ її гармонійного розвитку, її духовне розкріпачення, вчення про права людини та її діяльність, навчання рідною мовою, розвиток активності й самодіяльності молоді тощо.

Педагогічні погляди зазначеного періоду представлено творчістю **Герасима Смотрицького** (обстоювання ідеї громадського виховання й навчання), **Івана Вишенського** (розгляд проблем освіти й виховання у тісному взаємозв'язку з іншими соціальними й політичними проблемами, ідеї необхідності навчання рідною мовою, на традиціях рідної культури і народного виховання), **Стефана та Лаврентія Зизаніїв** (пропагування програми широкої просвіти, енциклопедизму й різнобічності людини), **Кирила Ставровецького** (обстоювання ідеї загальної рівності людей, необхідності розвитку розуму як «невидимої, самовласної, безсмертної й вічної сили людини», її природженої якості), **Єпіфанія Славинецького** (формування соціальних вимог до виховання особистості), **Іова Борецького** (наголошення на великій ролі освіти в історичному розвитку суспільства), **Інокентія Гізеля** (розуміння людини як творця свого щастя, своєї долі, господаря вчинків; визнання розуму й совісті людини критеріями добра й зла).

*Лінощі — всьому матір:
якщо вміє, то забуде, а якщо
не вміє, тому й не навчиться.
В.Мономах*

Найбільш значним внеском до становлення педагогічної антропології є діяльність **Симеона Полоцького**, який у своїх працях («Книжка вопросов и ответов, иже в юности сердцем зело потребне суть», «Обед душевный», «Вечеря душевная») вказував на велике значення виховання дітей з раннього віку, вимагав поліпшення методів навчання, високо цінував роль учителя й батьків у формуванні поглядів дітей та їх поведінки.

Не визнаючи впливу спадковості на формування світогляду й моральних рис людини, С.Полоцький високо цинив звички, вироблені в дитині протягом перших років життя. Особливо великого значення у вихованні дітей він надавав доброму прикладові батьків і вихователів.

У творах С.Полоцького є елементи принципу природовідповідності в навчанні та вихованні. Йому ж належить перша спроба вікової періодизації у вітчизняній освітній думці.

Принципи батьківського виховання за С.Полоцьким:

- ✓ *Не показувати дітям злого прикладу. Дитина, як мавпа, наслідує усі дії батьків. Поганим прикладом вбивається безсмертна душа дитини.*
- ✓ *Батьки повинні забороняти дітям погане товариство.*
- ✓ *Не залишати без покарання тих, хто його заслужив. Люблячий батько старанно карає за провини.*
- ✓ *Любов батьківська – велика сила, але надмірна любов є шкідливою. Шкідливо занадто нестигти й не вимогливо ставитися до дитини.*
- ✓ *Батьки мають привчати дітей до корисних справ, ручної роботи. У ледарстві – коріння гріховних звичок.*

Значним антрополого-педагогічним доробком характеризується творчість **Феофана Прокоповича** («Первое поучение отрокам», «Духовный регламент»). Ідеї, які висунув автор цих творів, можна об'єднати в кілька положень:

- ✓ Освіта як чинник суспільного прогресу.
- ✓ Ідея безперервної освіти.
- ✓ Вимога глибокого, історичного знання.
- ✓ Необхідність вивчення закономірностей людської природи.
- ✓ Вплив учителя на почуття учня.
- ✓ Розвиток природних рис і талантів шляхом засвоєння теоретичних знань, щоденних наполегливих практичних вправ, наслідування кращих взірців.
- ✓ Чесноти, які слід виховувати: потяг до знань, працелюбність, допитливість.

Таким чином, в основі поглядів освітніх діячів донаукового етапу педагогічної антропології лежав багатовіковий виховний досвід українського народу. Українські просвітителі XVI – XVII ст. висували такі ідеї:

1. Широке розповсюдження грамотності, доступність освіти.

2. Зв'язок виховання, соціальних умов і спадковості у формуванні особистості.

3. Обстоювання активної діяльності особистості як необхідної умови її розвитку.

4. Вікова періодизація за античною традицією.

5. Природовідповідність виховання та навчання.

2. Становлення та розвиток антропології в Україні XVIII – першій половини XIX століття.

Другий етап історії педагогічної антропології (60-і рр. XVIII – друга половина XIX століття) – період виникнення та формування у вітчизняній педагогіці найбільш важливих антропологічних компонентів.

Яскравим представником антрополого-педагогічної думки зазначеного періоду був **Г.С.Сковорода**. Філософ та просвітитель, він є автором своєрідної педагогічної концепції, в основі якої лежала власна гносеологія. Виховним ідеалом Г.С.Сковороди була істинна людина, гармонійно розвинена, корисна суспільству, здатна до життя й боротьби, людина щаслива. Шлях до щастя – самопізнання, самовдосконалення людини.

Заслугою мислителя є обґрунтування принципів гуманізму, народності та природовідповідності виховання. На цих принципах має базуватися «виховання розуму, серця, працелюбності» людини. В основі такого виховання лежить «споріднена» праця (праця відповідно до природних задатків).

Правильне виховання криється в природі самого народу, як вогонь і світло в кремені.

Г.С.Сковорода

Сила педагогічних поглядів Григорія Сковороди – в їх народності й демократизмі. Він вимагав освіти для усіх верств суспільства й поставив на порядок денний такі найважливіші

педагогічні питання:

✓ виховання в кожній людині працелюбності у відповідності з її природними задатками;

✓ формування самопізнання та вміння обрати певний вид діяльності;

✓ виховання високих моральних якостей, розумових здібностей, доброї волі, розвиток інтелекту, доброчесності, скромності;

✓ захист освіти для всіх дітей;

✓ виховання любові до всього народу, непримиримості до зневажання інших народів.

Антрополого-педагогічні ідеї були важливою складовою творчості **І.П.Котляревського**. Його педагогічні думки пройняті духом гуманізму, демократизму, народності, народними ідеалами. Він ставив питання про відповідальність батьків за виховання дітей, про задоволення прагнень народних мас до освіти. У вихованні ним практикувались такі засоби, як література, мистецтво, дитячі сценічні вистави. І.Котляревський вірив у велику силу виховання, схвалював гуманні методи впливу на особистість учня, надавав

перевагу розповідям, бесідам, поясненням, цінував особистий приклад та авторитет вихователя. Принципами творчості І.Котляревського були: патріотизм, гуманізм, народність, рівноправ'я.

Антрополого-педагогічні тенденції яскраво проступають у педагогічній проблематиці **Я.П.Козельського** (обґрунтування пріоритету виховання перед навчанням, ролі та значення звичок як «другої природи» людини), **І.Ф.Тимківського** (обстоювання ідеї розвитку природних сил вихованців, їх здібностей, збагачення спадкових даних дітей новими якостями шляхом освіти, навчання і виховання; ідеї єдності «тілесного» виховання й виховання «розуму серця»), **В.Н.Каразіна** (обґрунтування безстанового характеру освітньої системи, навчання рідною мовою на засадах національної педагогіки), **П.П.Білецького-Носенка** (боротьба зі схоластиком і догматизмом, за свідоме засвоєння знань, вироблення в учнів життєвих умінь та навичок допитливості й спостережливості, природної жвавості, активності, самостійності мислення, розвиток природних нахилів, обстоювання гуманістичної ідеї гармонійного розвитку особистості), **П.Куліша** (обґрунтування ідеї природного, вільного виховання, підтримання здорового, людського, розумного зв'язку – молодих зі старими).

*Нема в світі більшого діла, як
удержати дитину живою і здоровою.*
П.Куліш

Носієм антропологічних тенденцій у педагогіці був **О.В.Духнович**, якому належить твердження, що людина - найбільша цінність на Землі, обґрунтування детермінованості її вчинків суспільними умовами й вихованням, відстоювання ідеї народності виховання. Умовою гарного виховання педагог вважав знання психології дитини, її вікових та індивідуальних особливостей.

О.В.Духнович відстоював принцип природовідповідності виховання, що в інтерпретації педагога мав таку змістову наповненість:

- ✓ в усьому слідувати природі дитини, розвивати її природні задатки;
- ✓ враховувати вікові та індивідуальні особливості та особливості саморозвитку задатків дитини;
- ✓ глибоко вивчати анатомо-фізіологічні та індивідуальні психічні особливості й задатки;
- ✓ створювати умови для саморозвитку вроджених задатків;
- ✓ забезпечувати злагоджений розвиток фізичних і духовних сил дитини.

*...Прямий кінець або прямий напрямок
хай буде людство, або, як мовиться,
людськість, людинолюбство... оскільки
людство в цивільному житті є найбільша
доброчесність...*

О.В. Духнович

У цілому сутність принципу природовідповідності О.В.Духнович формулював так: «Злагоджений розвиток шляхом вправ закладених природою задатків з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дітей у відповідності з

суспільними потребами».

Схожі погляди висловлював **М.І.Пирогов**, який обґрунтував принципи

навчання в душі демократичної педагогіки: виховуючого навчання, поєднання наочності й слова, диференційованого підходу до методів навчання і виховання, врахування індивідуальних особливостей, підвищення ролі вчителя в навчально-виховному процесі, творчого підходу до педагогічної діяльності тощо. М.Пирогов звертав увагу вчителів на необхідність вивчення духовного світу дитини, виховання в учнів уважності, усвідомленого сприйняття навчального матеріалу і навичок самостійної праці. Розробляючи свою педагогічну концепцію, освітній діяч ставив за мету формувати істинних людей з розвиненими розумовими здібностями, свободою думки, здатних до самопізнання й самопожертви, натхнення та співчуття.

Прагни бути і будь людиною!
М.І.Пирогов

Предметом педагогічних пошуків П.Д.Юркевича було обґрунтування антропологічного гуманізму освітнього процесу. Просвітитель стверджував, що виховання повинно бути підготовкою самовиховання, його педагогічна концепція націлює на творчу діяльність як вихователя, так і вихованця. За таких умов творчість перетворюється в таку діяльність, у процесі якої світ відкривається суб'єкту, особистості як створений ним самим. В такому випадку життя набуває найвищого сенсу, гармонії та визначеності, а індивід стає справжнім суб'єктом історичного процесу.

Таким чином, у педагогічній думці ХІХ ст. простежується чітка тенденція до продовження гуманістичних освітніх традицій епохи розквіту українського Відродження, що відобразилося в обстоюванні принципів природо-відповідності та культуровідповідності виховання й навчання, піднесенню ролі рідної мови у навчанні та вихованні підростаючих поколінь, створенні умов для розвитку вроджених здібностей дітей, розширенні змісту та напрямів виховання, визнання всебічного розвитку особистості як кінцевої мети виховання.

Педагогічна спроба створити людину без індивідуальних характеристик, яка не має в собі ні духу певної народності, ні духу певної релігії, нагадує спробу садівника, який, вирощуючи яблука, груші й вишні, намагається виростити ще й овоч взагалі.

П.Д.Юркевич

3. Внесок К.Д.Ушинського у становлення та розвиток вітчизняної педагогічної антропології.

Початок третього етапу історії педагогічної антропології (1867 - 1917 рр.) пов'язаний з відомою працею К.Д.Ушинського «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології». Центральною ідеєю, висловленою педагогом у його науковій праці, була думка про те, що засоби виховного впливу слід брати з самої природи людини. На думку основоположника вітчизняної педагогіки, окремі науки – фізіологія, педіатрія, психологія, соціологія, етнологія – підходили до дитини кожна зі своєї позиції, не даючи систематизованого знання про неї, але їх знання складає міцний антропологічний фундамент виховання.

У часи К.Д.Ушинського педагогіка не була науково розроблена, не виходила за межі педагогічних настанов і рецептів, а її фундамент (психологія) був на стадії розвитку. У своїй праці «Людина як предмет виховання» педагог прагнув поставити педагогіку на фізіологічний, психологічний, філософський, соціально-історичний ґрунт.

Перший том праці присвячено аналізу психофізичних основ пізнавальної діяльності, результати якого є підставою для формулювання дидактичних висновків. Педагогічна

Лише особистість може діяти на розвиток та самовизначення особистості, лише характер може утворити характер.

К.Д.Ушинський

антропологія, на думку вченого, має починатися з фізіології та гігієни, з дослідження фактів та чинників, що характеризують нормальний розвиток людського організму.

У другому томі розкриваються психофізіологічні особливості емоційної та вольової сфер людини, що суттєво впливають на організацію та зміст виховання. К.Д.Ушинський розглядає «процеси душевних почуттів (подив, допитливість, горе, радість тощо).

У третьому томі педагог мав намір викласти педагогічні правила, що витікають з аналізу законів психофізичної діяльності. Однак передчасна смерть педагога залишила ці наміри не реалізованими.

Намагаючись обґрунтувати інтегративність змісту педагогіки та її творчу спрямованість, К.Д.Ушинський стверджував, що педагогіка є мистецтвом. Якщо під наукою розуміти «об'єктивне, менш чи більш організоване викладення законів тих чи інших явищ, що відносяться до одного предмету або предметам одного роду», то предметами науки «можуть бути лише ті явища природи, або явища душі людської, або ж ... математичні відношення та форми, що існують поза людським свавіллям».

Педагогіку, як і медицину, К.Д.Ушинський називав мистецтвом саме тому, що «вони не вивчають того, що є, а лише вказують на те, що було ю бажаним бачити існуючим, та на засоби досягнення бажаного... Наука лише вивчає те, що існує чи існувало, а мистецтво прагне створити те, чого немає, і перед ним у майбутньому майорить мета й ідеал його творчості».

Мистецтво виховання має ту особливість, що майже всім воно здається справою знайомою й зрозумілою, а іншим - навіть легкою, і тим зрозумілішою й легшою здається воно, чим менше людина з ним знайома теоретично і практично.

К.Д.Ушинський

Однак, як наука, педагогіка має свій предмет, свої закони. Має властиві лише їй методи дослідження, побудована на філософських основах і характеризується суспільним характером. Вона є науковим узагальненням педагогічного досвіду.

Зміст педагогіки як науки включає погляди на питання:

- ✓ закономірності психофізичного розвитку особистості;
- ✓ мета виховання;

- ✓ зміст освіти;
- ✓ методи навчання і виховання;
- ✓ роль учителя, школи, сім'ї, держави у вихованні.

Отже, виховання, що є основною категорією педагогіки, вчений визначав як цілеспрямований процес формування «людини в людині», формування особистості під керівництвом вихователя. Мистецтво виховання обслуговує найважливішу потребу людини і людськості – формування, вдосконалення самої людини. Тому воно особливо потребує розробки наукових основ, зокрема філософських і психологічних. К.Д.Ушинський вважав, що виховання має свої об'єктивні закони. Але, щоб пізнати ці закони і враховувати їх, треба насамперед вивчити сам предмет виховання.

Кожний організм, хоча й підкоряється загальним законам розвитку, являє собою індивідуальність. Оскільки засоби й чинники виховання різноманітні, процес виховання має бути діалектичним процесом, у межах якого педагог має враховувати індивідуальні особливості дитини, умови її життя, з метою вірного визначення міри впливу, що стане дієвою для певної дитини. Тому К.Д.Ушинський настійно радив «вивчати якомога ретельніше фізичну й душевну природу людини взагалі, вивчати своїх вихованців та обставини, що їх оточують...».

Вчений вважав, що педагогіка не може розвиватися ізольовано від інших антропологічних наук - анатомії, фізіології, патології, психології, логіки, філософії, географії, статистики, політики, історії, історії виховання. Із зазначеного кола антропологічних наук особливо великого значення К.Д.Ушинський надавав психології. І саме педагогічне вивчення психологічних явищ стало головним завданням «Педагогічної антропології». Педагог підкреслював, що психічний розвиток людини залежить значною мірою від зовнішніх впливів і в тому числі від виховання.

Педагогічна наука не може існувати і розвиватися ізольовано від інших наук, з яких вона бере знання засобів, потрібних їй для досягнення її цілей.

К.Д.Ушинський

Педагогіка як мистецтво являє собою творчу практичну діяльність учителя, побудовану на основі знання законів розвитку людини. Костянтин Дмитрович вважав, що вчитель не є автоматичним виконавцем рецептів педагогіки. Він повинен бути творцем, художником своєї справи.

Педагог не терпів у педагогіці беззмістовних кабінетних теорій, виступав проти голого емпіризму, вульгарного практицизму і рецептурності. Він виходив із зв'язку педагогічної теорії з педагогічною практикою.

Мистецтво виховання, стверджував він, має бути теоретично осмисленим, науково обґрунтованим. Вихователь мусить поєднувати теорію виховання з виховною практикою, осмислювати в світлі теорій власний досвід, піддавати його науковому аналізу й узагальненню. Значну допомогу в цьому надає психологія. К.Д.Ушинський був переконаний, що знання вихователем природи

дитини, її психології має вирішальне значення для розробки раціональних методів виховання.

Важливим питанням, піднятим К.Д.Ушинським у праці «Людина як предмет виховання» є питання взаємозв'язку психічного розвитку дитини і виховання, визначення ролі виховання у формуванні особистості. З'ясовуючи умови, що визначають розвиток особистості, К.Ушинський ставив це питання у зв'язок з питанням про кінцеву мету виховання та про ті конкретні шляхи і засоби свідомого керівництва процесом розвитку дитини, які забезпечують можливість досягнення цієї мети.

Вища мета виховання: формування гармонійно розвиненої людини. Ідеалом такої людини є та, для якої праця є метою її життя.

Оскільки в природі дитини закладено прагнення до діяльності, вихователь повинен забезпечити його реалізацію. Виховання, яке відповідає природі людини та її справжнім потребам, буде давати знання дітям і формувати в них високу мораль, почуття і характер, світогляд та переконання, її особистість у цілому. Засоби виховного впливу педагог може «черпати в самій природі людини».

К.Д.Ушинський був далекий від думки, що людська природа несе в собі готові психічні якості, які виявляються незалежно від виховного впливу. Педагог визнавав вирішальну роль виховання, вказував, що «створення всієї внутрішньої людини» перебуває в руках виховання. При цьому воно повинно враховувати природні задатки, нахили, природжені особливості людини. К.Д.Ушинський виступав проти крайностей, відкидаючи як концепцію фанатичної обумовленості психічного розвитку дитини, її природою, так і концепцію всемогутності виховання. Індивідуальний розвиток людини відбувається в процесі виховання. Він вважав, що у виховній практиці треба виходити з того, що в людській природі ні вроджених добродетностей, ні вроджених пороків не існує. Властивості людського характеру формуються в процесі індивідуального життя, під впливом виховання.

Кожен народ має свій особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характерові, визначається його громадянським життям, розвивається разом з його розвитком і з'ясування його складає головне завдання кожної народної літератури.

К.Д.Ушинський

Сама педагогічна практика без педагогічної теорії – те саме, що знахарство в медицині.

К.Д.Ушинський

Надаючи вирішального значення вихованню, К.Д.Ушинський вказував, що в цьому процесі дитина є не пасивною, а активною істотою, і не тільки об'єктом, але й суб'єктом виховання. Від активної діяльності самої дитини залежить успіх її виховання та розвитку; в її діяльності утворюються асоціації, що лежать в основі її знань, звичок, переживань, вольових прагнень, нахилів та інших якостей. Ці думки

педагога мають важливе значення як для теорії виховання, так і для педагогічної практики.

Висунута педагогом концепція педагогічної антропології дала значний поштовх цілісному вивченню дитини. К.Д.Ушинський перетворив тенденцію антропологізації педагогічного знання в наукову проблему, до вирішення якої долучилося багато вчених, що викликало різноманітність поглядів та підходів до проблеми людини як предмету виховання.

4. Розвиток вітчизняної педагогічної антропології в другій половині XIX– на початку XX століття.

Різнманітність напрямів досліджень людини як предмету виховання є основною характеристикою дожовтневого періоду розвитку науки про людину. Свідченням цього слугують праці відомих педагогів, психологів, фізіологів та гігієністів П.П.Блонського, К.Н.Вентцеля, П.Ф.Каптерєва, В.П.Вахтерова, М.І.Демкова, Е.А.Звягінцева, А.М.Обухова, С.О.Серополко, Г.А.Фальборка, В.І.Чарнолуського, М.М.Рубінштейна, В.М.Бехтерева, Л.С.Виготського, М.Я.Басова, П.Ф.Лесгафта, а також роботи з педології.

Найбільш помітними з точки зору розвитку антрополого-педагогічних ідей були праці І.І.Мечнікова «Виховання з антропологічної точки хору» та П.Ф.Лесгафта «Антропологія і педагогіка». Їх автори вбачали проблему становлення педагогіки як науки про виховання в тому, що вона не спирається на всебічні знання про людину, що в ній відсутня антропологічна складова.

І.І.Мечніков стверджував необхідність антропологічного обґрунтування виховання. Антропологічний підхід у вихованні, на думку вченого, має виражатися у знанні педагогом особливостей вихованця та вмінні «ставити дитину під вплив обставин, найбільш для неї сприятливих».

П.Ф.Лесгафт вважав, що загальною метою виховання та освіти має бути всебічний розвиток людського організму. У вирішенні зазначеної проблеми великі можливості має антропологія. Однак не антропологія, що займається описом людини як біологічного виду, а антропологія як наука про людину та умови, необхідні для її правильного розвитку. Така антропологія базується на відомостях з анатомії та фізіології, що слугують основою для виявлення індивідуальних та соціальних властивостей людини у мінливих умовах оточуючого середовища.

Сила м'якого спокійного слова така велика, що з нею не може зрівнятися ніяке покарання.

П.Ф.Лесгафт

Антропологія, як наука про індивідуальні та соціальні властивості людини, на думку П.Ф.Лесгафта, може стати єдиною та головною опорою педагогіки, оскільки розуміння причин дитячої поведінки, умов найкращого на неї впливу, ймовірних наслідків використання певних методів та засобів виховання закладене саме в антропології. І хоча дослідник не використовує терміну «педагогічна антропологія», він стверджує нагальну необхідність використання

антропологічних наук у виховному процесі та розглядає антропологію як дослідну базу виховання.

Розглядаючи антрополого-гуманістичний напрям у вітчизняній педагогіці, слід згадати наукову спадщину **П.Ф.Каптерева**. Педагог-енциклопедист прагнув знайти відповідь на одне із найбільш складних питань педагогіки: чи можуть зовнішні чинники викликати зміни внутрішнього потенціалу особи, і якщо так, то як здійснюється цей процес, які його закономірності. Вчений писав, що провідні фахівці не хочуть пов'язати найголовніші цілі теоретичної педагогіки з переконливими даними науки про дітей і виводити перші з останніх.

Отже, в наукових поглядах П.Ф.Каптерева яскраво виражено антропологічний аспект. Педагог твердо відстоював незалежність педагогіки від політики. Пізнання законів природи людини, навколишнього світу, використання цих законів у розвитку особи – все це, вважав він, повинно бути для педагога незмірно вище і важливіше за будь-яку політичну доктрину.

З огляду на розвиток педагогічної антропології як науки певний інтерес становлять наукові доробки **С.І.Миропольського**. Педагог наголошував на необхідності антропологічних підвалин педагогічної діяльності, що виявлялися через систему «виховуючого навчання», яке він розглядав, як мистецтво, обґрунтування якого будував на засадах психології. Тісний зв'язок навчання і виховання він вбачав у спільній психологічній основі. Головним завданням виховуючого навчання С.І.Миропольський називав не тільки виховання моральних якостей, а й розумове виховання дитини, збудження її до самопізнання, самовдосконалення. Вирішенню цих завдань сприяють зміст освіти, методи, засоби й організація навчання, а також особистість і підготовка вчителя.

С.І.Миропольський відзначав, що індивідуальність дитини розвивається і формується під впливом сімейної та суспільної атмосфери, яка її оточує. Але серед усіх постійно діючих факторів вирішальне значення у навчанні належить все ж особистості вихователя. С.І.Миропольський високо цінував роль особистих якостей вчителя, відзначав, що суть педагогічної справи не в формі, не в засобі, а в особистості вчителя. Педагог сформулював систему вимог до цієї особистості.

Значного впливу на розвиток антрополого-педагогічних знань надав **М.І.Демков**. Ключовим питанням у його педагогічній творчості є обґрунтування антропологічних засад педагогічної діяльності. Вчений вважав, що опанування знаннями педагогічних законів потребує попередньої

підготовки, в основі якої лежить вивчення антропологічних наук (філософії, психології, фізіології та анатомії, природничої, стародавньої та новітньої історії людства) та основ мистецтва. Саме тому педагог висував вимогу про прийняття

...З усіх існуючих мистецтв мистецтво виховання – найвище, найшляхетніше, найдорожче для серця людини...

М.І.Демков

до учительських семінарій для отримання педагогічної освіти виключно випускників університетів, які вже вивчили антропологічні науки.

М.О.Корф визнавав необхідність побудови виховання на засадах свободи, врахування індивідуальних особливостей і закономірностей розвитку дитини, стимулювання її власної активності. Він наполягав на необхідності надання дитині можливості бути самостійною в пошуках знань, прогнозувати труднощі й досягати поставленої навчальної мети, при цьому наголошуючи на потребі враховувати природу кожної дитини в її розвитку для формування дитячої особистості.

Отже, педагогічна антропологія XIX – початку XX століття продовжила свій розвиток у вигляді антропологічного підходу — нового ставлення до педагогіки, що передбачало співвідношення будь-якого знання про освітні та виховні явища та процеси зі знаннями про природу людини. З цього часу можна говорити про посилення антропологічної спрямованості пошуків багатьох вітчизняних учених.

4. Динаміка розвитку педагогічної антропології у XX столітті.

Розвиток педагогічної антропології в Україні протягом XX століття характеризується нестабільністю та різноманітністю наукових пошуків учених у зазначеній царині.

*Навчити людину бути щасливою —
неможливо, але виховати її так, щоб
вона була щасливою, можна.*

А.С.Макаренко

Так, А.С.Макаренко подав досвід антропологічного обґрунтування виховання на засадах власної гуманістичної освітньої філософії. Людина розглядається ним, як універсальний

світ соціального буття, що складається в міру її входження у самотню цілісність своєї життєдіяльності, в єдину духовну дійсність соціалізації.

Мету виховання педагог виводив із суспільних потреб життя суспільства та вважав, що вона виражається у проєктованих якостях особистості. Ці якості можуть бути загальними та індивідуальними. Людина повинна проявляти себе як типовий характер. Виховання цього типового характеру - одне з завдань педагогічної роботи. А.С.Макаренко прагнув, щоб особистість вихованця увібрала все те краще, на що здатна людина.

Проєктовані якості особистості повинні ґрунтуватися і на індивідуальних особливостях, здібностях і нахилах кожного вихованця. Завдяки «індивідуальному корективу» своєчасно виявлялись майбутні актори, музиканти, письменники, художники, лікарі, педагоги, інженери - словом «інтелектуальна еліта». Педагог був прихильником активного виховання, дотримувався у своїй роботі принципу активності й цілеспрямованості.

С.Ф.Русова розглядала питання антропологізму в тісному взаємозв'язку з проблемами національного виховання.

На думку освітньої діячки, «відродження нації починається з виховання дитини, у якому має враховуватися національний характер і задовольнятися українська душа». У своїх працях С.Ф.Русова обґрунтувала принципи культуровідповідності та природовідповідності як ключові у побудові системи національного виховання.

Для національного виховання необхідна наука дитинознавства, вміння навчати дитину, виховувати її як особистість, виховувати її розум, тіло і душу, готувати в дорогу життя, показувати шлях до мудрості своєю мудрістю.

С.Ф.Русова

Як прихильниця педагогічного руху «Нового виховання», що був поширений на початку ХХ століття, С.Ф.Русова розглядала дитину в якості мети й результату всіх педагогічних зусиль, що вимагало розуміння дитинства як оригінального етапу розвитку людини, ставлення до особистості дитини з повагою, врахування її власного досвіду та стимулювання в ній самостійності щодо розвитку. Це дало можливість педагогіці повернутися до забутих антропологічних традицій у навчанні й вихованні.

Різноманітність пошуків учених у сфері людинознавства, плюралізм наукових думок сприяв розвитку великої кількості антропологічних наук. Протягом 1917-1939 рр. активно розробляються: вікова педологія, педологія виключного дитинства, педагогічні засади роботи з «розумово відсталими та фізично дефективними дітьми» тощо. Отже, важливий напрям розвитку педагогічної антропології був пов'язаний з науковими розвідками педологів.

Педологія, як одна із течій реформаторської педагогіки здобула значну популярність в Україні у першій чверті ХХ століття, її найвідомішими представниками були С.А.Ананьїн, Я.Ф.Чепіга, О.С.Залужний, І.О.Соколянський та ін. Вони виходили з того, що педологія – це наука про розвиток механізмів поведінки, про властивості дитячої природи.

Таким чином, в Україні у межах педології об'єдналися два напрямки – рефлексологія, що спиралася на ідею залежності біологічних процесів, від чинників середовища, і «вільне виховання» з його зосередженням на природних можливостях дитини. Це було винятковим явищем в педагогічній науці, і важко назвати інший такий період, коли б соціальне і біологічне мали б одну філософію.

Основа школи – це дитина, вільний розвиток її фізичних і духовних сил, її індивідуальних особливостей.

Я.Ф.Чепіга

Окрім того педологія з самого свого початку мала яскраво виражену практичну орієнтацію, а саме – націленість на індивідуалізовану медико-психологічну допомогу дітям. Значна увага приділя-

лась розкриттю взаємозв'язків між соматичними й психічними аспектами поведінки дитини. Водночас простежувалась залежність кожного з них від побутових, зокрема, санітарно-гігієнічних умов. Чимало робилося для вивчення соціального середовища, в якому перебували діти.

Саме завдяки надбанням С.А.Ананьїна, Я.Ф.Чепїги, О.С.Залужного, І.О.Соколянського, В.П.Протопопова, О.С.Попова були зроблені спроби досліджувати дитину цілісно в її розвитку. Своїми завданнями педологи та педагоги вважали:

✓ пов'язати навчально-виховний процес з основними потребами особистості, в центр якого була поставлена дитина та дитинство в цілому;

✓ вивчити особливості розвитку організму й поведінки та впливи на них спадковості й середовища;

✓ дослідити біологічні й соціальні чинники, які зумовлюють норму в розвитку дитини та відхилення від неї у різні сторони: недостатній розвиток або сильне його підвищення;

✓ розробити нові методи дослідження природи дитячої особистості й поведінки дитини, вивчити зв'язки між інтелектуальною обдарованістю, конституцією і моторним розвитком дитини.

Важливо, що характерною особливістю діяльності вітчизняних педологів була відмова від орієнтації навчально-виховного процесу на середнього школяра і врахування інтересів кожної дитини.

Зокрема **С.А.Ананьїн** у своїй праці «Педологія» відзначав, що дитина має властивості, які вирізняють її як людину розумну, однак вона не є дорослим у мініатюрі. Крім того, дитина є не тільки природною істотою, але й соціальною, вона – продукт історичних, побутових й інших умов поточного моменту. Тому виникає потреба у вихованні, яке буде ґрунтуватися на природно успадкованих властивостях дитини, використовувати їх, формуючи особистість. Отже, педологія повинна вивчати особливості й властивості дитини в її розвитку.

Я.Ф.Чепїга зазначав, що освіта будується на духовних здібностях дитини, які закладені в її природі, і чим більше буде використано природні індивідуальні дані, тим міцнішою і кориснішою буде освіта. Учений вказував, що основним завданням педагогіки є вивчення духовної та фізичної природи дитини, зібрання та систематизація всього того, що стосується її життя, вивчення законів, котрим підлягає розвиток дитини. Разом з тим він зазначав, що «природа, її вимоги є єдиним підґрунтям виховання, дотримуватись його нам підказує і власний досвід, і природа дитини й її фізіологічні закони».

...Все те, що «закладено» природою в структуру організму, індивідууму існує в ньому як непорушна сила, котру людині не можна ні збільшити ні зменшити, і тільки виховання може дати той чи інший напрямок.

Я.Ф.Чепїга

Значну увагу **Я.Ф.Чепїга** приділяв дослідженню спадковості та її впливу на розвиток психіки дитини; ролі психо-сенсорних характеристик у процесі формуванні вольових рис поведінки; уяви, пам'яті, обдарованості дітей, морально-психологічних особливостей виховання дітей.

На відміну від **С.А.Ананьїна** та **Я.Ф.Чепїги**, **І.О.Соколянський** у розв'язанні різних педагогічних проблем спирався на вчення про умовні рефлекси. Вчений зазначав, що поведінка є складним явищем, у якому важливу

роль відіграють як біологічні, так і соціальні фактори. Він спробував визначити предмет педагогіки як науки про певні форми людської поведінки та організації діяльності людини від найелементарнішого акту самообслуговування до складних форм високоорганізованої діяльності.

На думку І.О.Соколянського, розвиток особистості відбувається під впливом суспільних та біологічних факторів, єдність яких виступає не як механічне поєднання спадкових факторів і впливу середовища, а являє собою складну, диференційовану, динамічну систему, що характеризує як окремі психічні функції, так і різні етапи вікового розвитку дитини. Однак, на його думку, структуроформувальною основою розвитку особистості виступає соціальне середовище.

Одним із прихильників соціо-біологічного напрямку був **О.С.Попов**. Він стверджував, що соціальну поведінку людини формує оточення, а біологічні чинники тільки ускладнюють її поведінку. Тому сили, що формують поведінку людини, лежать не в її природних силах, не в інстинктах, а в оточенні, де дитина

Педагогічні можливості, заховані в людському організмі, виявляються тільки в педагогічному процесі, іншими словами, вивчення і класифікація людської поведінки можливі лише в процесі її організації, а організація поведінки за певних умов є педагогічним процесом.

І.О.Соколянський

проживає, росте й діє. Однією з основних праць О.С.Попова, була «Декларація про соціальне виховання дітей». Автором здійснено спробу дати наукове обґрунтування висунутій концепції соціального виховання дітей. З одного боку, він посилався на результати наукових досліджень педологів. У документі підкреслювалося, що саме педологи аргументовано довели, що кожную дитину «слід розглядати як особливу істоту, яка вимагає спеціального ставлення до себе – відповідно з тими психофізичними особливостями дитячого організму, які різко відрізняють дитину від дорослого». Відзначалося також, що педологія розглядає кожний крок життя дитини як етап її виховання й наполягає на єдності виховного процесу від народження дитини до юнацтва.

З іншого боку, на думку ученого, тільки соціальне виховання зможе повною мірою розвинути закладені в дитячій природі сили і здібності. Основною і єдиною формою соціального виховання повинна стати не школа, а дитячий будинок, «де дитина живе зі своїми молодшими й старшими товаришами, зі своїми вихователями, де вона в дружній комуністичній спілці з подібними собі істотами росте, розвивається й навчається жити...».

О.С.Залужний також спирався на соціогенетичний метод дослідження, де поведінка дитини розглядалася ним як виявлення постійної взаємодії організму з навколишнім середовищем. Він підкреслював, що в основі біосоціального методу вивчення поведінки дитини лежить вчення про пластичність природи дитини та про те, що діяльність дитини зумовлюється не тільки природними інстинктами, а й формується в соціальному оточенні. О.С.Залужний стверджував, що саме цей напрям дає змогу вивчати дитину як соціальну

істоту. Учений вважав, що саме соціальні сили формують психічну діяльність дитини, і закони поведінки треба шукати «не в біології чи фізіології, а в біосоціології».

Значну увагу вчений приділяв вивченню обдарованості дитини. Теорія обдарованості розглядалася ним як співвідношення соціальних і біологічних факторів у поведінці й розв'язувалася як соціобіогенетична проблема.

В.П.Протопопов відзначав, що у процесі розвитку дитини і прояву її індивідуальності особливого значення набуває мова. Учений зауважував, що в дитини поступово паралельно із координацією рухів рук, розвитком прямоходіння, настає оволодіння мовою, із загальної голосової реакції виробляється мовна, така концентрація й диференціація мовних рефлексів є найбільш вигідною формою пристосування дитини до умов навколишнього середовища. За переконанням В.П.Протопопова, тільки серед людей дитина оволодіває мовою. Отже, на основі рефлексологічного підходу до вивчення дитини, мова, яка є лише одним із проявів дитячої поведінки, повинна вивчатися як біосоціальне явище, а не психологічне. Він здійснював психофізіологічний підхід до вивчення орфографічних та математичних навичок дитини.

Отже, характерною рисою концепцій представників вітчизняної педології є те, що вони заклали основи розуміння розвитку особистості як біосоціального явища, розуміння індивідуальності та неповторності особистості, сприйняття дитини не як «дорослого в мініатюрі», а як особливої якісно іншої людини. В результаті своїх досліджень вони висунули нові завдання для педагогіки: пошук умов, що обумовлюють різні стадії розвитку дитини, та використання цих умов у процесі виховання і навчання до встановлення повної гармонії між людиною, що розвивається та її природою.

Однак утвердження в Україні тоталітаризму призвело до того, що в середині 30-х рр. ХХ століття наукові дослідження у галузі педагогічної антропології почала згортатися. Педологію, як псевдонауку, з точки зору більшовицьких чиновників, було заборонено, що остаточно вивело педагогічну антропологію з кола наукових інтересів.

Немає абстрактного учня. Мистецтво й майстерність навчання й виховання полягає в тому, щоб розкривати сили і можливості кожної дитини, дати їй радість успіху в розумовій праці (в характері завдань), і в часі.

В.О.Сухомлинський

У жорстких умовах тоталітарного режиму яскраво вивіщуються педагогічні діяльність та гуманістичні ідеї **В.О.Сухомлинського**. На його думку ідея людяності в першу чергу реалізується через розвиток усіх потенціальних, інтелектуальних та фізіологічних можливостей особистості. Гуманізм педагога особливо яскраво виявився у його

ставленні до організації навчання дітей. Їхню розумову працю він розглядав як засіб розвитку розумових сил і здібностей, засуджуючи механічне заучування і неусвідомленість знань.

Ідеї антропологічного гуманізму В.О.Сухомлинського у подальшому стали підставою для розробки теорії та практики особистісно-зорієнтованої педагогіки. Завдяки його діяльності 60-ті рр. минулого століття увійшли в історію вітчизняної науки як період повернення до проблематики педагогічної антропології. Вагомим поштовхом для відродження цієї проблематики стала діяльність **Б.Г.Ананьєва**, що висунув ідею всебічного дослідження людини як суб'єкта праці, пізнання, комунікації та виховання. Саме зазначеному вченому завдячуємо поверненню до наукового обігу поняття «педагогічна антропологія».

Подальша доля педагогічної антропології пов'язана в Росії з науковою діяльністю **Б.М.Бім-Бада**, який довів, що протягом усієї людської історії педагогіка завжди мала фундамент – педагогічно інтерпретоване людинознавство. На думку вченого, педагогічна антропологія виступає частиною педагогіки, присвяченої пізнанню людини як вихователя та вихованця, яка відповідає за питання про природу людини та суспільства, навченості людини та групи людей.

Діяльність Б.М.Бім-Бада дала суттєвий поштовх для виникнення в Росії наукового інтересу до дослідження антрополого-педагогічних проблем. Протягом останніх років у країні проводяться інтенсивні дослідження у галузі педагогічної антропології, результатом чого стала низка наукових праць: Є.Г.Ільяшенко «Педагогічна антропологія в Росії: історія та сучасність», В.І.Максакова «Педагогічна антропологія», Л.К.Рахлевська «Педагогічна антропологія (людиназнавство) в системі неперервної освіти: історія, теорія, практика», В.І.Слободчиков та Є.І.Ісаєв «Основи психологічної антропології. Психологія людини: Вступ до психології суб'єктивності» та ін.

Сьогодні у російській науці спостерігається певна диверсифікація педагогічної антропології, пов'язана з різноманітністю думок сучасних вчених про місце педагогічної антропології в системі педагогічних наук. Російськими вченими педагогічна антропологія розглядається:

✓ як особлива галузь наукового знання, самостійна інтегративна наука, що узагальнює різноманітні знання про людину у процесі виховання та навчання (Л.К.Рахлевська, В.В.Кузін, Б.А.Никитюк);

✓ як галузь науки про освіту, цілісне й системне знання про людину як об'єкт та суб'єкт освіти (В.В.Чистяков, Т.А.Власова, В.І.Максакова);

✓ як обґрунтування педагогічної теорії та практики, методологічне ядро педагогічних наук, тобто складова частина педагогіки (Б.М.Бім-Бад, А.Я.Данилюк, Л.М.Лузіна, Т.А.Стефановська).

В Україні питання необхідності здійснення антропологічних досліджень підняв **І.П.Аносов**. Його дисертація «Антропологізм як чинник гуманізації освіти (теоретико-концептуальні основи)» стала фундаментальною для сучасної вітчизняної педагогічної антропології. У цій роботі на низці наукових праць вченого обґрунтовано сутність та значення антропологізму в сучасній освіті, розкрито його місце в педагогічних принципах та в гуманізації освіти.

Науковець усебічно й глибоко розкриває вплив антропологізації на вибір цілей, змісту навчально-виховного процесу, засобів, форм та способів педагогічної дії та реалізації диференційованого й індивідуального підходів.

Розглядаючи сутність антропологізму, І.П.Аносов підкреслює біосоціодуховну сутність людини. Він стверджує, що антропологізм у педагогіці розкривається як система норм, правил, ідеалів та цінностей, які регулюють взаємодію всіх учасників освітнього процесу, обумовлює цілісний спосіб вивчення особистості у єдності усіх форм її існування, дозволяє включити у дослідницьке поле біосоціодуховні феномени життєдіяльності людини, орієнтує на вивчення не абстрактної людини, а конкретної - Homo educandus в конкретних освітніх умовах.

У наукових розвідках І.П.Аносова досліджено еволюцію, інтеграція, диференціація антропологічних знань та встановлено етапи, тенденції та проблеми розвитку антропо-освітніх пошуків, розкрито виникнення педагогічної антропології як самостійної галузі наукового знання; визначено культурологічні й соціально-психологічні аспекти антропологізму як освітнього чинника.

Великого значення у своїх наукових дослідженнях М.І.Аносов надає підготовці сучасного вчителя на засадах антропологізму, розробці параметрів відповідності особистісної програми саморозвитку майбутнього педагога та освітньої програми педагогічного навчального закладу.

Питання педагогічної антропології висвітлюються у наукових доробках М.М.Окси, В.В.Бочелюка, В.Й.Приходька («Педагогічна антропологія та вища освіта»), Л.К.Задорожної («Педагогічна антропологія в соціально-філософському контексті»), Т.С.Троїцької («Українська філософська антропологія як теоретико-методологічна основа професійної підготовки педагога») та ін. Педагогічна антропологія як навчальна дисципліна вже увійшла у програму підготовки фахівців педагогічних спеціальностей, що свідчить про відродження науки та виникнення до неї інтересу з боку науковців та викладачів.

Висновки:

Педагогічна антропологія пройшла довгий шлях становлення та розвитку, що характеризувався наявністю як етапів бурхливого її розвитку, так і періодами забуття. Основоположником вітчизняної педагогічної антропології є К.Д.Ушинський, який вважав її фундаментом педагогіки.

Спираючись на ідею педагогічної антропології, К.Д.Ушинський обґрунтував нову методологічну позицію, що визначила новий підхід до виховання на принципі необхідності вивчення людини як обов'язкової умови її виховання.

У розвитку антропологічних ідей в теорії та практиці вітчизняної освіти (друга половина XIX – початок XXI століття) чітко виступають наступні тенденції:

✓ інтеграція філософських, психологічних, медичних, фізіологічних, педагогічних знань у систему антропозорієнтованих науково-педагогічних знань, спрямованих на всебічний розвиток закладених в людині природних сил та можливостей;

✓ диференціація педагогічних людинознавчих знань, пов'язана з поглибленням та розвитком психологічного, природничо-наукового, соціального, культурологічного напрямів педагогічної антропології, що відображають основні зміни буття людини у природі, суспільстві та культурі;

✓ взаємозв'язок та взаємообумовленість процесів диференціації та інтеграції антропологічного знання в розвитку педагогіки.

Сучасні дослідники, підкреслюючи значущість результатів теоретичних досліджень, звертають увагу на наступні досягнення педагогічної антропології:

1. Обґрунтування розуміння освіти як необхідної ознаки людського буття, як процесу становлення особистості.

2. Виведення цілей та засобів освіти з сутності людини.

3. Розширення кола традиційних понять педагогіки, введення до категоріального апарату педагогічної антропології нових понять, що відображають людську сутність («життя», «свобода», «сенс», «антропологічний простір»).

? Питання для самоконтролю:

1. Назвіть тенденції розвитку педагогічної антропології протягом донаукового етапу.
2. Схарактеризуйте принципи антропологічного підходу до освіти, висунуті М.І.Пироговим.
3. Кого з освітніх діячів вважають основоположником вітчизняної антропології й чому?
4. Назвіть основні ідеї, висунуті К.Д.Ушинським у роботі «Людина як предмет виховання».
5. Схарактеризуйте значення антропології для педагогічної науки та практики.
6. Схарактеризуйте стан розвитку педагогічної антропології протягом радянського періоду.

Блок контролю та самоконтролю за змістовим модулем I

За результатами засвоєння змістового модуля ви повинні знати:

- визначення поняття «педагогічна антропологія», його сутність та місце педагогічної антропології в системі наук про людину;
- специфіку педагогічної антропології як галузі сучасного людинознавства;
- предмет, мету, завдання сучасної педагогічної антропології;
- сутність і зміст еволюційних етапів педагогічної антропології;
- уявлення про людинознавство у стародавньому світі та середньовіччі;
- сутність антропологічної думки Відродження;
- принципи антропологічного підходу до освіти людини, розроблені Б.Малиновським, А.Редкліффом-Брауном, Дж.Спіндлером, Г.Нолем, Л.Фейербахом;
- основні тенденції розвитку педагогічної антропології у світовому освітньому просторі;
- сутність антропологічних поглядів К.Д.Ушинського, зміст його праці «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології».

За результатами засвоєння змістового модуля ви повинні вміти:

- аналізувати взаємодію та взаємовплив педагогічної антропології та інших антропологічних наук;
- виділяти та формулювати об'єкт, предмет, мету, завдання сучасної педагогічної антропології;
- користуватися понятійним апаратом педагогічної антропології;
- співставляти, порівнювати, аналізувати історично складені концепції антропологічного знання.

Тести самоконтролю за змістовим модулем I

1. Термін «антропологія» увів до наукового обігу:

- a) Ч. Дарвін;
- b) І. Кант;
- c) К. Шмідт
- d) Л. Фейербах

2. Термін «педагогічна антропологія» вперше ввів у науковий обіг:

- a) М.І. Пирогов та К.Д. Ушинський;
- b) Я.А. Коменський;
- c) Р. Шнайдер;
- d) О. Больнов.

3. Педагогічна антропологія – це: _____

4. Центральним поняттям педагогічної антропології є:

- a) Педагогіка;
- b) Людина та виховання;
- c) Педагог та вихованець.

5. До антропологічних ідей епохи Відродження та Нового часу належать наступні: _____

6. У сучасному людинознавстві термін «педагогічна антропологія»:

- a) Зустрічається в різних науках;
- b) Належить виключно педагогічній науці;
- c) Є педагогічною наукою;
- d) Являє собою окрему галузь знань та методологічну основу педагогіки;
- e) Усі відповіді правильні;
- f) Правильна відповідь відсутня.

7. Філософські ідеї, що лягли в основу теоретичного обґрунтування педагогічної антропології як науки: _____

8. Предметом педагогічної антропології є:

- a) Взаємовідносини людини й суспільства;
- b) Ставлення людини до себе самої;
- c) Взаємовідносини між людиною та людиною.

9. Диференціація антропологічного знання – це: _____

10. Мета педагогічної антропології:

- a) Осягнути особливості «людини розумної»;
- b) Вдосконалювати людське в людині;
- c) Обґрунтувати єдність людської природи.

11. Значення антропології для педагогічної науки та практики полягає в тому, що _____

12. До антропологічних наук належать: _____

13. Автор праці «Людина як предмет виховання»:

- a) К.Д. Ушинський;
- b) М.І. Пирогов;
- c) П.Ф. Каптерев.

14. Зміст поняття «гармонійний розвиток особистості» за К.Д.Ушинським:

---

15. Сутність антропологічного підходу в педагогіці полягає в тому, що _____

---

16. Які з названих понять можна віднести до категорій педагогічної антропології:

- a) Середовище, спадковість, виховання;
- b) Знання, вміння, навички;
- c) Виховання, навчання освіта;
- d) Дозрівання, соціалізація, розвиток;
- e) Ваша відповідь.

17. Основні ідеї, висунуті К.Д.Ушинським у роботі «Людина як предмет виховання»: _____

18. Сутністю принципу природовідповідності виховання, обстоюваного багатьма педагогами й філософами в історії педагогічної антропології є:

- a) Відповідність засобів та методів виховання умовам середовища, в якому перебуває дитина;
- b) Врахування у процесі виховання вроджених задатків дитини, її здібностей та нахилів;
- c) Відповідність виховних засобів біологічному віку дитини;
- d) Виховання дитини на лоні природи, у безпосередній з нею близькості.

19. Основними філософськими ідеями, які відображають людинознавчі тенденції протягом донаукового етапу розвитку педагогічної антропології були: _____

20. Антропоцентризм сучасного виховання являє собою:

- a) Стан виховної системи, в якій виховні процеси підпорядковуються інтересам кожної конкретно взятої особистості;
- b) Спрямованість виховання на всебічне вивчення дитячої особистості та максимальне врахування результатів цих досліджень у процесі виховання;
- c) Розробка теоретичних засад виховання на ґрунті цілісного людинознавства, спрямованість його практики до цілей людини, шляхів, способів та умов організації її розвитку.

Змістовий модуль II **Людина в контексті педагогічної** **антропології**

Тема 1

Людина як предмет педагогічної антропології

Мета вивчення:

сформувати уявлення про людину як цілісність, єдність матеріального, чуттєвого, духовного та раціонально-дієвого буття; розвинути уявлення про людину як індивіда, особистість, індивідуальність, суб'єкта діяльності; усвідомити сутність синергетичності, активності, пластичності, динамічності як основних якостей людини; здійснити аналіз суперечливості як її видової особливості, ознайомитися з формами прояву суперечливості людини.

Основні поняття:

людина, цілісність людини, суперечливість людини, індивід, особистість, особа, індивідуальність, суб'єкт діяльності, духовність, креативність, розумність людини.

Питання теми:

1. Концепція людини в педагогічній антропології.
2. Людина як індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт.
3. Цілісність і суперечливість людини.

*Найвищий ступінь людини
полягає в тому, щоб бути людиною.
Г.С.Сковорода*

Інформаційний матеріал до теми

1. Концепція людини в педагогічній антропології.

Проблема людини займає одне з провідних місць у сучасному людинознавстві. Складність феномена людини обумовила існування великої кількості різноманітних визначень цього поняття, що накочувалися упродовж усієї історії людства:

- ✓ мірило всіх речей (Протагор);
- ✓ двонога, без пір'я істота, наділена розумом (Платон);
- ✓ політична (дослівно - полісна) істота (Аристотель);
- ✓ слабка душа, обтяжена трупом (Епіклет);
- ✓ образ Божий і вмістище гріха (загальна християнська традиція);
- ✓ мисляча річ (Р.Декарт);
- ✓ тварина, яка має здатність користуватися знаряддями праці (К.Гельвецій);
- ✓ тростина, але така, що мислить (Б.Паскаль);
- ✓ істота, здатна на неможливе (Й.-В.Гете);
- ✓ канат, натягнутий між твариною та надлюдиною (Ф.Ніцше);
- ✓ істота, постійно незадоволена собою й здатна себе переростати (М.О.Бердяєв);
- ✓ здійснюване завдання, постійна гуманізація з провалами в озвіріння (М.Шелер);
- ✓ істота, приречена на блукання й помилки (Ф.Лярошфуко);
- ✓ єдина істота, яка знає, що вона є (К.-Т.Ясперс);
- ✓ істота, укорінена в надлюдському ґрунті (С.Л.Франк);
- ✓ істота, яка виробляє знаряддя праці (Б.Франклін);
- ✓ істота, у свідомості якої підсвідоме панує над свідомим (З.Фрейд);
- ✓ унікальне, мінливе поєднання біологічного (фізичного) та психічного, яке у своєму найвищому поєднанні утворює свідомість, що спроможна усвідомлювати себе, свої та (можливо) божі діяння (В.С. Соловйов);
- ✓ індивід, який являє собою не лише особистість, але й має такі ознаки, як тілесність, анатомічну будову, фізіологію, соціальну роль та статус, що виражає та передає культуру (Г.М.Коджаспірова);
- ✓ суспільна істота, що являє собою найвищий ступінь розвитку живих організмів, має свідомість, володіє членороздільною мовою, виробляє й використовує знаряддя праці («Великий тлумачний словник сучасної української мови»).

Наведених визначень цілком достатньо для висновку про те, що описувана дефініція базується на розумінні людини як біологічної та соціальної істоти

одночасно. Однак питання співвідношення біологічного й соціального в людини й до цього часу оцінюється вченими неоднозначно. Тому сукупність різних наукових підходів до розуміння сутності людини можна звести до трьох основних концепцій: біологізаторської, соціологізаторської та біосоціальної.

Суть біологізаторської концепції полягає в тому, що в обґрунтуванні сутності людини біологічні чинники визнаються головними, визначальними. Одним із прихильників такого розуміння природи людини був З.Фрейд, який звернув увагу на негативні ірраціональні сторони людини, пов'язані з її біологічною природою і психікою.

Дійсно, людина стала вершиною трофічних пірамід в усіх екосистемах планети, вона включила до сфери своїх інтересів практично все оточуюче середовище, що відрізняє її від інших біологічних видів. Сучасні вчені-антропологі стверджують, що з моменту виділення виду *Homo sapiens* з тваринного світу (приблизно 40 000 років тому) людина генетично практично не змінилася. Фізична будова та життя людини повністю відповідає законам біології та відображає їх. Результатом біологічної еволюції людини стало утворення багаточисленних рас, процес утворення яких обумовлюється різноманітністю природних умов та характеристик середовища.¹

Однак, унікальність людини як біологічного виду полягає у наявності в неї **мови та мовлення, високої пластичності поведінки, вертикального положення тіла, великого високорозвиненого мозку.**

*Людина завжди була і буде
найцікавішим явищем для людини.
В.Г.Белінський*

Разом з тим людина наближується до людиноподібних мавп; генетичні розбіжності між ними незначні та складають менше 1%, що лише підтверджує належність людини природі та змушує розглядати її як біологічну істоту.

Однак, ставши соціальною істотою, людина створила матеріальне та духовне життя суспільства, створила надбіологічну сферу та стала єдиним живим організмом на планеті, який вийшов за межі біологічної еволюції, що дає підстави розглядати її як соціальну істоту.

Основні відмінності людини від вищих тварин полягають у наступному:

✓ Носієм видової програми є не окремий член суспільства, а соціум, з одного боку, та людство, соціальна система, що розвивається в цілісність, - з іншого. Видовою програмою як окремого соціуму, так і людства в цілому є культура.

✓ На відміну від тварин, ставленням людини до світу, а також її якістю є не поведінка, а діяльність, пов'язана зі зміною форми природних предметів та процесів, біологічних та соціальних ситуацій у відповідності до людських потреб.

---

¹Кошелев А.И. Биосоциальная природа человека, его социализация и проблема коэволюции с биосферой / А.И Кошелев, Л.В.Пересадыко, В.А.Кошелев // Постметодика. - №7-8(45-46), 2002.

✓ Поряд з індивідуальною спадковістю необхідним моментом видового існування людини є спадковість соціальна, носієм якої є, наприклад, соціокод.

✓ Важливою характеристикою людини є універсальність, яка полягає в тому, що будь-який елемент Всесвіту та увесь він у цілому може стати частиною людського досвіду, а також у тому, що людина утримує у свідомості нескінченість світу та створює інший предметний світ, «іншу природу».

Зазначені особливості розглядаються в межах соціологізаторської концепції в якості основи для розуміння людини як соціальної, предметно-діяльній істоти, лише як носія суспільних відносин. В основі цієї концепції – розуміння людини як атрибуту соціуму, в якому вона може реалізувати свої потенційні можливості. Суттєвими ознаками людини як соціальної істоти є:

- **активність** (здатність до продуктивної діяльності, збереження та створення культури);

- **динамічність та пластичність** (здатність орієнтуватися на іншого, змінюватися від його впливу, відчувати емпатію);

- **готовність до сприймання людського мовлення** (комунікативність, здатність до конструктивного діалогу, до обміну цінностями, досвідом, знаннями);

- **розумність** (здатність людини усвідомлювати не лише світ, але й себе в ньому; здатність фіксувати своє усвідомлення світу та себе; прагнення до самоаналізу, самокритики, самооцінки, цілепокладання та планування своєї життєдіяльності);

- **духовність** (вищий рівень розвитку та саморегуляції зрілої особистості, на якому, основними орієнтирами її життєдіяльності стають вищі людські цінності);

- **креативність** (креативність – здатність до змінювання та перетворення).

Такий розгляд сутності людини заперечує прояви біологічного в ній, призводить до абсолютизації ролі соціального стосовно психіки людини, ігнорування індивідуальних відмінностей людей.

Людина немислима поза суспільством.

Л.М.Толстой

Як бачимо, ні біологізаторська, ні соціологізаторська концепції через свою однобічність не в змозі дати наукові пояснення природи людини. У прагненні подолати однобічність та об'єднати раціональні елементи кожної з розглянутих крайніх позицій виникла біосоціальна концепція людини.

У цій концепції людська природа розуміється як біосоціальна. Людина при цьому розглядається як істота, що живе за біологічними та соціальними законами. У ній існують як соціальна, так і повноцінна біологічна сторони, які перебувають у стані діалектичної єдності. Людина в цій концепції представлена як багаторівнева жива система. Таких рівнів п'ять:

*Хай живе неоднаковість,
слава відмінностям!*

П.Загребельний

*Людина поза суспільством –
або бог, або звір.*

Аристотель

1. Структурний.
2. Функціональний.
3. Психічний.
4. Свідомий.

5. Поведінково-діяльний.

Кожний з цих рівнів виконує свою специфічну роль у системі й слугує невід'ємним її компонентом та ґрунтується на можливостях і якостях наступного, маючи на них інформаційний, енергетичний та інший вплив. Отже, усі вони поєднуються системоутворюючим фактором - кінцевим результатом функціонування живої системи.

Отже, людина як біосоціальна істота постає одночасно частиною і природи, і суспільства. Розуміння діалектичної єдності біологічного й соціального в людині має принципове значення, оскільки недооцінювання того чи іншого аспектів призводить до неминучих викривлень у розвитку кожної людини зокрема та суспільства в цілому. Тому **людину слід розглядати як багаторівневу біосоціальну систему** суттєвими ознаками якої є:

✓ **неперервність** (неможливість зупинки системи, що виникає, розвивається, функціонує та руйнується за особливими законами);

✓ **саморегуляція** (наявність адаптивних механізмів, що дозволяють реагувати зміною своєї поведінки на будь-яку зміну навколишнього середовища);

✓ **соціальна інтегрованість** (органічна включеність у життя соціуму);

✓ **відкритість** (взаємозв'язок з навколишнім світом, природним і соціальним середовищем, взаємозалежність людини й оточуючого середовища).

2. Людина як індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт.

З моменту народження дитина, як біологічна істота, потрапляє у сферу дії суспільних відносин (економічних, моральних, політичних, трудових тощо), які через спілкування та активну діяльність розвивають її соціальні якості й формують її. Для характеристики людини у контексті процесу її перетворення з істоти суто біологічної в біосоціальну вживаються різні терміни – «індивід», «особистість», «індивідуальність», «особа».

Факт належності живої істоти до людського роду відображається в понятті «індивід».

Індивід (лат. *individuum* — неподільне) — людина як одинична природна істота, представник виду *Homo sapiens*. Це поняття несе в собі як ознаку цілості суб'єкта, так і наявність у нього особливих (індивідних) властивостей, тому його використовують на позначення, як правило, конкретної людини. Деякі автори пов'язують з цим поняттям природне (біологічне) в людині, ігноруючи органічну єдність природного і

Людина – це загадка, і в основі людяності завжди лежить преклоніння перед цією загадкою.

Т. Манн

соціального. Індивід означає окремість існування людського, поєднуючи в собі природне, біологічне, психологічне та соціальне, тобто відтворює в одній особі всі людські якості.

Кожен індивід існує окремо й одночасно спільно з іншими. Він є окремим представником соціальної спільноти (суспільства, класу, прошарку, групи тощо), якому притаманні основні соціально-демографічні

*Людина народжується вільною,
але живе рабом жорстоких законів,
створених її батьками і дідами.*

Д. Джебран

або соціально-професійні характеристики певної спільноти. Це не просто «один», а завжди «один з...». Тому відмінність між людьми як індивідами – це відмінність між самими соціальними групами, до яких вони належать, та відмінність ступеня виявів типових ознак однієї й тієї ж групи у різних її представниках.

Отже, поняття «індивід» слід відрізнити від поняття «індивідуальність» як позначення неповторного поєднання природних та соціальних властивостей індивіда, а також від поняття «особистість» як деіндивідуалізованих соціальних якостей людини.

Індивідні якості виступають основою для формування особистості. Сформована свідомість дає людині можливість виражати себе, а взаємодія із суспільством має взаємний двосторонній характер - особистість задовольняє свої потреби за рахунок суспільства, а суспільство відчуває на собі результати цієї взаємодії. Визначаючи особистість як соціальний індивід, науковці стверджують, що, вона – це:

- ✓ людський індивід як член суспільства, що узагальнює інтегровані в ньому соціально значущі риси (І.С.Кон);
- ✓ індивід, який визначив свою діяльну позицію до всього, що його оточує: до праці, до суспільного ладу, до боротьби мас, до завдань колективу, до долі іншої людини (П.Є.Кряжев);
- ✓ людина як суспільний індивід, суб'єкт пізнання об'єктивного перетворення світу, розумна істота, яка володіє мовою і здатна до трудової діяльності (А.В.Петровський);
- ✓ людина як носій свідомості (К.К.Платонов);
- ✓ людина, взята в системі таких психологічних характеристик, які соціально зумовлені, проявляються в суспільних зв'язках і відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини, котрі мають істотне значення для неї самої й тих, хто її оточує» (Р.С.Немов).

*Ізолювавшись від людей, ми не
досягнемо жодної мети.*

Й.-В. Гете

Отже, **особистість** – це стійка система соціально-значущих рис, які характеризують індивіда, вона є продуктом суспільного розвитку і включення індивідів у систему соціальних відносин шляхом предметної діяльності. Особистість по суті – це людина зі сформованим світоглядом, самосвідомістю і здатністю до творчої

самореалізації через діяльність. Тому характерними особливостями особистості виступають:

*Усі люди на світі не такі, як усі.
С. Чіз*

1. Приналежність виключно людині.
2. Функціонування на основі сформованої та здорової свідомості.
3. Активність й суспільний характер

діяльності.

4. Динамічність (мінливість певних проявів людини в залежності від віку та умов життя).

5. Соціальна зумовленість (формування та прояви особистісних рис лише на основі перебування в соціумі).

Поняття «особистість» більш вузьке, ніж поняття «людина». Особистість - системна соціальна характеристика індивіда, що формує предметну діяльність та спілкування і зумовлює причетність до суспільних відносин. Однак особистістю є не кожний індивід. Особистість - це ознака свідомого індивіда, який займає певну позицію в суспільстві й виконує певні соціальні ролі. Індивід, який народжений з глибокими відхиленнями у психіці, або той, що виріс поза людським оточенням, не зможе стати особистістю. Але це дуже рідкісні випадки. Набагато частіше трапляються, випадки, коли в людини недостатньо чітко сформована позиція особистості - стала система її ставлень до тих чи інших характеристик дійсності, яка виявляється у певній поведінці й вчинках.¹

Однією з найхарактерніших рис особистості є її індивідуальність. Індивідуальність – це особистість у своїй неоднорідності. Це людина, яка має риси, властиві тільки їй. Отже, **індивідуальність** – це неповторне поєднання психологічних особливостей людини, які складають її своєрідність, відмінність від інших людей, що виявляється в темпераменті, характері, звичках, інтересах, в особливості пізнавальних процесів: сприйманні, пам'яті, оригінальності мислення, уяві тощо. Вона може проявлятися в одній або одночасно у декількох сферах людської психіки. Задоволення людини наслідками своєї праці, становищем у суспільстві, взаємовідносинами з іншими людьми значною мірою пов'язане з можливістю розвитку і реалізації індивідуальних рис характеру. Цим пояснюється необхідність детального вивчення індивідуальних якостей особистості в педагогіці, управлінні та інших галузях.

Багатство індивіда як особистості зумовлене сукупністю його зв'язків з іншими членами суспільства, його активною життєвою позицією, яка перетворює

*Людський розум — більш
страшна зброя, ніж кігті лева.
А.Шопенгауер*

особистість на суб'єкт суспільних відносин, що формується під постійним впливом багатьох чинників: економічних, політичних, культурних,

¹ Винославська О.В. Психологія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / О. В. Винославська [та ін.] ; наук. ред. О.В. Винославська ; Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». - К. : Фірма «ІНККОС», 2005. - 351 с.

національних тощо. Сама ж діяльність особистості виступає тією формою активності, в якій людина удосконалює оточуючий світ та саму себе.

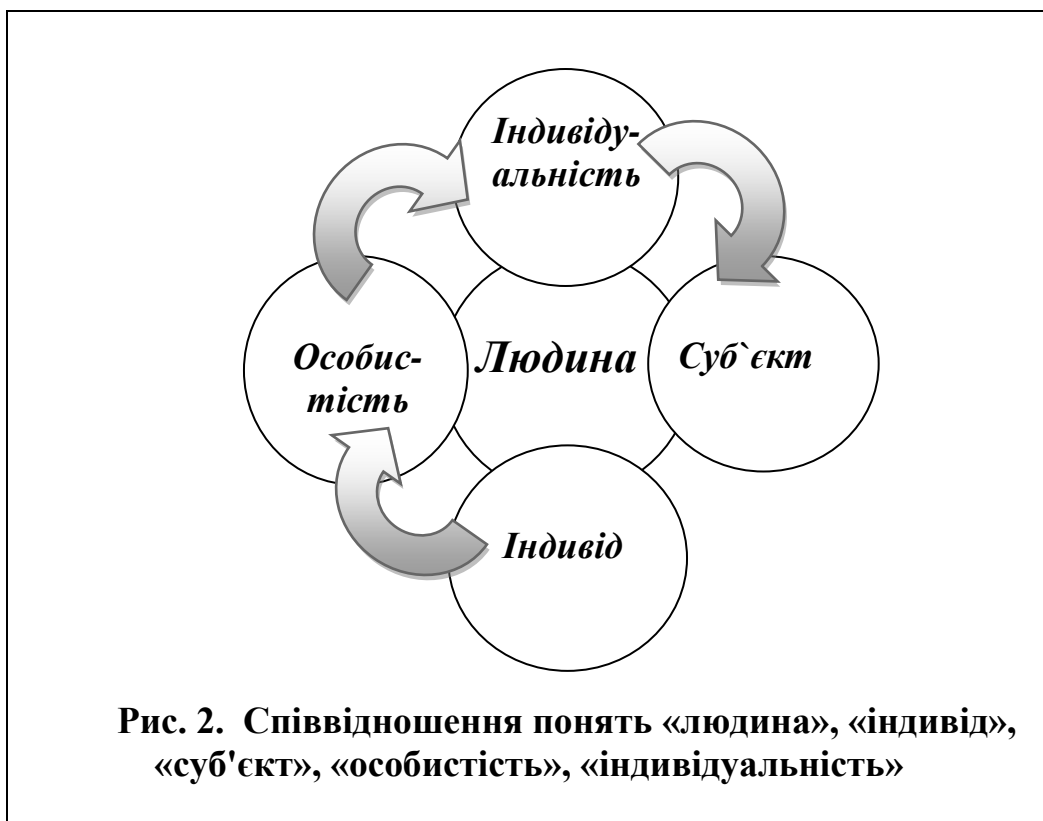
На активність життєвої позиції людини впливають політичні відносини, у межах яких вона має можливість реалізувати свої політичні права, брати участь у виборчих кампаніях, відкрито обговорювати проблеми суспільного життя.

Кожна людина – індивідуальність, навіть якщо вона не особистість.

І. Шевельов

За впливом на процес суспільного розвитку особистість політичного або іншого суспільного діяча може бути історично прогресивною, тобто сприяти позитивним перетворенням у суспільстві, або історично регресивною, тобто стримувати природний розвиток суспільства.

Особистість перебуває також під впливом культурних відносин. Переважаючи в суспільстві культурні норми та цінності через систему установ освіти і засоби масової інформації впливають на формування психіки особистості, її світогляду та соціальних установок. При цьому особистість у своїй практичній діяльності може або спиратися тільки на систему сталих норм та цінностей або послідовно провадити в життя нові прогресивні ідеї.

Рис. 2. Співвідношення понять «людина», «індивід», «суб'єкт», «особистість», «індивідуальність»

На особистість як об'єкт та суб'єкт суспільних відносин впливає і психологія тієї соціальної групи, до якої вона належить: сім'я, навчальний або виробничий колектив тощо. Позитивний або негативний досвід, взаємовідносини з іншими членами соціальної групи формують відповідну

систему внутрішніх установок особистості: щодо суспільства, праці, людей, власних якостей. Водночас, особистість, як свідомий індивід, вибирає при цьому той чи інший спосіб життя.

Щастя особистості поза суспільством неможливе, як неможливе життя рослини, висмикнутої з ґрунту й кинутій в неродючий пісок.

О.К.Толстой

Процес розвитку та еволюції суспільства спричинив виникнення специфічних відносин між суб'єктами, що характеризуються певним рівнем усвідомленості та узгодженості. Саме це зумовлює соціальний характер поняття «людина» та його перетворення на соціально-значиму категорію «особа».

Особа – людина, яка має історично зумовлений ступінь розвитку, користується правами, що надаються суспільством, та виконує обов'язки, які ним покладаються. Особа формується на такому етапі розвитку суспільства, коли людина отримує відносну незалежність від природи та повну свободу дій.

Людину як особу характеризують наступні риси:

1. **Розумність** (здатність мислити та приймати осмислені рішення), що зумовлює можливість упорядкування процесу спілкування суб'єктів.

2. **Свобода** (можливість вибору із встановлених суспільством варіантів поведінки саме того, який найповніше відповідає інтересам особи та не порушує прав інших суб'єктів, що і забезпечує можливість усвідомленого ставлення суб'єкта до власної поведінки).

3. **Індивідуальність** (наявність специфічних рис, які виокремлюють особу з маси собі подібних), що надає можливість реально визначити соціальний стан, професію, вік, місце особи в суспільстві.

4. **Відповідальність** (можливість передбачати результати своїх дій, керувати ними та самостійно нести відповідальність у разі невиконання обов'язків чи порушення прав інших осіб), що забезпечує певне співвідношення власної поведінки з інтересами суспільства та її самооцінку відповідно до існуючих стандартів.¹

3. Цілісність та суперечливість людини.

Людина, що є надскладною біосоціальною істотою, характеризується цілісністю й суперечливістю.

Цілісність людини виступає як інтегроване утворення, яке поєднує в собі усе розмаїття природно-соціально-духовного змісту особистості та містить у собі всі психічні (свідомі й несвідомі) та непсихічні складові особистості.

Але вона - не є їх простою сумою, а являє собою нову особливу якість, форму існування психіки людини.

*Багато величного є на землі,
але немає нічого більш великого,
ніж людина.*

Софокл

¹ Зайчук О.В. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник / О.В.Зайчук, Н.М.Оніщенко. – Київ: Юрінком Інтер, 2006.

У кожній людині виявляється глибока єдність індивідуальних (загальних для людства як виду), типових (властивих певній групі людей) та унікальних (характерних лише для даної людини) властивостей. Кожна людина завжди проявляє себе одночасно і як організм, і як особистість, і як індивідуальність.

*Люди жорсткі, але
людина добра.*

Р. Тагор

Найбільш очевидна фізична цілісність людського організму (наприклад, будь-яка подряпина на шкірі людини змушує реагувати весь організм у цілому), але вона не вичерпує цілісності людини. Цілісність людини виявляється й у тому, що її фізіологічні, анатомічні, психічні властивості не тільки адекватні одна одній, але й взаємопов'язані, взаємообумовлені. Однак функціонування людського організму цілісно пов'язане з духовністю, розумністю, соціальністю людини. Фізичний стан організму людини залежить від людського слова, від «сили духу», і в той же час фізичний стан людини впливає на її психологічний, емоційний стан, на функціонування в соціумі.

Організм людини з самого народження має потребу в людському образі життя, в людських формах буття, спілкуванні з іншими людьми, оволодінні словом і готовий до них. Проте від народження людина отримує лише тілесну цілісність. Її соціально-духовна цілісність формується у середовищі. Коли відносини з середовищем складаються сприятливо, формується нормальна, несуперечлива, цілісна особистість. Чим стійкішими є цінності особистості, переконання, принципи та ідеали, тим більш повно й адекватно проявляється її цілісність.

Складовими духовної цілісності особистості виступають:

1) **світосприйняття та світоставлення особистості** (розуміння оточуючого світу, людства, суспільства, цінностей власного життя та власного ставлення до нього, розуміння свого місця у світі, необхідності самореалізації та самоствердження в житті й суспільстві);

2) **мотивація й цілепокладання діяльності** (прагнення й життєві цілі людини, її потреби, інтереси, усвідомлення життєвої мети в контексті власних можливостей);

3) **цивілізованість особистості** (засвоєння досвіду, який відповідає рівню сучасної цивілізації, високим досягненням культури, науки, техніки, освіти, інтелекту, моралі, гуманізму, демократії, екології тощо);

*Ми паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуєм за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі.*
Л.Українка

4) **громадянськість** (сукупність соціально-психологічних особливостей, що характеризують особистість як члена суспільства);

5) **групова інтегрованість особистості** (ідентичність психології особистості з психологією конкретної групи чи

спільноти, співпадіння намірів та дій з груповою динамікою, розуміння єдності з людьми, що входять до групи);

*Ти знаєш, що ти — людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні*

В. Симоненко

б) **комунікативність** (відкритість, демократичність, справедливість, порядність, чесність, емпатійність (здатність розуміти і переживати стани і почуття іншої людини), чуттєвість до чужого болю, альтруїстичність (безкорисливе піклування про інших));

7) **соціальна активність.**

Отже, цілісність особистості розкривається у спрямованості людини сформуванню певне підґрунтя власного свідомого існування, в якому природне і соціальне, індивідуальне, об'єктивне і суб'єктивне у розвитку індивіда поєднуються у ціле. Відокремлювати їх означає руйнувати їх цілісність. Тому сутність людини полягає в її цілеспрямованості, здатності вийти за межі власного природного й соціального буття.

З іншого боку людина - єдина з усіх живих істот нерозривно, органічно пов'язує в собі розумність та духовність, завжди знаходиться одночасно в позиції суб'єкта та об'єкта. В ній взаємопов'язані розум і почуття, емоції та інтелект, раціональне та ірраціональне буття, що обумовлює суперечливість людини та усіх її проявів.

Основними суперечностями людської природи виступають наступні:

1. Людина спрямована на дотримання суспільних норм, вона підкоряється суспільним вимогам, однак завжди зберігає власну автономність у соціумі, не допускаючи ним повного поглинання себе.

2. Людина прагне до досягнення свободи, усвідомлюючи її цінність власного життя. Однак повна свобода й незалежність від інших людей зрікає людину на страждання чи душевний дискомфорт.

3. Людина прагне до осягнення вершин духовності, пізнання вищих її цінностей, але залишається при цьому істотою матеріальною, яка прагне матеріальних благ.

4. Закони, за якими живе людина, часто є «розмитими» з етичної точки зору, що призводить до стикання логічного й емоційного, раціонального та ірраціонального (це стосується, наприклад, усвідомлення кожною людиною сутності понять «добре-погано», «низький-шляхетний», «благо-зло» тощо).

5. Людина, як суспільна істота, живе та розвивається в умовах взаємодії з іншими людьми, однак тривала взаємодія стомлює її, обумовлює виникнення прагнення самотності.

6. На формування особистості впливають як закономірні, так і випадкові, спонтанні чинники, що можуть мати непередбачувані наслідки.

*Вищим моральним законом
для людини є любов до людства.
Р. Фергюссон*

7. Людина одночасно виступає як революціонер та консерватор, прагне до стабільності й стійкості та до творчості, однак рутину її переобтяжує.

8. Людина за умови міцної позитивної мотивації спроможна досягти найвищої своєї мети, однак її можливості обмежені.

Отже, суперечливість – це той стимул, який спонукає людину до творчості. Таку творчу функцію виконують протиріччя, властиві будь-яким типам переживання, досвіду, мислення.

Для людини немає нічого цікавішого в світі, ніж люди.

В. Фон Гумбольдт

Суперечливість людської природи завжди ставить її перед вибором. Однак, лише людина, яка зробила вибір, є людиною в істинному сенсі.

Висновки:

Людина — це біосоціальна категорія, що не лише визначає належність живої істоти до людського роду за певними анатомічними особливостями та фізіологічними функціями, а й виступає творцем культури, суб'єктом соціальних відносин.

Основними рисами людини є: розвинені інстинкти, що забезпечують можливість реалізації різних інтересів, наявність мови як засобу спілкування та узгодження діяльності людини, необхідність спілкування із собі подібними з метою досягнення компромісу інтересів, чіткий розподіл праці у людському середовищі, що надає можливість досягти високого ступеня організованості відносин.

Людина виступає одночасно як індивід, особистість, індивідуальність, особа, суб'єкт суспільних відносин. Цілісна людина є здоровим біологічним індивідом, відповідальним і надійним членом соціуму та індивідуальністю, спрямованою до самоцінної духовності.

Природа людської цілісності не унітарна, але багатоякісна та багаторівнева. Звідси - різноманіття підходів і методів до її вивчення. Разом з тим, саме тут криється найбільша трудність в її осягненні.

? Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення поняттю «особистість».
2. Розкрийте відмінність між поняттями «індивід» та «індивідуальність».
3. Який з термінів характеризує соціальну природу людини: «індивід», «особистість», «індивідуальність», «особа», «персона», «громадянин»?
4. Назвіть ознаки, що характеризують людину як біологічну істоту.
5. Назвіть ознаки, що характеризують людину як соціальну істоту.
6. Наведіть приклади цілісності людини.
7. Наведіть приклади суперечливості людини.

Тема 2

Дитина як предмет педагогічної антропології

Мета вивчення:

сформувати уявлення про дитину як представника людського роду, особливості прояву нею сутнісних людських властивостей; оволодіти знаннями основних характеристик процесу розвитку дитини, його закономірностей; поглибити уявлення про нормальний та аномальний, прогресивний та регресивний розвиток дитини; ознайомитися з сутністю акселерації як психолого-педагогічного феномену; формувати грамотне антропологічне ставлення до дитини як основу гуманістичних педагогічних систем.

Основні поняття:

розвиток людини, структурний розвиток, функціональний розвиток, дитина, філогенез, онтогенез, антропогенез, закономірності процесу розвитку дитини, акселерація, оптимізація взаємодії дитини та дорослої людини, соціалізація.

Питання теми:

1. Категорія дитинства в педагогічній антропології. Особливості прояву дитиною сутнісних людських властивостей.
2. Поняття про розвиток дитини, його закономірності.

*Дитина – вище творіння Природи і
Космосу й несе в собі їхні риси – могут-
ність і безмежність.*

Ш.О. Амонашвілі

Інформаційний матеріал до теми

1. Категорія дитинства в педагогічній антропології. Особливості прояву дитиною сутнісних людських властивостей.

Центральною проблемою, від розв'язання якої залежить висвітлення інших питань педагогічної антропології, є проблема дитячої природи. Протягом різних історичних періодів ця проблема вирішувалася по-різному. Здебільшого дитина сприймалася як доросла людина, яка у відповідності до своєї «дорослості» мала й розуміти все, як дорослий. У народів, які перебували на стадії родоплемінних стосунків, період дитинства був надзвичайно коротким – 8-11 років. Саме в цьому віці відбувалася ініціація, після якої дитина вважалася дорослим членом роду. У стародавніх міфах не існує дитячих персонажів. Дитина не є предметом духовної культури. Виключення складають деякі міфічні герої, однак їхнє дитинство оцінюється за законами дорослого життя.

Ілюстрацією несприйняття дитячої специфіки у період середньовіччя є полотна художників, на яких дитина зображується з пропорціями дорослого, але невеликого зросту. Визначити, що це дитина, можливо лише за іграшкою в руках або іншими деталями приналежності до дитинства. Розмірковуючи про період дитинства, середньовічна думка виділяла риси, притаманні всім дітям взагалі: сприйнятливість, гріховність та нерозумність. Позитивною рисою дитячого віку вважалася сприйнятливість до виховання.

«Відкриття» дитинства відбувалося поступово. Наукове розуміння специфіки дитячої природи почало формуватися лише у другій половині ХІХ століття на основі твердження про самоцінність дитини, її включення до громадянсько-правової та моральної спільноти, що надавала дітям юридичні та моральні права.

Однак лише протягом ХХ століття виникає стійкий інтерес суспільства до дитинства як соціального феномену та формується «дитяча» індустрія, що охоплює матеріальну й духовну сфери. Саме в цей час бурхливо розвиваються ідеї про особливий статус дитинства, у тому числі – про право дитини на гру та ігрову свідомість, що має особливе значення у розвитку людини й суспільства в цілому.

У зв'язку з цим перед філософсько-педагогічною антропологією піднялися специфічні питання: якщо особливості природи дитини обумовлені її віком, то який взаємозв'язок між дитинством та загальною природою людини; чи

*У дітей своє особливе вміння
бачити, думати і відчувати, і немає
нічого дурнішого, ніж намагатися
підмінити у них це вміння нашим.*

Ж.-Ж. Руссо

відображає дитяча природа початкову сутність людини чи людські властивості набуваються у процесі індивідуальної соціалізації та виховання; чи можливо оцінювати властиві дітям відкритість, щирість, довірливість та інші риси як морально ідеальні якості людини; чи полягає завдання виховання у зміцненні цих рис чи стан «моральної цнотливості» характеризує моральний інфантилізм особистості?

Поняття дитинства сьогодні пов'язується не з біологічним станом зрілості дитини, а з певним соціальним статусом, притаманним цьому періоду життя, з набором доступних для нього видів діяльності – так визначають дитинство історики. Психологи тлумачать дитинство як складний,

Ваші діти - це не ваші діти. Вони з'являються через вас, але не з вас. Ви можете подарувати їм вашу любов, але не ваші думки, тому що в них є їх думки. Ви можете дати оселю для їхніх тіл, але не їхніх душ. Ви тільки луки, з яких послані вперед живі стріли, котрі ви звете своїми дітьми.

Д. Х. Джебран

багаторівневий феномен, який, маючи біологічну основу, опосередкований багатьма соціокультурними чинниками. Фізіологи розглядають дитинство, як життєвий відрізок між народженням і підлітковим віком, який закінчується з наступанням статевого дозрівання (пубертатний період).

У сучасному українському законодавстві права дитини тлумачаться як права людини, що має вікові обмеження у дієздатності. Вони являють собою сукупність законодавчих норм, спрямованих на захист інтересів дитини у всіх сферах її життєдіяльності. Відзначається, що дитина є самостійним суб'єктом права, що діти, як громадяни держави, мають користуватися всіма правами та свободами людини та мати відповідні гарантії охорони й захисту.

Права дитини представлено в Конвенції ООН (1989 р.), яка закликає дорослих до відповідальності за долі дітей, підкреслює, що дитинство – це час найбільш інтенсивного розвитку людини, становлення її особистості, саме в дитинстві людина є найменш захищеною та потребує допомоги й підтримки старших.

Таким чином, дитина розглядається сьогодні як юридична категорія, багаторівневий феномен, що об'єднує її з дорослою людиною, проте властивості дитини не слід ототожнювати з особливостями дорослої людини.

Дитина – дзеркало родини; як у краплі води відбивається сонце, так у дітях відбивається моральна чистота матері й батька.

В.О.Сухомлинський

Безумовно, всі видові особливості притаманні людині від народження. Кожна дитина є цілісною істотою, пов'язана з природою та суспільством. Вона народжується біологічним організмом, індивідуальною індивідуальністю, членом суспільства. З

антропологічної точки зору суттєвими є особливості прояву дитиною сутнісних людських властивостей, оскільки діти виявляють свою людську природу інакше, ніж дорослі.

Діти максимально активні в освоєнні оточуючого світу та себе самих, але їх можливості щодо втручання у цей світ мінімальні. Вони більш чутливі до впливу природних явищ, однак, оскільки дитячий організм більш пластичний, він має найвищий рівень здатності до змін, тобто він є найбільш динамічним.

Кожне дитя до деякої міри геній і кожен геній до деякої міри дитя.

А.Шопенгауер

Іншими рисами, що відрізняють дитину від дорослої людини, є: вразливість, безпосередність, емоційність, нездатність до самоаналізу. В силу психічних особливостей та відсутності життєвого досвіду, наукових знань дитині більшою, ніж дорослому, мірою притаманне створення уявного світу, гра, фантазування.

Однак це ще не означає, що дорослі розумніші за дітей або що світ дорослої людини бідніший у порівнянні з дитячим. Тут не може бути єдиних підходів до оцінки психіки дитини й дорослої людини, - вони надзвичайно різні.

Духовність дитини виявляється в її здатності отримувати задоволення від гарної (моральної) поведінки, любити близьких, вірити у добро та справедливість, орієнтуватися на зразок та поводити себе у відповідності до нього; у сприйнятливості до мистецтва; у допитливості та пізнавальній активності.

Певними особливостями характеризується й дитяча творчість. Креативність дитини настільки багатоманітна, її прояви в кожній дитині настільки очевидні, сила уяви над раціональністю настільки велика, що іноді здатність до творчості помилково приписують виключно дитинству й тому не сприймають творчі прояви дитини серйозно.

Дитина яскравіше демонструє соціальність, вона залежить не тільки від внутрішніх особливостей фізіології, психіки, вродженого потенціалу, але й від зовнішніх умов (від ставлення оточуючих до неї, їх визнання; від сприятливого становища у системі стосунків зі значущими для неї людьми; від насиченості простору її життя спілкуванням, враженнями, творчою діяльністю тощо).

Отже дитині, як і дорослій людині, органічно притаманний комплекс властивостей, а саме:

- ✓ біосоціальність;
- ✓ розумність;
- ✓ духовність;
- ✓ цілісність;
- ✓ суперечливість;
- ✓ креативність.

Але «дитина» – не синонім до слова «людина». **Дитина** – це космобіосоціокультурна, пластична істота, що інтенсивно розвивається, активно освоює та створює суспільно-історичний досвід і культуру; самовдосконалюється у просторі та часі; має відносно багате духовне життя; виявляє себе як органічна, хоча й суперечлива ціліс-

Кожна дитина – художник. Труднощі полягають у тому, щоб залишитися художником, вийшовши з дитячого віку.

П. Пікассо

ність.¹

Такий підхід до дитини дозволяє усвідомлено й системно використовувати антропологічні знання в педагогіці, ефективно розв'язувати проблеми виховання й освіти дитини, виходячи з її природи.

2. Поняття про розвиток дитини.

Людина розвивається, формується як творча особистість протягом усього свого життя. У цьому процесі поєднуються, тісно переплітаючись, впливи зовнішнього середовища, спадковості та виховання. **Розвиток людини** — процес фізичного та психічного становлення та формування її особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників.

Розвиток живих істот у процесі індивідуального життя називають **онтогенезом**. На позначення розвитку людини у цілому в антропології використовуються поняття «філогенез» та «антропогенез». Під **антропогенезом** розуміють еволюційний процес виникнення та розвитку людини як біосоціальної істоти, органічно пов'язаний з трансформацією її початкової інстинктоподібної трудової діяльності, формуванням свідомості, мови та з поступовим переростанням первісних спільнот стадного зразка у форми людської колективності. **Філогенез** — це послідовність подій еволюційного розвитку виду або таксономічної групи організмів.

Названі поняття є близькими, однак педагогічна антропологія не торкається питань розвитку людства в цілому або виду організмів. Предметом її наукових пошуків є дитина, саме тому в контексті педагогічної антропології слід розглядати питання саме онтогенезу як індивідуального розвитку людини. Він полягає у змінах, що носять закономірний, послідовний, прогресивний характер, як рух від нижчих до вищих рівнів життє-діяльності, її структурне та функціональне вдосконалення.

Онтогенез відбувається у різних напрямках, а саме:

- ✓ як становлення організму — морфофізіологічний онтогенез;
- ✓ розвиток людини як свідомої суспільної істоти — онтогенез психіки;
- ✓ розвиток особистості — соціальний онтогенез.

*Не робіть з дитини кумира:
коли вона виросте, то зажадає
жертви.*

П. Буаст

Процес розвитку людини супроводжується фізичними та психічними змінами. До фізичних змін належать ріст, розвиток кісткової та м'язової систем, внутрішніх органів, нервової системи тощо. Психічні зміни охоплюють розумовий розвиток, формування психічних рис особистості, набуття соціальних якостей. У психічному розвитку кількісні зміни виявляються в

*Дитинство часто тримає в
своїх слабких пальцях істину,
яку не можуть утримати до-
рослі люди своїми мужніми
руками і відкриття якої ста-
новить гордість пізніших років.*

Д. Рескін

¹ Максакова В.И. Педагогическая антропология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.И.Максакова. - 2-е изд., стереотип. — М.: Издательский центр «Академия», 2004. — 208 с.

збільшенні з віком кількості утворених навичок, асоціацій, у зростанні кола уявлень, знань про навколишній світ, пасивного й активного словника дитини, обсягу її уваги, сприймання, пам'яті тощо.

За Л.С.Виготським існують чотири **закони дитячого розвитку**:

1. Закон циклічності – періоди підйому, інтенсивного розвитку змінюються періодами уповільнення. На різних етапах зміни в дитячій психіці можуть проходити повільно, а можуть – швидко. При цьому фази уповільнення не означають застою. Це нагромадження сил, яке веде до подальшого прискорення розвитку.

2. Закон нерівномірності розвитку, у відповідності до якого різні сторони особистості, а також психічні функції, розвиваються асинхронно: у той час, як розвиток одних прискорюється, розвиток інших уповільнюється.

3. Закон «метаморфози», відповідно до якого розвиток не може зводитися виключно до кількісних змін; це ланцюг якісних змін, перетворення змін кількісних в якісні.

4. Закон поєднання процесів еволюції та інволюції в розвитку дитини. Ті утворення, що виникають та розвиваються на попередньому етапі, відмирають або перетворюються (наприклад, дитина, навчившись говорити, перестає лепетати, навчившись бігати, перестає повзати тощо).

Початки, закладені в дитинстві людини, схожі на вирізані на корі молодого дерева букви, які ростуть разом з ним, складаючи невід'ємну частину його.

В. Гюго

Розвиток дитини, як правило, відбувається в умовах суспільства, нерозривно пов'язаний зі спрямованими на підростаючу особистість розвивальними впливами оточуючих людей. Тому на розначення трансформацій, що відбуваються з людиною упродовж життя поряд з поняттям «розвиток» використовується термін «формування».

Формування особистості — становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку. Поняття «розвиток людини» і «формування особистості» дуже близькі, їх нерідко вживають як синоніми, однак вони не тотожні. Поняття «формування» підростаючої особистості акцентує соціальну зумовленість психічного розвитку дитини в умовах суспільства.

Джерелом, внутрішнім змістом формування особистості є такі **внутрішні й зовнішні суперечності**:

- ✓ між збудженням і гальмуванням;
- ✓ між задоволенням і незадоволенням, радістю і горем;
- ✓ між спадковими даними і потребами виховання (наприклад, дитина-інвалід завдяки вихованню досягає вищого рівня розвитку);
- ✓ між рівнем сформованості особистості й ідеалом (оскільки ідеал завжди досконаліший за конкретного вихованця, він спонукає особистість до самовдосконалення);

✓ між потребами особистості та моральним обов'язком (щоб потреба не вийшла за межі суспільних норм, вона «стримується» моральним обов'язком людини);

*Природа хоче, щоб діти були дітьми, перш ніж бути дорослими.
Дайте дитинству дозріти в дітях.
Ж.-Ж.Руссо*

✓ між прагненнями особистості та її можливостями (коли індивід прагне досягти певних результатів у навчанні, а рівень його пізнавальних можливостей ще недостатній, йому потрібно посилено працювати над собою).

Формування особистості залежить від спадковості, середовища і виховання, що детермінують переконання людини, її погляди й установки, життєві орієнтири та ідеали, діяльнісні та поведінкові прояви.

Велику роль у переліку зазначених чинників відіграє **спадковість як відновлення** в нащадків біологічних особливостей батьків.

Людина, як представник свого біологічного виду, отримує у спадок від батьків передусім тип нервової системи, на базі якої формується тип темпераменту (меланхолійний, флегматичний, сангвінічний, холеричний); деякі безумовні рефлекси (орієнтувальний, оборонний, слиновидільний); конституцію тіла, зовнішні ознаки (колір волосся, очей, шкіри). До суто фізичних задатків належать і група крові та резус-фактор (особлива речовина, яка міститься у крові й зумовлює сумісність крові матері та плоду, донора та реципієнта). На жаль спадково від батьків до дітей передаються захворювання (гемофілія, шизофренія, цукровий діабет, венеричні хвороби). Найнебезпечнішими для фізичного здоров'я дітей є алкоголізм і наркоманія батьків.

Складною в педагогічній антропології є проблема здібностей, зокрема інтелектуальних. Результати генетичних досліджень засвідчують, що здорові люди мають задатки до необмеженого духовного розвитку й підтверджують припущення про великі можливості людського мозку. Однак від природи різні діти мають неоднакові інтелектуальні задатки, чим й обумовлюється необхідність індивідуального підходу до кожної дитини.

Якщо люди говорять погане про твоїх дітей - це значить, вони говорять погане про тебе.

В.О.Сухомлинський

Не менше значення у формуванні особистості має вплив на неї **середовища**, під яким розуміють сукупність зовнішніх явищ, які стихійно діють на людину і впливають на її розвиток. Умовно його

можна поділити на природне й соціальне. Чинниками природного середовища є клімат, рельєф, географічне положення тощо. Соціальне середовище утворюють соціальні групи, які безпосередньо чи опосередковано впливають на людину (сім'я, дитячий садок, школа, позашкільна установа, двір, товариства однолітків, засоби масової інформації та ін.).

Кожна дитина народжується божеством, а потім опускається до людини.

С. де Бовуар

У соціальному середовищі відбувається **соціалізація** людини, що являє собою комплексний процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють їй функціонувати як повно-

правному члену суспільства. Соціалізація виступає одним з основоположних соціальних процесів, що забезпечує існування людини в середині суспільства. Вона являє собою процес входження людини в суспільство, включення її в соціальні зв'язки та інтеграції з метою встановлення її соціальності.

Головним критерієм соціалізованості особистості є не міра її пристосування, а міра незалежності, впевненості в собі, розкнутості, ініціативності, що виявляється в реалізації соціального в індивідуальному й забезпечує реальне відтворення людини та суспільства. На різних вікових етапах становлення особистості спостерігаються певні особливості розвитку самосвідомості, самореалізації, творчої активності, соціальної зрілості, різні процесуальні характеристики соціалізації. Свідченням соціалізації індивіда є набуття ним на кожному етапі онтогенезу відповідного рівня самості та самосвідомості як передумов формування індивідуальності. Чим розвиненішими є самосвідомість і самовизначення індивіда, тим більше він індивідуальний і водночас соціально-визначений.

Особливий вплив на формування особистості дитини має домашнє середовище, а також найближче оточення. Саме тут діти опановують уміння спілкуватися, налагоджуючи стосунки з найближчими людьми — рідними, ровесниками, сусідами; навчаються жити з людьми і для людей; любити свою націю та поважати інші народи.

Разом з тим саме в ближньому оточенні діти можуть зіткнутися з такими патологічними явищами суспільного життя, як паління, пияцтво, наркоманія, злочинство, рекет, проституція тощо. Тому з метою профілактики потрібно формувати в неповнолітніх уміння протистояти таким явищам.

Відчутний вплив на формування особистості мають засоби масової інформації (телебачення, радіо, преса) як компоненти соціального оточення. Правильно організована презентація

Дитина народжується з потребою бути коханою, і в цьому сенсі все життя залишається дитиною.

Ф.Кларк

інформації про значущі події, процеси, явища в суспільстві виховує у підростаючого покоління свідоме, відповідальне ставлення до життя, сприяє його духовному збагаченню, формуванню активної життєвої позиції. Разючим є і згубний вплив інформації, яка пропагує патологічні, сумнівні цінності, стандарти поведінки, що негативно впливають на ще не сформовану свідомість молодшої людини. З огляду на це педагоги повинні допомагати їй правильно оцінювати побачене, почуте чи прочитане.

Висновки:

Розвиток є невід'ємною характеристикою живого організму. Розвиток людини — це складний процес, в якому рівні розвитку постійно змінюються. Розвиток пізнавальних психічних процесів, емоцій, почуттів, волі, потреб, інтересів, ідеалів, переконань, свідомості та самосвідомості, здібностей, темпераменту й характеру, вмінь, навичок і звичок перебуває у складній міжетапній взаємодії. Однак, незважаючи на те, що розвиток людини розподіляється на етапи, він є цілісним процесом.

Ефективний розвиток дитини неможливий поза реальною та ідеальною взаємодією її з дорослими та ровесниками, без діалогу власне з собою. Щоб сприяти своєчасному зародженню та успішному розвитку прогресивного, нового у дитини на всіх етапах формування її як особистості, треба не лише знати вікові особливості фізичного та духовного розвитку дитини. Основне завдання дорослого – навчитися взаємодіяти з дитиною, вести з нею діалог, оскільки співробітництво з нею і є тим сприяттям, що оптимально підтримує механізми розвитку підростаючої особистості.

? Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність поняття «розвиток людини».
2. Розмежуйте поняття «філогенез», «онтогенез» та «антропогенез».
3. Назвіть рушійні сили розвитку особистості, схарактеризуйте їх.
4. Назвіть основні закономірності розвитку дитини.
5. Розмежуйте поняття «розвиток» та «формування» з позицій педагогічної антропології.
6. Назвіть чинники гармонійного формування особистості.
7. Розкрийте умови оптимальної взаємодії дитини та дорослої людини.

Тема 3

Специфіка взаємодії людини з простором та часом

Мета вивчення:

сформувати уявлення про простір та час людського буття як антропологічні поняття, про розвиток людини у просторі та часі, особливості взаємодія людини з простором та часом її буття; ознайомитися з поняттям «вік» як категорією педагогічної антропології та характеристикою людини; набути знань про вікову періодизацію, про кризи віку; розвивати адекватне ставлення до сприйняття старіння.

Основні поняття:

простір, час, вік, біологічний вік, соціальний вік, психічний вік, вікова періодизація, віковий символізм, криза віку, власний час, особистий простір, культурно-освітній простір, взаємодія з простором та часом.

Питання теми:

1. Простір та час людського буття як антропологічні поняття. Взаємодія людини з простором та часом її буття.
2. Вік як категорія педагогічної антропології та як характеристика людини. Вікова періодизація.
3. Загальна характеристика вікових криз.

*Час – дорогоцінний подарунок,
даний нам, щоб у ньому стати
розумнішими, кращими, більш
зрілими й досконалыми.*

Т.Манн

Інформаційний матеріал до теми

1. Простір та час людського буття як антропологічні поняття. Взаємодія людини з простором та часом її буття.

Розвиток людини відбувається у просторі й часі, які є формами руху матерії. Сьогодні поняттям «час» характеризують послідовність існування явищ, що змінюють одне одного, відокремленість різних етапів, тривалість, темп, ритм процесів. Поняттям «простір» визначають співіснування і відокремленість речей одна від одної, їхню протяжність, порядок розташування однієї стосовно іншої.

Як важливий елемент Всесвіту, людина розвивається, включаючись у космічні, природні ритми, підкоряючись закономірностям розвитку життєвих процесів. У той же час її розвиток відбувається в соціумі, в якому змінюються покоління, життя наповнюється історичними подіями, протікає у визначеному темпі та ритмі. Будь-які соціокультурні умови характеризуються визначеними режимами зміни праці та відпочинку, середньою тривалістю життя, протяжністю дитинства. Тому такими різними є уявлення про вік та час в різні історичні періоди.

Так, середньовічна людина більше тяжіла до вічності, її перебування в світі не було вирваним з вічності, народження та смерть торкалися вічності; минуле, нинішнє й майбутнє складають суцільну лінію буття. Сучасна людина скоріше відчуває нетривкість часу, живе більше в теперішності, традиції майже не пов'язують її з минулим, а повсякденна суєта й хапливість затуляють бачення навіть близького майбутнього. Зачарованість до остовпіння ходом годинникової стрілки – таким могло б бути портретне зображення нашого сучасника. Але в цьому він - результат і жертва соціально-культурних та історичних умов.

Кожна культура має своє трактування часу, який необхідно вивчити, перш ніж у його межах спілкуватися, вступати у міжособистісні взаємини. Наприклад, якщо західна культура чітко

*Бути людиною — значить взяти
на себе певну відповідальність, а не
просто заповнювати собою простір.*

Дж.Стейнбек

вимірює час і запізнення в ній розглядається як провина, то для Бірми, таке запізнення є характерним та нікого не здивує. Більш того, для нормального й ефективного спілкування там прийнято витратити деякий час на довільні бесіди, не проявляючи поспішності, яка може стати причиною культурного конфлікту.

Прийнято вважати, що характерний атрибут часу - це його відлік, який передбачає наявність одиниць відліку. Для персонального часу людини одиницями відліку є пережиті нею образи, думки, почуття.

Відмінною особливістю такого часу є його суб'єктивність, на відміну від хронологічного часу як величини, заданої об'єктивно. Загальна тривалість хвилини або години в об'єктивному просторі - величина постійна, у суб'єктивному ж - величина змінна. В основі суб'єктивного часу лежить чимало чинників: особливості темпераменту, що визначають емоційну збудливість людини, темп і ритм її психічних процесів; особисте ставлення до ситуації, пережиті почуття, вмотивованість діяльності тощо. Саме ці чинники обумовлюють виокремлення різних рівнів сприйняття часу.

*Час — найкращий вчитель,
але, на жаль, він вбиває своїх
учнів ...*

Г. Берліоз

Перцептуальний час - час сприйняття (споглядань і вражень) особливостей навколишнього середовища – тривалості, послідовності, порядку, ритму природних процесів навколишнього світу, що відбувається на частково усвідомлюваному рівні.

Особистісний час - діяльно-усвідомлювана організація особистістю процесів сприйняття й переживання, спогади і передбачення, планування та прогнозування перебігу часу власного життя, своїх практичних дій з використання часу.

Суб'єктивний час - це рівень творчого перетворення часу життя як особистого, так і групового та суспільного. Тут особистість виступає як суб'єкт життєдіяльності, самостійно вибирає, формує і керує тимчасовими параметрами не тільки індивідуального, а й колективного життя.

Індивідуальнісного часу особистість досягає інтеграцією всіх сторін індивідуального та суспільного життя в ході творчого освоєння, перетворення часу життя. Цей час діяння, роздумів, творчості.

Неодмінною умовою нормального існування кожної людини є певний обсяг навколишнього простору, який вона вважає своїм особистим. Розміри цього простору залежать від ступеня близькості з тими чи іншими людьми, від прийнятих у певному соціумі форм спілкування, від виду діяльності тощо.

Час — це міраж, він скорочується в хвилини щастя і розтягується в години страждань.

Р.Олдінгтон

Просторові сфери перебування людини (помешкання, поселення, території різного господарського призначення, споруди, що розташовані поруч) поступово формуються вже на ранніх стадіях розвитку суспільства.

Властивості соціального простору відобразилися й на рівні світогляду людини конкретної епохи. Наприклад, у міфології древніх слов'ян коло і квадрат, що широко використовувались у їх життєдіяльності, виступали не тільки символічними іпостасями Космосу, але й допомагали людям орієнтуватися у просторі, впорядковувати просторовий світ, у якому живе людина, протиставляти його усьому іншому, ворожому й незрозумілому їй світу. Коло

широко використовувалося древніми слов'янами для захисту ними свого житла, окремої людини. Воно символізувало внутрішній простір, своє; а те, що розміщувалося за колом - інше, чуже, зовнішнє й незрозуміле.

Той, хто сміє змарнувати одну годину часу, не зрозумів цінності життя.

Ч. Дарвін

Чотирикутник (квадрат) - чотири сторони споруди означали впорядковану безкінечність світу. Чотири стіни ніби відмежовували Космос, замикали його, саме в ньому і проходила вся жит-

тедіяльність слов'ян. Чотири площини замикали простір, куди вміщували покійника або безбожника. За таким принципом насипалися кургани, влаштовувалися обряди, здійснювалася орієнтація у сторонах світу: Схід - Захід, Південь - Північ.

На території України ранні слов'янські землянки будувалися не довільно: їх стіни розташовувалися строго за сторонами світу. Вхід у таку землянку робили з півдня, напроти входу ставили піч-мазанку. Розуміння космічного простору слов'яни переносили на своє життя: тобто дім, де вони жили, ніби відображував Космос, а Космос розумівся як дім. Релігійне мислення розглядає простір як певну систему місць, що розрізняються. Кожне з них має свій зміст і функціональне призначення.

Сучасні дослідники відмічають вплив простору не тільки на окремі системи суспільства, але й на життєдіяльність конкретного суспільства. Розширення соціального простору народу приводить до різних історичних змін: розширенню демократії, збільшенню політичних союзів, різноманітності політичного життя (місцевого і регіонального управління, етнічних відносин, релігійної та ідеологічної діяльності). Властивості соціального простору тісно зв'язані з особливостями соціального часу: внутрішнім часом соціального життя.

Час та простір, що існують об'єктивно, сприймаються людиною суб'єктивно. Для кожної з них існує «персональний простір» та «власний час». Саме вони сприймаються нами як найбільш значущі. Для їх розуміння характерними є наступні закономірності:

✓ простір та час життя конкретної людини залежать від її віку, рівня особистісного розвитку, статі, соціального прошарку, до якого вона належить;

Час - це капітал працівника розумової праці.

О.де Бальзак

✓ реальний та удаваний аспекти буття накладаються (час у сприйнятті певної людини може «розтягуватися» або «ущільнюватися» тощо);

✓ біографічний час будь-якої людини визначається високою цінністю її життя «зараз і тут», так само, як це було у минулому або буде в майбутньому.

Отже, взаємодія різних просторово-часових аспектів між собою, а також простору й часу буття людини в цілому – складна й тісна.

2. Вік як категорія педагогічної антропології та як характеристика людини. Вікова періодизація.

Розвиток людини відзначається послідовною етапністю, тобто проходить ряд різних за тривалістю періодів, зміна яких необоротна й закономірна. З періодами людського життя пов'язане поняття віку. **Вік** - це якісно своєрідна сходинка розвитку людини, що залежить від конкретних історичних умов, а також - у другому своєму значенні - вік позначає весь життєвий шлях живої істоти.

Відлік віку починають від народження до фізичної смерті. Поняття «вік» - багатоаспектне, виступає в декількох формах:

- ✓ хронологічний вік;
- ✓ біологічний вік;
- ✓ соціальний вік;
- ✓ психологічний вік.

*Часи змінюються і ми
змінюємося в них.*

Горацій

Психологічний вік тісно пов'язаний з поняттям психологічного часу: до якого вікового періоду людина сама себе відносить, в якому віці відчуває. Наприклад, молоді люди схильні переоцінювати свій вік і вік оточуючих людей. Після 40 років спостерігається протилежна тенденція: люди сприймають себе молодшими, ніж вони є. І чим старшими вони стають, тим більше «молодшають», і тільки «біологічний» вік нагадує про прожиті роки. Головна особливість психологічного віку - це взаємний вплив минулого, сьогодення й майбутнього на сприйняття сучасного, а через нього - і на поведінку людини.

Біологічний вік визначається станом обміну речовин та функцій організму в порівнянні зі статичним середнім рівнем розвитку, характерним для усієї популяції даного хронологічного віку. Поняття біологічного віку з'явилося в результаті усвідомлення геронтологами нерівномірності старіння. Існують різні підходи до отримання вищезгаданої оцінки, наприклад можна вимірювати ступінь відхилення різних структурно-функціональних характеристик організму від норми і таким чином оцінювати ступінь їх постаріння або зносу (скелетний, вік, зубний вік, вік статевої зрілості тощо).

*Ми, дорослі, не розуміємо дітей,
тому що ми не розуміємо вже
більше свого власного дитинства.*

З.Фрейд

Календарний вік відображає старіння організму і його систем в середньому для популяції, надає уявлення про стандартні середні ймовірності смерті й очікуваної тривалості життя; формує об'єктивний

показник, пов'язаний суто з фізичним плином часу, що виражається в абсолютних фізичних одиницях часу. Отже, хронологічний вік визначається як вік окремої людини (починаючи з моменту зачаття і до кінця життя). Хронологічні віки двох різних людей можна порівняти в двох системах виміру: з одного боку, за абсолютною шкалою часу (число оборотів Землі навколо Сонця) і, з іншого - на ті психічні зміни, які з'являються у них в певному віці (вікова відповідність).

Соціальний вік вимірюється шляхом співвіднесення рівня соціального розвитку людини (наприклад, оволодіння певним набором соціальних ролей) з тим, що статистично нормально для його однолітків.

*Ви говорите: діти мене втомлюють.
Ви праві. Ми втомлюємося, від того, що
треба підніматися до їхніх почуттів.
Підніматися, ставати навшипиньки,
тягнути. Щоб не образити.*

Я.Корчак

У понятті соціального віку за основу взяті ті соціальні зміни, які відбуваються в психіці. Це, з одного боку, життєві події, які відбуваються з кожним із нас у певному віці (ми йдемо до школи, вступаємо до вищого навчального закладу, робимо професійний

та особистий вибір, починаємо трудову діяльність, сімейне життя тощо), і, з іншого - вікові зміни, що визначають світогляд людини, її ставлення до життя. Якщо вони відстають від нормативних, кажуть, що соціальний вік менше хронологічного, якщо випереджають, то більше.

Усі зазначені категорії передбачають певний об'єктивний, зовнішній вимір. Але існує ще й суб'єктивно пережитий вік особистості, що має внутрішню систему відліку. Йдеться про вікове формування самосвідомості, що залежить від напруженості життя, його наповненості подіями і суб'єктивного сприйняття ступеня самореалізації особистості.

Вік через систему індивідуального розвитку передбачає опис процесів росту, дозрівання, розвитку і старіння, в результаті яких формуються індивідуальні вікові особливості та відмінності, що призводить до виділення вікових етапів, періодів, стадій розвитку. У межах періоду відбуваються кількісні та якісні зміни психіки, що дає змогу виділити певні стадії, які послідовно змінюють одна одну. Тобто розвиток психіки людини має періодичний і стадійний характер. У межах стадій розрізняють менші часові відрізки розвитку — фази (наприклад, у періоді раннього дитинства виділяється стадія немовляти, а в межах цієї стадії — фаза новонародженості).

Віковий період — відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості. Визначення періодів розвитку особистості необхідне для створення оптимальної системи навчання й виховання, використання в повному обсязі можливостей дитини на кожному віковому етапі. Критеріями їх визначення є системні суттєві якісні ознаки — психічні й соціальні зміни на певному етапі життя дитини.

Вікова періодизація є умовним поділом цілісного життєвого циклу на вікові періоди, що вимірюються роками. Відомо, що розвиток дитини відбувається за кілька періодів, які послідовно змінюють один одного. Цей процес є обов'язковим і передбачуваним.

*Молодість гарна не тим, що дає
можливість робити дурниці, а тим,
що дає час на їхнє виправлення.*

Т.Бернар

Вікова періодизація – поділ цілісного життєвого циклу людини на вікові періоди, що вимірюються роками. Вперше вікову періодизацію запропонував Платон. У ній розкривається зміст виховання та діяльності особистості на

кожному етап. Чітку для свого часу вікову періодизацію розробив А.Я.Коменський (дитинство 1-6 р., отрочтво 6-12 р., юність 12-18 р., змужнілість 18-24 р.).

Сучасна вікова періодизація має інший вигляд:

- ✓ 1-10 днів – період новонародженості;
- ✓ до 1 року – немовлячий (грудний) період;
- ✓ 1-3 роки – переддошкільний, раннє дитинство, ясельний період;
- ✓ 3-6 (7) р. – дошкільний період;
- ✓ 6 (7) – 11-12 р. – молодший шкільний;
- ✓ 11-12 – 15 р. – середній шкільний (підлітковий);
- ✓ 15 (16) – 17 (18) р. – старший шкільний вік;
- ✓ 16 – 20-21р. – ранній юнацький (юнаки – 17-21 р., дівчата – 16-20 р.).

Вікові зміни (фізіологічні, психічні) відбуваються поступово і плавно або різко й критично. У першому випадку зміни накопичуються повільно, потім відбувається якісний стрибок і виявляється вікове психологічне новоутворення. Результати змін у розвитку особистості чітко фіксуються при порівнянні особливостей дитини на початку і в кінці вікового періоду.

Життя людське завмерло б на одній точці, якби юність не мріяла.

К.Д.Ушинський

3. Загальна характеристика вікових криз.

Важливе значення для педагогічної теорії та практики має розуміння зв'язку між періодами і стадіями розвитку дитини, оскільки набуті знання й навички на попередній стадії переходять у наступну і використовуються в нових, складніших взаємовідносинах особистості із суспільним середовищем. Особливо значущими у системі таких знань є відомості про **вікові кризи** - нетривалий за часом період розвитку людини, що характеризується бурхливими психологічними змінами.

Виховуй у собі Людину - ось що найголовніше, інженером можна стати за п'ять років, учитись на людину треба все життя.

В.О.Сухомлинський

Кризис проявляються в негативних симптомах поведінки, фактах важкої вихованості, тимчасового зниження навчальної працездатності, маючи не тільки негативне, а й позитивне значення у розвитку особистості. У дитячому віці

виділяють: кризу першого року життя, кризу трьох років, кризу семи років, підліткову кризу.

Криза першого року життя — криза, яка обумовлена руйнуванням необхідності емоційної взаємодії дитини з дорослим і проявляється в плаксивості, похмурості, інколи в порушенні сну, втраті апетиту тощо.

Головною ознакою кризи першого року є різке зростання незалежності дитини від дорослих: вона опановує ходіння та предметні дії, стає активнішою, з нею не можна не рахуватися. За такої ситуації загострюються переживання,

чутливість до різноманітних впливів. Протягом цього періоду розвитку важливим є встановлення соціальних зв'язків дитини з усіма членами сім'ї (дорослими та іншими дітьми). Усе це зумовлює появу в результаті кризових переживань почуття довіри немовляти до об'єктів навколишнього світу. Усвідомлюючи значущість кризового періоду в житті дитини, дорослі повинні вчасно перебудувати стосунки з нею, надати їй більше свободи і самостійності.

Життя як п'єса у театрі: важливим є не те, скільки вона триває, а те, наскільки добре її зіграно.

Сенека

У віці одного року соціальна ситуація розвитку різко змінюється. Ще недавно безпорадна дитина, будь-яка потреба якої опредмечувалася дорослим, тепер уже багато чого навчилася.

Здатність самостійно пересуватись відкрила для неї загадковий світ предметів. Якщо раніше дорослий був центром її світу, то тепер вона мовби заворожена предметами. З'являються перші афективні реакції — сильні короточасні нервово-психічні збудження, пов'язані переважно з невдачами, які виникають у процесі засвоєння предметних дій. Зв'язок між дитиною і дорослим опосередковується предметом й відповідно до нових обставин зникають й ознаки кризи.

Криза трьох років — криза соціальних відносин, яка зумовлена становленням самосвідомості дитини і проявляється в негативізмі, впертості, непокірності, свавіллі, протесті, деспотизмі. Найбільш важливими ознаками цієї кризи є:

✓ негативізм. Проявляється він, як негативна реакція дитини, передусім як відмова підкорятися вимогам до неї. Негативізм не слід плутати з неслухняністю, яка буває і в більш ранньому віці;

✓ впертість. Вона є реакцією дитини на власне рішення і проявляється у наполяганнях на своїх вимогах, рішеннях. Дитина хоче, щоб з нею рахувалися, що свідчить про становлення її як особистості. Впертість не слід ототожнювати з наполегливістю — завзятістю, стійкістю, непохитністю в досягненні мети;

✓ непокірність. За своїми зовнішніми ознаками вона є близькою до негативізму та впертості, однак має більш генералізований і більш безособовий характер. Найчастіше вона постає як протест проти порядків, заборонів, звичаїв, що панують удома;

✓ свавілля. Проявляється як прагнення звільнитися від опіки дорослого, намагання діяти самостійно. Частково воно нагадує кризу першого року, але тоді немовля прагнуло фізичної самостійності, тепер його метою є досягнення самостійності у здійсненні намірів, задумів;

✓ знецінення дорослих. Дитина починає сприймати їхні слова, вчинки не безумовно, а крізь призму своїх інтересів;

Окрема людина – це стислий етюд всього людства.

С.Цвейг

✓ протест. Формами його є бунт проти батьків, налаштованість на суперечку з ними;

✓ деспотизм. Дитина різноманітними способами та засобами демонструє деспотичну владу щодо всього оточуючого. Часто це відбувається у сім'ях з єдиною дитиною.

Кризі трьох років властиве руйнування попередніх стосунків дитини з дорослими, яких вона починає сприймати як носіїв зразків дій і стосунків у навколишньому світі. Дитинство зі світу, обмеженого предметами, у цей період перетворюється на світ людей. У дитини з'являється прагнення до самостійної діяльності, самостійного задоволення своїх потреб («Я сам»).

Однак дорослий за звичкою зберігає попередній тип стосунків і цим обмежує її активність, чим викликає з боку дитини опір усіма наявними у неї засобами. Вона стає капризною, робить усе навпаки, демонструє негативне ставлення до вимог дорослого. Якщо батьки заохочують самостійність дитини, то труднощі у взаєминах з нею швидко минають. Отже, феномен «Я сам» означає не тільки виникнення самостійності, а й відокремлення малюка від дорослого.

Кожна людина – це світ, який з нею народжується і з нею помирає; під кожним могильним каменем покоїться всесвітня історія.

Г.Гейне

Прагнення бути, як дорослий може знайти найповніше втілення тільки у формі гри (лише в грі дитина може зварити обід, зробити укол, піти в магазин тощо). Тому криза трьох років розв'язується завдяки переходу дитини до ігрової діяльності. Ця криза є скороминущим явищем, але пов'язані з нею новоутворення (прагнення самостійності, відокремлення себе від дорослих, бажання наслідувати їхні дії) є важливим кроком у психічному розвитку дитини.

Отже, на етапі раннього дитинства головним у соціальній ситуації розвитку є ситуативно-дійове спілкування дитини з дорослим, провідною стає предметна діяльність. Цей період сприятливий для оволодіння мовою, виникнення символічної гри, здатності до наслідування, розвитку самосвідомості.

Криза семи років. Діти 6-7-річного віку у зв'язку із загальним (психічним та особистісним) розвитком виявляють виразне прагнення посісти нове, більш значуще становище у житті, виконувати нову, важливу не лише для них, а й для оточення роботу. Реалізуючи це прагнення, вони вступають у протиріччя зі стилем свого життя, їх перестає тішити гра.

Буває два способи усвідомлення свого буття: або - просто вірити, що в нашому житті немає ні найменшого місця диву, або ж вважати дивом і щастям абсолютно все, що вже є.

А.Ейнштейн

Дошкільний період закінчується кризою семи років. Вона проявляється у втраті дитячої безпосередності, замкнутості, дещо штучній поведінці дитини, клоунаді, кривлянні тощо. Дитина починає диференціювати внутрішню і зовнішню сторони своєї особистості, усвідомлювати зміст своїх переживань (наприклад, сердита дитина розуміє, що вона сердита), узагальнювати їх. Ще однією ознакою кризи семи

років є симптом «гірка цукерка», коли дитині погано, але вона цього не показує. Дорослі опиняються перед новими труднощами у вихованні, бо малюк стає важкокерованим, а часом і взагалі некерованим.

*Душа летить в дитинство,
як у вирій, бо їй на світі тепло
тільки там.*

Л.Костенко

Основою цих проявів є узагальнення переживань. Це означає, що у дитини сформувалося нове внутрішнє життя — життя переживань, яке прямо й безпосередньо не накладається на її зовнішнє життя. Але

внутрішнє життя не нейтральне до зовнішнього, воно на нього впливає. Надалі спрямування поведінки здійснюватиметься саме у внутрішньому житті.

Майже всі діти 6-7-річного віку готові до навчання і хочуть іти до школи, у багатьох, однак, переважає зовнішня мотивація: «В мене буде портфель», «Я піду з букетом квітів» та ін. Саме в цьому прагненні закорінені можливості подолання кризи семи років, адже вступ до школи засвідчує перехід до нової, суспільно значущої та суспільно оцінюваної діяльності — навчання. Дуже важливо, щоб ці зміни у житті дитини узгоджувалися з її внутрішньою потребою.

Криза підліткового віку проходить три фази: негативну (передкритичну фазу, особливостями якої є ломка старих поглядів, стереотипів, структур), апогей кризи, посткритична фаза (період формування нових стереотипів і побудови нових структур).

Виділяють два головні шляхи проходження кризи підліткового віку:

✓ криза незалежності, що зовнішньо виявляється через норовистість, упертість, негативізм, примхливість, знецінювання дорослих, заперечення їхніх вимог, протест-бунт, ревності до власності тощо;

✓ криза залежності, що має прояв у надмірній слухняності, регресу старих інтересів, смаків, форм поведінки.

Причини кризи підліткового віку пояснюються психологами по-різному. Одні (С.Холл, З.Фрейд) вважають, що вона біологічно зумовлена, є неминучою, виявляючись в усіх без виключення підлітків. Інші (зокрема Л.С.Виготський, М.Мід, Р.Бенедикт) стверджують, що причина кризи підліткового віку полягає в неузгодженості процесів статевого дозрівання, загальноорганічного розвитку та соціального формування. Вона не має обов'язкового універсального характеру, а залежить від соціальних умов та з'являється тоді, коли дорослі не змінюють своєї поведінки у відповідь на появу в підлітків прагнення до нових форм взаємин з ними. Дорослі, які звикли до поступових змін у поведінці дитини, виявляються неозброєними перед раптовими і кардинальними

*Збережи своє величезне дитяче
серце!.. Пізнавай світ, отримуй знання,
набирайся досвіду, але не прагни
дорослішати. Так, людина — це в
першу чергу її Вчинки, але навряд чи
наші дії, будучи позбавленими
ширих відчуттів, можуть називатися
настільки гучним словом.*

А.де Сент-Екзюпері

перетвореннями в поведінці підлітка, не встигають перебудувати свій стиль спілкування з ним.

*Новоспечений дорослий ...
готовий злити свою іден-
тичність з ідентичністю
інших*

Е.Еріксон

Кризи становлення особистості характерні не лише для дитинства, підлітковості та юності. На думку багатьох науковців, усе життя людини закономірно супроводжується чергуванням певних періодів. Цікавою є точка зору на становлення особистості дорослої людини сучасного американського автора Г.Шііхі, що

розглядає такі кризи дорослішання: 16 років – «виривання коренів», 23 роки – «план на все життя», 30 років – «корекція», 37 років – «усвідомлення середини життя» (Sheehy G. 1976; Максимов М., 1986, 1987).

Вітчизняні науковці вирізняють:

— кризи становлення особистості (вікові або нормативні кризи, що характеризуються повними, якісними змінами, змінами ролей, які виконує людина в грі, навчанні, спілкуванні, праці, тобто зміни ролей, які потребує провідна діяльність);

— кризи здоров'я, пов'язані з втратою здоров'я, що призводить до значних проблем у житті людини, змінює спосіб її існування та соціальні функції, унеможливує реалізацію намірів і життєвих планів;

— термінальні кризи, що обумовлюються «термінальними цінностями» людини, пов'язаними з обставинами життя (звістка про невиліковну хворобу тощо);

— криза значущих стосунків, яка є наслідком змін у структурі стосунків людини з іншими людьми (смерть близької людини, розлучення, непорозуміння з дорослими дітьми, зрада, розлука тощо);

— кризи особистісної автономії, що пов'язані з втратою або обмеженням особистісної свободи (примусовий вплив чи опіка інших людей, позбавлення волі за хибним звинуваченням тощо);

— кризи самореалізації, які є наслідком переживання особистістю певних обставин, що унеможливають нормальну, звичайну самореалізацію людини (втрата роботи, місця проживання, вихід на пенсію, банкрутство, будь-яка катастрофа тощо);

— кризи життєвих помилок, що можуть виникати за обставин, коли дії або бездіяльність людини призвели до фатальних наслідків.

Перша нормативна криза віку дорослих виникає у період ранньої дорослості (приблизно у 23 р.) та полягає у тому, що молода людина обирає між «Я — реальним» і «Я — ідеальним» на користь першого. Фантазії, мрії юності відходять на другий план і поступаються місцем активній діяльності молодого людини, яка

*У людини два життя, і друге
починається тоді, коли ми
розуміємо, що життя лише одне.*

Т.Хідлстон

прагне, щоб у її житті все було унікальне, неповторне й найкраще. Якщо ці прагнення не знаходять взаєморозуміння у віці ранньої дорослості, то формується підозріле ставлення до оточуючих, уникаються контакти, що зобов'язують до близькості.

Криза середнього віку - це коли ти ще можеш робити те, що і раніше, але обираєш не робити.

К.Костнер

Наступна криза у віці ранньої дорослості виникає приблизно у 33 роки. На цей час людина вже має певний життєвий досвід, який допомагає їй зрозуміти певну обмеженість власних можливостей та існування безлічі перешкод

у реалізації життєвих планів. Отже відбувається їх корекція, виникає потреба почати життя спочатку, знайти нову роботу, змінити місце проживання, розлучитися або вдосконалюватися у професійному зростанні. У цьому віці людина краще розуміє себе і визнає неповторність та індивідуальність інших.

Перехід від ранньої до середньої дорослості характеризується кризою 37—40 років, яка має назву кризи середини життя та полягає в остаточному переосмисленні життєвих планів, співставлені їх з реальністю і корегуванні особистісних рис. Об'єктивні причини перебігу кризи середини життя і зумовлюють перебудову особистості з урахуванням зміни статусу людини у житті. Вже неадекватною вважатиметься надмірна емоційність, юнацький максималізм, жорсткість у поведінці, невміння пристосуватися до нових умов життя. Перед людиною постає ряд суттєвих завдань, які пов'язані, на думку А.Маслоу, з її самоактуалізацією. Вона прагне стати кращим батьком для своїх дітей, реалізуватися в суспільно-громадському житті, або досягти професійних висот, бути корисною для оточуючих, цікавою у спілкуванні. Такі прагнення потребують постійної роботи над собою, постійного удосконалення.

Якщо криза середини життя розвивається не конструктивно, спостерігається відхід на попередні вікові періоди.

Приблизно у 65 років у **віці пізньої дорослості розпочинається** криза, яку Е.Еріксон назвав кризою «Я — інтеграції».

Криза завершується успішно, якщо людина, аналізуючи своє життя, задоволена ним, вбачає в ньому сенс, приймає його таким, яким воно є. Але, якщо людина у віці пізньої дорослості вважає своє життя марною тратою сил та втрачених можливостей, інтеграція не відбувається. Стан такої людини можна назвати відчаєм, депресією, у неї спостерігається соціальна ізоляція, зростає тривожність, страх перед подальшим життям.

Трагедія старості не в тому, що ти старий, а в тому, що не молодий.

О.Уальдт

Кризи дорослості мають відмінності поряд з кризами дитинства: проходять досить усвідомлено, виникають з більшим часовим інтервалом, не такою мірою пов'язані з хронологічним віком, оскільки у дорослості, поряд з віковою лінією розвитку, з'являється власний життєвий шлях, який по-різному

співвідноситься з онтогенетичним розвитком. Вікові кризи дорослості більшою мірою обумовлені фізіологічними характеристиками (хвороби, гормональний дисбаланс), зовнішніми умовами (зміна вимог та очікувань культурного та соціально-економічного середовища), змінами в психологічному віці та гендерними змінами. Зазначене впливає на соціальний вік особистості, оскільки при співвідношенні рольових характеристик з еталонним особистість оцінює себе як успішну чи ні в даній віковій категорії, і це є стимулом потреби у корекції життєвої програми.

Висновки:

Людина взаємопов'язана з простором і часом свого буття. Цей взаємозв'язок складний, суперечливий та має позитивні результати тільки за умови гармонійних взаємин людини з простором і часом свого буття, встановлення динамічної рівноваги власного внутрішнього світу з простором життя людства, психологічним часом інших людей.

Вікові категорії та стереотипи багатозначні, суперечливі і амбівалентні. Описати вік можна тільки в єдності з історико-специфічними особливостями культури та ідентичністю. Знання особливостей кожного вікового періоду є необхідною умовою ефективності виховного впливу.

Невід'ємною складовою життєвого шляху людини є вікові кризи - особливі, відносно нетривалі періоди онтогенезу, характерні різкими психологічними змінами. Вони є явищем нормальним, проте далеко не безпечним. Якщо дорослий не допомагатиме дитині у складний для неї час, не розумітиме її потреб, не знатиме фізіологічних особливостей розвитку, навіть легка форма кризи може перетворитися на важке психічне захворювання. Вікові кризи не чітко визначені у віковому цензі, тобто можуть початися на півроку (а то й рік) раніше чи пізніше, ніж передбачається. Але в більшості випадків перші дві кризи в житті дитини припадають на період трьох, семи та одинадцяти років.

? Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність антропологічного тлумачення понять «власний час людини», «особистий простір людини».
2. Наведіть приклади суб'єктивності сприйняття людиною простору та часу.
3. Схарактеризуйте зміст поняття «вік».
4. Розкрийте сутність поняття «вікова криза».
5. Назвіть кризи дитячого віку та схарактеризуйте їх особливості.
6. Чому кризу підліткового віку називають «другим народженням людини», «народженням громадянина»?

Тема 4

Взаємодія людини й культури

Мета вивчення:

сформувати уявлення про культуру як багатозначне поняття та предмет наукового дослідження, про різні підходи до культури та основні її концепції; розвинути уявлення про функції людини в культурі; оволодіти знаннями про принципи взаємодії людини й культури, роль та значення культури у вихованні особистості; усвідомити сутність понять «базова культура особистості», «горизонтальні шари культури».

Основні поняття:

культура, принцип культуровідповідності, інкультурація, культурологічний підхід, субкультура, базова культура особистості, культура освіти, антикультура, інкультурація, соціалізація, ментальність.

Питання теми:

1. Поняття культури в педагогічній антропології.
2. Освіта як спосіб входження людини у світ культури.
3. Антропологічна сутність інтеркультурації людини.

*Культуру можна назвати
пам'яттю світу й суспільства.*

А.Моль

Інформаційний матеріал до теми

1. Поняття культури в педагогічній антропології.

Людина є біологічною істотою, що живе не лише у природному середовищі, але й у штучному, надприродному світі культури, завдяки засвоєнню якої кожне нове покоління набуває досвіду й знань.

Класичний спектр значень латинського слова *cultura* передається в сучасній українській мові словами «оброблення», «виховання», «створення», «формування», «розвиток», «шанування». Загалом найбільш рання історія слова *culture* так чи інакше пов'язана з діями, намірами, ставленням людини до землі, рослин, тварин тощо. Причому йшлося не просто про фізичні дії, спрямовані на обробку або вирощування, — малася на увазі наявність особливого позитивного емоційного тла цих дій та їх усвідомлення, так би мовити, ритуалізації, сакралізації, «одуховлення» землеробських, сільськогосподарських процесів. Певною мірою прадавнє значення слова «культура» відбивається в характері народних ритуалів, якими протягом тривалого часу супроводжувався весь цикл сільськогосподарських робіт.

У сучасних європейських мовах поняття «культура» є одним з найуживаніших як у повсякденному, так і в науковому (переважно гуманітарному) дискурсі й залишається одним з найбільш складних і неоднозначних у розумінні. Воно використовується для означення спеціальних понять (іноді надзвичайно складних) у різних наукових дисциплінах і системах мислення:

- ✓ сільськогосподарському (озима культура, однорічна культура, культура соняшнику тощо);
- ✓ біологічному та медичному (культура мікроорганізмів, культура тканини тощо);
- ✓ у межах розгляду типу устрою суспільства (рабовласницька культура, феодалська культура, демократична культура);
- ✓ у межах конкретної історичної епохи (антична культура, середньовічна культура, культура Новітнього часу);
- ✓ у сфері організації суспільного життя (релігійна культура, художня культура, інформаційна культура, культура побуту, культура праці);
- ✓ в контексті специфіки життєдіяльності окремих соціальних груп, класів, страт, верств населення тощо (аристократична культура, народна культура, міська культура, молодіжна культура);
- ✓ у межах специфіки життєдіяльності конкретних народностей, націй, національних спільнот (гуцульська культура, українська культура, слов'янська культура, японська культура);

*Культура в обійми першого
зустрічного не падає*

Б.Л.Пастернак

✓ при розгляді особливостей життєдіяльності людини в окремих географічних регіонах (західноєвропейська культура, африканська культура тощо);

✓ у межах форм і продуктів духовної, естетичної та інтелектуальної (насамперед художньої) діяльності людини (література, кіно, музика, театр та ін.).

У загальнонауковому контексті поняття «культура» визначається по-різному. Здебільшого її характеризують сукупність практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються в результатах продуктивної діяльності. Водночас під культурою розуміють рівень освіченості, вихованості людини, а також рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності. У сучасній науці накопичилося близько 300 визначень культури. Однак, незважаючи на всі відмінності, що існують у визначеннях культури, найбільш суттєвими її ознаками вважаються: глибоке, усвідомлене та поважне ставлення до спадщини минулого й здатність до творчого сприйняття, розуміння, перетворення дійсності у тій або іншій сфері діяльності.

Культура являє собою сукупний результат досягнень людства: матеріально-технічних, що забезпечують реальність існування; духовних, які дозволяють людині стати суб'єктами власного життя; гігієнічних, що роблять людину господарем власної натури; соціальних, що оформлюють інституційно-суспільні відносини; просторово-осередкові, які фіксуються у формах влаштування життя; індивідуально-психологічних, що наділяють людину здатністю нести у собі автономний світ.

Як виключно людське утворення, вона характеризується наступними рисами:

✓ культура виникає раптово, розповсюджується на суворо визначеній місцевості та прив'язується до неї;

✓ будь-яка культура переживає вікові періоди окремої людини: дитинство, юність, дорослість (зрілість), старість;

✓ кожна культура знаходиться у символічному зв'язку з матерією й простором, у якому та через який вона прагне реалізуватися;

✓ культура перетворюється у цивілізацію, коли реалізовані усі її внутрішні можливості, коли досягнуто її мету;

✓ кожна культура містить у собі стиль (fabitus), що виявляється в усіх сферах її існування (гроші, державний устрій, тип держави, особливості суспільної моралі тощо). Саме цей стиль лежить в основі формування ментальності певного народу.

Якщо я у щось і вірю, то лише в культуру. Культура, якщо замислитися, заснована зовсім не на цікавості, а на любові до досконалості; культура — це пізнання довершеності. Люди культури — дійсні апостоли рівності.

М.Арнолд

Менталітет – цілісна система духовної організації соціокультурних утворень (етносів, соціумів, цивілізацій), що містить колективне несвідоме, нормативно-ціннісні системи, пов'язані з ними механізми утворення та функціонування сенсів, що відповідають реаліям. Тому культура розглядається як спосіб збереження оригінальності, неповторності народу.

*Культура – це ступінь
людяності в людині.*

К.Маркс

Становлення української ментальності визначалося внутрішніми духовними процесами, впливами візантійської культури та зовнішніми природними чинниками, такими, як однорідність краєвиду і необхідність степів, урожайність землі, що не потребувала великої підприємливості, сприятливість клімату. Однак головним серед чинників, які впливали на український характер є історія народу – історія поневолення та оборонних воєн. Тривале перебування українських земель під поневоленням (татаро-монгольським, польським, російським) посилює інтроверсійність (закритість) української ментальності.

Сьогодні рисами соціально-культурного портрету українця є:

- ✓ перевага емоційності над волею та раціоналізмом, що призводить до хиткості характеру, невитривалості, відсутності чіткості та єдності цілей, швидке охолодження у суспільних справах;
- ✓ індивідуалізм, що заважає єдності, руйнує громадську дисципліну й зумовлює зневагу до влади;
- ✓ відсутність завойовницьких прагнень та впливу на інші народи;
- ✓ схильність до «спокійного життя», переобтяження бездушною діловою атмосферою;
- ✓ втеча в самоту, романтизм, пасивна терплячість;
- ✓ працьовитість та гостинність.¹

Як і людина, культура суперечлива, багатоскладова, багатопланова та містить зв'язки з субкультурою, альтернативною культурою, антикультурою.

Оригінальність кожної з культур полягає, перш за все, в її власному способі вирішення проблем, перспективному розміщенні цінностей, що є загальними для всіх людей. Лише їх значущість ніколи не буває однаковою для різних культур.

К.Леві-Строс

Субкультурою називають підпорядковану культуру або культурну підсистему всередині системи основної культури суспільства («культура в культурі»), внутрішня культура певної групи людей, яка визначає їх особливий стиль життя, ціннісну ієрархію, менталітет тощо. Ця група людей може відрізнитися від решти членів суспільства за професійними, віковими або навіть етично-правовими тощо ознаками. Так, поряд з поняттям «молодіжна культура» іноді вживається термін «молодіжна субкультура».

Субкультура є одним з базових понять культурології, вона являє собою систему цінностей, установок, способів поведінки та життєвих стилів певної

¹ Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / О.Вишневецький. – Дрогобич: Коло. – 2003. – 528 с. – С. 517-519.

соціальної групи, яка відрізняється від пануючої, загальної, домінуючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею.

*В культурі за основу
служує вершина.*

Г. Ландау

Виділяють такі види носіїв субкультур:

1) статево-вікові спільноти (дитяча субкультура, молодіжна, чоловіча, жіноча тощо);

2) соціально-професійні спільноти (субкультура робітників, інтелігенції, еліти, злочинні субкультури та ін.);

3) релігійні спільноти.

На особливу увагу заслуговує такий субкультурний феномен, як студентська субкультура, яка поєднує вікові характеристики другого періоду юності, синтез субкультур основних соціальних груп суспільства в особі вихідців із них і нові їх соціокультурні ознаки як специфічної соціальної групи з різновидами субкультури студентів гуманітарного й технічного профілю, з субкультурними особливостями студентів Одеси, Києва, Львова тощо.

Владна еліта також виступає як субкультура. Ця соціальна група є своєрідною соціальною структурою, що володіє монополією на владу, на прийняття рішень, а також на здійснення найважливіших функцій у суспільстві. Точніше сказати, еліта (номенклатура) є такою соціальною групою, сутність якої знаходить вираження в її субкультурі, що впливає на характер виконання нею її соціальних функцій.

Для педагогічної антропології найбільший інтерес становить дитяча та юнацька субкультури. Вони виникають з прагнення підростаючого покоління до самостійності, автономного існування, демонстративного самовираження тощо. Атрибутами вікових субкультур є специфічні ритуали зустрічі, прощання, жаргон, одяг, зачіска. Усе це в сукупності дає можливість сторонній людині констатувати відмінності певної субкультури від пануючої, від інших субкультур. Разом із тим вони допомагають представникам визначеної субкультури усвідомлювати й стверджувати себе в якості «ми» в суспільстві, у пануючій культурі дорослих, серед інших ровесників.

Протилежним до культури явищем є антикультура. Вона містить у собі методи, форми й результати діяльності, що виконують людиноруйнуючу функцію, що веде до деструкції, деградації соціальних систем (алкоголізм, наркоманія тощо). Антикультура, на відміну від позитивної культури, культури, що створює, може бути агресивною, деструктивною і завжди перебувати на варті інтересів окремої групи людей, або державних інтересів.

Культурність – це людяність, вона суб'єктивна, у тому розумінні, що на перше місце ставить індивіда, людину-творця. Антикультура – абстрактна й антилюдяна, схильна до об'єктивації, заміщення індивідуального суспільним. Антикультура руйнує унікальність, особливості, уніфікує й створює щось узагальнене й усереднене, відбираючи лише те, що служить ідеям держави. Антикультура завжди прислуговується політично ангажованим ідеям, культура – конкретній людині. Небезпека сучасної ситуації

*У людини є лише один
тиран — невігластво.*

В. Гюґо

полягає у тому, що створювана сьогодні загальносвітова мультикультура не повинна стати антикультурою, не повинна знищувати унікальні особливості культур, вона не повинна створювати щось середнє, але повинна поєднувати всі особливості окремих культур й служити встановленню продуктивного діалогу між народами.

Культуру не можна успадкувати, її треба завоювати.

А.Мальро

Феноменом антикультури є тоталітарна держава. Віддати людині волю, якої у неї нібито не було, а потім узурпувати її волю, зняти з людини «одяг» культури, і, залишивши її «голою» і беззахисною, запропонувати один

єдиний вихід - жити й підкорятися загальним законам, або не жити зовсім. Така філософія тоталітаризму.

Стани культури й антикультури співвідносяться як протилежні, однак виступають у рухливій єдності, переходять одна в одну. Тобто те, що входило до контексту культури одного історичного етапу розвитку суспільної системи, виступає елементом антикультури на наступних етапах.

2. Освіта як спосіб входження людини в культуру.

Значний інтерес до культури як значущого для виховання чинника традиційно притаманний педагогічній антропології та педагогіці. Її значення обумовлюється наступними чинниками:

✓ саме культура є змістом освіти, а культурне середовище – основне поле діяльності педагога. Оволодіння культурою є одним з найважливіших завдань освіти;

✓ культурний досвід дитини є постійним фоном її життєдіяльності. Цей досвід визначає особливості спілкування та поведінки, рівень духовних домагань, критерії самооцінки та інші характеристики дитини, а також завдання виховання певної дитини та способи їх виконання;

✓ освіта є найважливішою складовою будь-якої культури;

✓ освіта й виховання визначають долю конкретної культури: вони сприяють її збереженню чи знищенню, консервації чи модернізації, цілісності чи розпорошеності, елітарності або масовості.

В.І.Слободчиков розглядає освіту, як створення образу Людини в індивіді, як реалізацію здібності до саморозвитку крізь оволодіння цінностями культури та створення нових предметних форм культури.

Науковець вважає доцільним виділити дві якісні характеристики освіти: просторову й часову. Перша характеристика стосується можливості перетворювати будь-яку соціальну ситуацію в освітню (за умов, якщо вона створює умови для саморозвитку особистості). Вирішальну роль у цьому процесі відіграють інтереси й цілі людей, які таким чином створюють своє освітнє середовище. При подібному підході власне навчання перестає бути

Ідеал культурної людини є ніщо інше, як ідеал людини, що в будь-яких умовах зберігає істинну людяність.

А.Швейцер

головною діяльністю в освітніх процесах, - не менш значущими стають спілкування, професійна діяльність, засоби масових комунікацій та інші «життєві університети».

Часова характеристика підкреслює стадійність, цілісність, безперервність процесу саморозвитку особистості, в основі якого лежить зіткнення можливостей вибору, які розширюються під впливом освіти, з нестандартністю життєвих умов людей на різних етапах діяльності.¹

*Освіта — скарб, праця —
ключ до нього.*
П. Буаст

Отже, культура виступає передумовою та результатом освіти людини. У процесі освіти люди освоюють культурні цінності. Оскільки досягнення пізнавального характеру являють собою сукупність матеріального та духовного надбання, а засвоєння вихідних наукових положень також є набуттям культурних цінностей, розгляд освіти стає неможливим поза культурним контекстом.

Взаємозв'язок освіти й культури можна розглядати у різних аспектах: у межах культурологічної парадигми педагогічної системи; через формування полікультурної освіти; як систему культурно-освітніх центрів у межах однієї чи кількох держав; через аналіз навчальних дисциплін культурологічної спрямованості; через розкриття специфіки культурно-освітнього середовища підростаючої людини тощо.

Освіта – це процес передачі накопичених поколіннями знань та культурних цінностей; вона є соціокультурним феноменом й виконує соціокультурні функції, серед яких найбільш значущими видаються наступні:

1. Освіта – найбільш оптимальний та інтенсивний спосіб входження людини у світ науки й культури, оскільки в її процесі людина засвоює культурні цінності. Одночасно освіта являє собою процес трансляції оформлених культурно зразків поведінки та діяльності. У процесі виховання в сім'ї, здобуття освіти в навчальних закладах людина засвоює соціокультурні норми, що мають історичне значення для розвитку цивілізації, суспільства та самої людини.

*Здатність розумно наповнити
вільний час – вищий ступінь особистої
культури.*

Б. Рассел

2. Освіта слугує практичним майданчиком соціалізації людини. У різних соціально-політичних умовах освіта виступає стабілізуючим чинником між новими соціальними уявленнями й ідеалами та ідеалами попередніх поколінь, що втілилися в історичній традиції. Тому освіта дозволяє утримувати процес виробництва та передачі історичного й соціального досвіду та одночасно зміцнювати у свідомості молодого покоління нові політичні й економічні реалії, нові орієнтири суспільного й

---

¹ Постдипломное педагогическое образование: проблемы качества. Научно-методическое пособие под ред. С.Г.Вершловского. – СПб. – Специальная литература. – 2003. – С.237.

культурного розвитку. Підготовка до самостійного життя, що здійснюється у процесі освіти, передбачає формування образу життя, прийнятого в суспільстві; у засвоєнні різних форм життєдіяльності (навчальної, трудової, професійної, сімейно-побутової тощо); у розвитку духовного потенціалу людини для творчості.

Всі великі творіння Данте, Рафаеля, Сервантеса, Шевченка – це теж творіння не пера і пензля, а творіння духу.

Є.Сверстюк

3. Освіта є механізмом формування суспільного та духовного життя людини, галуззю масового духовного виробництва. Навчально-виховні заклади концентрують у собі зразки соціально-культурної діяльності людини певної епохи, тому соціальна цінність освіти визначається значущістю осві-

ченої людини в суспільстві.

4. Освіта виступає процесом трансляції культурних зразків людської діяльності, оскільки у процесі навчання й виховання людина засвоює соціокультурні норми (норми моралі та правила поведінки у громадських місцях та вдома, правила спілкування, міжособистісних та ділових контактів), що мають культурно-історичне значення.

5. Освіта є чинником розвитку регіональних систем та національних традицій, оскільки в регіональних освітніх системах враховуються освітні запити різних соціокультурних груп населення.

6. Освіта є тим соціальним інститутом, через який передаються та втілюються базові культурні цінності та цілі розвитку суспільства. Характеризуючи зазначену функцію, слід пам'ятати, що будь-який навчальний заклад є відкритою соціальною системою, діяльність якого обумовлюється впливом оточуючого середовища (соціальних та природних чинників). У зазначеному контексті їх соціальна функція полягає в наданні освітніх послуг населенню країни. У свою чергу, реалізація соціальної функції вимагає прогнозування та планування розвитку освіти, що забезпечується засобами державної освітньої політики.

7. Освіта є прискорювачем культурних змін та перетворень у суспільному житті та окремій людині. Духовність людини виявляється завдяки її входженню у світ культури. Чим біль освіченою є людина, тим більше вона отримує можливостей для самореалізації в культурі. Відповідно освіта прискорює процес інкультурації, оскільки у межах навчально-виховного процесу педагоги створюють умови та добирають таких засобів й технологій, які забезпечують особистісний ріст учнів, розвиток їхніх властивостей та прояв індивідуальності. Кожна навчальна дисципліна та певна освітні технологія орієнтована на розвиток цих якостей.

Культура — це не кількість прочитаних книжок, а кількість усвідомлених.

Ф.Іскандер

Таким чином, освіта є важливим компонентом людської діяльності, що забезпечує різні сторони життя людини (інтелектуальну, трудову, художню,

соціальну тощо), її формування, розповсюдження та упровадження нею культурних норм, цінностей, знань, втілених у компонентах культури.

Перша прикмета освіти – знати минуле і сучасне свого народу.

І.Франко

Оскільки освіта є основою розвитку особистості, вона одночасно виступає й основою розвитку суспільства, нації та держави, запорукою майбутнього України.

Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства, відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства, є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені.

Перехід до суспільств, «заснованих на знанні» ((knowledge-based society), супроводжується процесом безперервної освіти – навчання довжиною в життя (lifelong learning). Термін «навчання протягом життя» з'явився в 60-х роках ХХ століття та від самого початку мало гуманістичні традиції. У межах цієї концепції всі люди розглядаються як здатні до навчання, розвитку своїх потенційних можливостей в будь-якому віці.

Основу програми безперервної освіти складає орієнтація на розвиток окремих людей та повсюдне забезпечення цього розвитку за рахунок зняття вікових, соціальних і організаційних обмежень. Мета навчання – надати кожному індивідові проблемну область та сферу діяльності, необхідну для розвитку його ініціативи та формування його самостійного судження.

Отже неперервна світа виступає як умова всебічного розвитку особистості, збагачення її творчого потенціалу і можливостей, реалізації здібностей, набуття компетенції, удосконалення отриманих знань, вмінь, навичок. Вона є інтегральним елементом життя людини, коли поєднуються базове, додаткове навчання та самоосвіта.

Важливу роль у цьому процесі відіграє **культурологічний підхід** як сукупність методологічних прийомів, що забезпечують аналіз освітньої сфери через призму системотворчих культурологічних понять: культура, культурні образи, норми та цінності, образ життя, культура діяльності та інтереси тощо.

Культурологічний підхід змінює уявлення про ключові цінності освіти як виключно інформаційно-знаннєві, пізнавальні; розширює культурні та антропологічні основи освіти. Культурологія освіти розглядає її розвиток з позицій: особистісного росту людини, зростання рівня культури, розвитку та зростання рівня культури освіти як сфери в цілому.

Хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестав вчитися, хоча б зовні він і здавався бездіяльним.

Г.С.Сковорода

3. Антропологічна сутність інтернаціоналізації людини.

Кожна людина проходить через процес **інтернаціоналізації** – освоєння її, входження в неї. З цієї точки зору соціалізація та інтернаціоналізація розглядаються

як взаємообумовлені процеси, оскільки означають освоєння людиною елементів її соціокультурного оточення: культурного простору, культурного часу, функціональних об'єктів, технологій діяльності, нормативних утворень тощо.

Якщо ви розмовляєте з людиною мовою, яку вона розуміє, - слова досягають її голови. Якщо ви розмовляєте з людиною її мовою, то слова досягають серця.

Н.Мандела

Процес інкультурації розпочинається з моменту народження - з набуття перших навичок і засвоєння мовлення, а закінчується, умовно, зі смертю. Цей процес реалізується під керівництвом старших на власному досвіді, тобто відбувається наочність без спеціального навчання. Кінцевим результатом процесу

інкультурації є людина, яка компетентна в культурі - в мові, ритуалах, цінностях тощо. Процеси соціалізації та інкультурації відбуваються одночасно, і без входження в культуру людина не може існувати як член суспільства.

М.Херсковіц виділив два етапи інкультурації, єдність яких на груповому рівні забезпечує нормальне функціонування і розвиток культури: дитинство та зрілість.

Інкультурація дитини має специфічні особливості. Оскільки вона не має життєвого досвіду, не володіє критеріями визначення понять «добре - погано», «морально – неморально», «пристойно – непристойно» тощо, засади культури закладаються в неї дорослими, зокрема батьками. Однак дорослі, застосовуючи систему санкцій (позитивних і негативних), обмежують право вибору й оцінки дитиною предметів та явищ оточуючої дійсності. Таким чином відбувається засвоєння мови, норм і цінностей культури.

З досягненням людиною повноліття входження в культуру не закінчується. Однак інкультурація дорослої людини має перервний характер і стосується лише окремих «фрагментів» культури - винаходів, відкриттів, нових ідей, які надходять ззовні.

На другому етапі індивід має можливість певною мірою приймати або відкидати те, що йому пропонує культура, він може дискутувати й творити. Тому інкультурація в період зрілості відкриває дорогу змінам і сприяє тому, щоб стабільність не переросла у застій, а культура не лише зберігалася, але й розвивалася.

Соціалізація є більше універсальною у порівнянні з інкультурацією. Однак, якщо розглядати процес розвитку окремої особистості, то є очевидним, що під час цього процесу відбувається специфічна для певної культури соціалізація і загальна інкультурація.

Якщо хочеш досягти успіху, ти повинен вірити в себе навіть тоді, коли в тебе вже ніхто не вірить.

А.Лінкольн

Процеси соціалізації та інкультурації є складовими процесу культурної **трансмисії**, що виступає механізмом, за допомогою якого етнічна група «передає себе у спадок» новим членам, передусім дітям.

Дослідники виділяють три види трансмісії:

- **вертикальна трансмісія**, в процесі якої культурні цінності, уміння, вірування тощо передаються від батьків до дітей;

- **горизонтальна трансмісія**, коли від народження до дорослості дитина засвоює соціальний досвід і традиції культури у процесі спілкування з ровесниками;

- **опосередкована трансмісія**, за якої індивід навчається в спеціалізованих інститутах соціалізації (школа, ВНЗ), а також на практиці - у майже всіх оточуючих його дорослих, окрім батьків (родичі, старші члени общини, сусіди тощо).

Зміст процесу інкультурації становить набуття знань і навичок, що забезпечують професійну діяльність, домашню працю, придбання і споживання товарів та послуг; отримання загальної та професійної освіти; формування громадської активності; здійснення особистісного розвитку; соціальну комунікацію (формальне і неформальне спілкування, подорожі, фізичні пересування); відновлення енергетичних витрат (споживання їжі, дотримання особистої гігієни, пасивного відпочинку та сну) тощо.

Чим людина розумніша й добріша, тим більше вона помічає доброти в інших.

Б. Паскаль.

Входження дитини у світ культури відбувається завдяки діяльності **соціалізаторів або агентів соціалізації**, що диференціюються не лише за сімейною належністю (батьки, родичі, неродичі) і віком (дорослий, старша дитина,

ровесник), а й за функціями, які виконуються у процесі культурної трансмісії. **Агенти соціалізації** - це люди, соціальні інститути, які існують для того, щоб забезпечити проходження інституту соціалізації. Основними агентами соціалізації є батьки.

За характером впливу на дитину виокремлено таких агентів соціалізації:

✓ опікуни - здійснюють догляд за дитиною, задовольняють її фізичні та емоційні потреби;

✓ авторитети - на власному прикладі прищеплюють дитині культурні цінності та норми;

✓ дисциплінатори - розподіляють покарання;

✓ вихователі - цілеспрямовано навчають дитину, передають їй відповідні знання і навички;

✓ компаньйони - беруть участь у спільній з дитиною діяльності на більш-менш рівних правах;

✓ співмешканці - проживають з дитиною в одному помешканні.

Варто зауважити, що ніколи не було і не може бути незалежних від культури впливових і соціально значущих соціалізаторів. Якщо з точки зору буденної свідомості сучасного європейця батьки, передусім мати - це найважливіші й природні соціалізатори, які виконують всі перераховані вище функції, то у багатьох більш традиційних культурах дитина належить не лише

батькові та матері, а всій спільноті, в якій вона живе, і відповідно вся спільнота бере участь у вихованні дитини.

Висновки:

Усі культурні процеси мають своїм джерелом людину. Культура виділяє людину зі світу живої природи. Вона надає їй, з одного боку, великі переваги у порівнянні навіть високоорганізованою твариною, а з іншого – обмежує її свободу.

Розгляд культури неможливий поза розглядом людини, оскільки культура є утворенням людини, проявом її соціальної, розумної, креативної та духовної сутності, втіленням життєвого досвіду людства. У той же час ні буття людства, ні буття окремої людини неможливе поза матеріальною та духовною культурою.

Культура та освіта виступають як провідні чинники суспільного прогресу та розвитку цивілізації. Їх взаємодія може розглядатися на рівні соціуму, в історичному контексті; на рівні конкретних соціальних інститутів, сфери розвитку особистості; на рівні конкретної навчальної дисципліни.

? Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте сутність поняття «культура людини».
2. У чому виявляється цілісність й суперечливість культури?
3. Назвіть основні функції людини в культурі й схарактеризуйте їх сутність.
4. Назвіть відомі Вам типи культури.
5. Який з типів культури є характерним для українського суспільства?
6. Назвіть умови оптимальної взаємодії людини й культури.

Блок самоконтролю за змістовим модулем II

За результатами засвоєння змістового модуля ви повинні знати:

- сутність поняття людини як цілісності, єдності матеріального, чуттєвого, духовного та раціонально-дієвого буття та її характеристики;
- сутність та основні характеристики процесу розвитку дитини, його рушійні сили та закономірності;
- структуру особистості, її анатомо-фізіологічні, психічні, соціальні властивості;
- антропологічне тлумачення понять «простір» та «час» людського буття;
- особливості взаємодії людини з простором та часом її буття;
- зміст поняття «вік» як категорію педагогічної антропології та характеристику людини;
- сутність вікової періодизації та зміст вікових криз дитинства;
- зміст культури як багатозначного поняття та предмету наукового дослідження;
- функції людини в культурі;
- принципи взаємодії людини й культури;
- сутність понять «базова культура особистості».

За результатами засвоєння змістового модуля ви повинні вміти:

- аналізувати взаємодію та взаємовплив освіти й культури у формуванні й розвитку особистості;
- виділяти та аналізувати особливості прояву дитиною сутнісних людських властивостей;
- формувати грамотне антропологічне ставлення до дитини як основу гуманістичних педагогічних систем;
- визначати цілі, завдання, перспективи діяльності, спрямованої на створення умов для гармонійного розвитку особистості дитини;
- аналізувати характер та ступінь впливу на формування особистості як кожного чинника окремо, так і їх сукупності;
- враховувати вікові та індивідуальні особливості розвитку людини при визначенні змісту, форм, методів, засобів організації діяльності та спілкування.

Тести самоконтролю за змістовим модулем II

1. Розвиток окремої людини є суттю поняття:

- a) філогенез;
- b) онтогенез;
- c) антропогенез.

2. Культура – це: _____

3. Протирічність людини – це:

- a) закономірна особливість;
- b) аномалія розвитку;
- c) випадковість.

4. Взаємообумовленість розвитку культури та людини виявляється у _____

5. Дитина з точки зору педагогічної антропології:

- a) є виключно об'єктом виховання, культури, суспільства;
- b) є виключно суб'єктом виховання, культури, суспільства;
- c) реалізує одночасно різні функції у вихованні, культурі, суспільстві.

6. Естетичні, вікові, регіональні, групові, професійні утворення, цілісні та автономні за своїм характером, що існують всередині пануючої, переважаючої культури є сутністю поняття _____

7. Для культури характерна:

- a) монолітність;
- b) багат шаровість;
- c) несуперечливість.

8. Єдність матеріального та духовного в людині виявляється через _____

9. Які якості передаються дітям від батьків:

- a) риси характеру;
- b) способи мислення, особливості інтелектуальної діяльності;
- c) задатки, які виступають основою для розвитку індивідуальних здібностей людини.

10. Індивід – це: _____

11. Індивідуальність – це: _____

12. На процес формування особистості не впливають:

- a) Природне, предметне, соціальне середовище;
- b) Навчально-виховні заклади, сім'я, громадськість;
- c) Уподобання, потреби та інтереси.

13. Сутністю поняття «духовність людини» є: _____

14. Як називається тип культури, в межах якого старші покоління орієнтуються на молодь?

- a) Кофігуративний;
- b) Префігуративний.

с) Постфігуративний.

15. Суперечливість людини виявляється у _____

---

16. Розвиток це:

- a) становлення людини як соціальної істоти, яке відбувається в процесі життєдіяльності;
- b) накопичення кількісних змін в організації людини;
- c) знищення старого й виникнення нового;
- d) цілеспрямований процес виховання в дитини запланованих якостей;
- e) кількісні та якісні зміни в організмі, які відбуваються в часі під впливом різних чинників.

17. Риси, що характеризують людину як розумну істоту: _____

---

18. Особистість – це:

- a) соціальна характеристика людини;
- b) людина, яка має високу свідомість;
- c) доросла людина;
- d) розумна, відповідальна, вільна людина;
- e) людина, яка свідомо керує власною поведінкою та діяльністю.

19. Зв'язок соціалізації та інкультурації особистості полягає в тому, що ____

---

20. Освіта – це:

- a) система набутих у процесі навчання знань, умінь та навичок;
- b) цілеспрямований процес і результат оволодіння системою знань, умінь та навичок, формування світогляду й розвитку особистості;
- c) соціальний інститут, який відтворює культуру суспільства;
- d) процес становлення особистості відповідно до генетичної та соціальної природи;
- e) єдність навчання й виховання;
- f) основа соціокультурного становлення людини;
- g) інтелектуальний, моральний, естетичний тощо розвиток людини;
- h) шлях реалізації загальної мети виховання.

Змістовий модуль III

Виховання як антропологічний феномен

Тема 1

Виховання як процес передачі суспільно значущого досвіду наступним поколінням

Мета вивчення:

сформувати поняття про сутність виховання як антропологічного феномену, сутнісного людського явища, процесу передачі суспільно значущого досвіду від старшого покоління молодшому; уявлення про рушійні сили виховання; оволодіти знаннями про чинники, що впливають на формування особистості; поглибити знання про роль виховання в системі чинників, що детермінують розвиток людини; ознайомитися з закономірностями та принципами виховання.

Основні поняття:

виховання; рушійні сили виховання; чинники формування особистості; біологічний, психологічний, релігійний, соціальний (трудоий), соціокультурний підходи до сутності виховання; закономірності виховання; принципи виховання.

Питання теми:

1. Поняття виховання як антропологічного феномену, теорії його походження.
2. Роль та місце виховання в системі чинників формування особистості.
3. Рушійні сили та закономірності виховання.

...З найбільшими та найважливішими труднощами людська свідомість зустрічається у тому розділі науки, який тлумачить виховання та навчання.

М.Монтень

Інформаційний матеріал до теми

1. Поняття виховання як антропологічного феномену, теорії його походження.

Виховання у загальному вигляді є цілеспрямованим та організованим процесом формування особистості. Воно є складним феноменом сучасної реальності, в якому перетинаються інтереси та потреби різних суб'єктів: суспільства, держави, сім'ї, соціальних груп, окремої людини, - що впливають на форми та обсяг реалізації виховання. Зміни, що відбуваються в житті суспільства, людини, способах її самоствердження, стають вихідними фундаментальними передумовами для розуміння сутності виховання в певних історичних умовах.

Історії відомі різні **підходи** щодо розуміння чинників та умов виникнення виховання. Серед цих підходів чітко виділяються: біологічний, психологічний, релігійний, соціальний (трудовий), соціокультурний.

Основоположниками **біологічного підходу** є англійський філософ-соціолог Г.Спенсер та французький етнограф Ш.Летурно. Вони пов'язували виховну діяльність людей з інстинктивною турботою тварин про своє потомство, покладаючи в основу виховання інстинкт боротьби за існування, тому вважали, що виховна діяльність людей є біологічно (природно) зумовленою та нічим не відрізняється за своєю суттю від аналогічної поведінки тварин.

Основоположником **психологічного підходу** є американський педагог П.Моро. Виховання він розглядав як інстинктивно-підсвідоме наслідування дітьми дорослих, тому виховна діяльність дорослих в інтерпретації вченого виглядала, як організація такої їх поведінки, яка б слугувала зразком для наслідування дітьми. На відміну від нього, прихильник **релігійного підходу** німецький історик педагогіки К.Шмідт вважав, що виховання має релігійно-ідеалістичне походження, в чому виявляється творча дія Духу Божого. Тому здатність виховувати дітей освячена Богом.

Основоположники **трудового підходу** - німецькі філософи К.Маркс та Ф.Енгельс - причиною виникнення виховання вважали трудову діяльність первісних людей. Серед найважливіших умов виникнення виховання Ф.Енгельс називав: потребу у виготовленні знарядь праці й необхідність передачі

трудовах умінь підростаючому поколінню, виготовлення та використання цих знарядь дітьми.

З усіх створінь найпрекрасніше – людина, що одержала прекрасне виховання.

Епіклет

Палким прихильником **соціокультурного підходу** був видатний український педагог В.О.Сухомлинський. Він зазначав, що виховання є результатом накопиченого досвіду соціальної, виробничої та професійної культури. Головним завданням виховання В.О.Сухомлинський вважав інторізацію цих надбань зростаючою особистістю з тим, щоб забезпечити оптимальну її соціалізацію в суспільстві.

Не відкидаючи основні положення трудового підходу, обґрунтовані К.Марксом та Ф.Енгельсом, сучасна педагогічна наука все ж таки стоїть на позиціях соціокультурного підходу, оскільки в кінцевому рахунку виховання та культура є тими соціальними явищами, що вирізняють людину з тваринного світу.

У педагогіці поняття «виховання» вживають у широкому соціальному, в широкому педагогічному, у вузькому педагогічному, в гранично вузькому педагогічному значеннях.

Виховання в широкому соціальному значенні — процес формування особистості під впливом навколишнього середовища, умов, обставин, суспільного ладу. Кажучи «виховує життя», мають на увазі виховання в широкому значенні цього слова. Оскільки дійсність нерідко буває суперечливою і конфліктною, то особистість може не лише формуватися під впливом середовища, а й деформуватися під впливом антисоціальних явищ або, навпаки, загартовуватись у боротьбі з труднощами, виховувати в собі несприйнятливості до цих явищ.

Виховання в широкому педагогічному значенні — формування особистості дитини під впливом діяльності педагогічного колективу закладу освіти, яка базується на педагогічній теорії, передовому педагогічному досвіді.

Виховання у вузькому педагогічному значенні — цілеспрямована виховна діяльність педагога, спрямована на досягнення конкретної мети в колективі учнів (наприклад, виховання здорової громадської думки).

Виховання в гранично вузькому значенні — спеціально організований процес, що передбачає формування певних якостей особистості, процес управління її розвитком і відбувається через взаємодію вихователя і вихованця.

Наука доводить, що справжнє виховання є глибоко національним за своєю сутністю, змістом, характером.

Наші діти - це наша старість. Правильне виховання - це наша щаслива старість, погане виховання - це наше майбутнє горе, це наші сльози, це наша провина перед іншими людьми.

А. С.Макаренко

Національне виховання — виховання дітей на культурно-історичному досвіді рідного народу, його традиціях, звичаях та обрядах, багатовіковій мудрості, духовності. Воно є конкретно-історичним виявом загальнолюдського гуманістичного і демократичного виховання. Таке виховання забезпечує етнізацію дітей як необхідний і невід'ємний складник їх соціалізації. Національне виховання духовно відтворює в дітях народ, увічнюється в підростаючих поколіннях як специфічне, самобутнє, що є в кожній нації, так і загальнолюдське, спільне для всіх націй.

На кожному етапі свого розвитку українське національне виховання вбирало кращі здобутки світової культури, акумульовані в народних традиціях і звичаях, що стверджують добро, любов, красу, справедливість в усіх сферах життя. Правильно організоване національне виховання формує повноцінну особистість, індивідуальність, яка цінує свою національну й особисту гідність, совість і честь. Так формується національний характер.

На певному щаблі суспільного розвитку складовою частиною виховання в широкому його значенні стає освіта. **Освіта** — процес і результат засвоєння особистістю систематико-ваних знань, умінь та навичок, формування на їх основі наукового світогляду, моральних та інших якостей, розвиток творчих сил і здібностей. Освіта в педагогічній літературі нерідко трактується як таке прилучення до культури суспільства, коли людина опановує певну систему знань, умінь і навичок, суспільно-політичний досвід людства в тій чи іншій галузі його життєдіяльності. Однак таке розуміння поняття освіти є надмірно звуженим і тому не може вважатися загально визнаним.

Виховання є мистецтвом, використання якого зростає протягом багатьох поколінь.

І. Кант

З поняттям освіти людини пов'язував також її культуру, гармонійність розвитку. Освічена людина — це насамперед така, в якій домінує образ людський. Тут поняття освіти й виховання практично збігаються.

2. Роль та місце виховання в системі чинників формування особистості.

Сучасна педагогічна антропологія не зводить розвиток людини до простого засвоєння соціального досвіду, засвоєння знань, умінь і навичок. Розвиток особистості передбачає, насамперед, якісні зміни психічних характеристик особистості, структури її психічної діяльності, утворення нових психічних якостей, нових рис характеру тощо. До того ж слід брати до уваги виняткову складність цих питань.

Національне виховання забезпечує кожній нації найширшу демократизацію освіти, коли її творчі сили не будуть покалічені, а значить, дадуть нові оригінальні, самобутні скарби задля вселюднього поступу: воно через пошану до свого народу виховує в дітях пошану до інших народів.

С.Ф.Русова

*Ніхто не стає гарною
людиною випадково.*

Платон

Якщо справді історичний випадок з Мауглі реальний, якщо діти, вигодувані й «виховані» дикими тваринами, так і не опановують людську мову, а своєю поведінкою і звичками нагадують диких тварин, то як же тоді бути з тезою «розвиток не слід зводити до засвоєння соціального досвіду»? Якщо справді розвиток особи передбачає передусім якісні зміни її психічної діяльності, тоді як пояснити випадки народження геніїв? Як бути з добре відомими випадками, які до того ж часто трапляються, коли діти зі звичайних трудових родин виявляють особливу обдарованість, принаймні в роки шкільного навчання?

Відповідаючи на ці питання, слід пам'ятати, що на формування особистості впливає цілий комплекс чинників, що розподіляються на об'єктивні та суб'єктивні.

Об'єктивними чинниками формування особистості є:

✓ особливості розбудови України взагалі та системи закладів освіти зокрема;

✓ перебудова економіки на ринкових засадах;

✓ особливості розвитку соціальної сфери;

✓ відродження національних традицій, звичаїв, обрядів, народної педагогіки;

✓ розширення сфери спілкування з іноземними громадянами;

✓ вплив природного середовища.

До суб'єктивних чинників формування особистості відносять:

✓ соціально-педагогічну діяльність сім'ї та громадських організацій;

✓ навчально-виховну діяльність закладів освіти в особі їх працівників;

✓ цілеспрямовану діяльність засобів масової інформації;

✓ діяльність закладів культури;

✓ виховну діяльність позашкільних установ та діяльність церкви.

З усім складним світом навколишньої дійсності дитина входить у незліченні стосунки, кожен з яких неминуче розвивається, переплітається з іншими стосунками, ускладнюється фізичним і моральним зростанням самої дитини. Цей «хаос» не піддається начебто жодному обліку, проте він створює в кожний конкретний момент зміни в особистості дитини. Спрямувати цей розвиток і керувати ним — завдання вихователя.

Ефективність процесу виховання значною мірою залежить від того, наскільки збігаються впливи організованої виховної діяльності та об'єктивних умов. Сучасна вітчизняна психологія й педагогіка слідом за філософією сформулювали важливу законо-

мірність розвитку особистості — перехід зовнішнього у внутрішнє. Сутність цього переходу можна стисло уявити так: розвиток особистості не є випадковим, він детермінований середовищем, діяльністю, спілкуванням.

*Виховує все: люди, речі, явища,
але насамперед і найбільше —
люди. З них на першому місці —
батьки і педагоги.*

А.С.Макаренко

Проте сам процес детермінації слід розуміти не як автоматичний, а як шлях переломлення зовнішніх умов середовища, діяльності й спілкування у власному досвіді індивіда. Відбувається, таким чином, постійна трансформація зовнішніх впливів у внутрішні процеси особи — її спрямованість, інтереси, потреби, мотиви та ін.

*Батьки менш за все вибачають
своїм дітям ті вади, які вони самі
їм прищепили.*

Ф. Шиллер

У цьому розумінні основою виховання і формування особистості завжди виступає її індивідуальний досвід. Саме в індивідуальному досвіді завжди перебувають у нерозривній єдності його плюси й мінуси, що й коригує зовнішні впливи. Отже, все індивідуально-зовнішнє може залишатися нейтральним в одних випадках і не бути таким в інших. До того ж завжди лишається відмінною міра переходу (трансформації) зовнішніх впливів у внутрішні. Якщо це так, треба шукати відповідь на запитання: що відіграє провідну роль у нагромадженні позитивного досвіду людини? Відповідь одна: виховання, що розуміються як взаємозв'язок і взаємодія інтелектуальної та фізичної праці, духовної й виробничої діяльності, навчальної та науково-дослідної, професійної й суспільно-політичної практики тощо. Саме багатство реальних стосунків людини врешті-решт визначає її духовне надбання, її знання, уміння, навички, здібності, талант. Прикладів тому – безліч. Ось деякі з них.

Учасники Міжнародного конкурсу молодих виконавців (Чехо-Словаччина) грали за опущеною завісою, щоб забезпечити об'єктивність оцінки виступів музи-кантів. Голова журі — скрипаль Вацлав Снітл, згадуючи цей конкурс, зазначав: «Коли я побачив, кому ми присудили перше місце, то подумав, що це якась помилка. Надто вже юним видався цей лауреат». А лауреат, так до кінця й не збагнувши, що ж з ним трапалося, вирушив з батьками святкувати перемогу до ресторану. Чекаючи вечері, він з іграшковим вертольотом бігав між столами. А коли Стефана захотіли привітати з перемогою, він зник. Знайшли його під столом, де він заводив свою «бойову» машину.

Академік Л.Ландау, лауреат Нобелівської та інших премій, у чотирнадцятирічному віці був зарахований до Бакинського університету. Міг би й раніше, але, на думку батьків, він був ще надто молодий. З дивовижною легкістю юний студент навчався одночасно на двох факультетах. У 16 років його переведено на фізико-математичний факультет Ленінградського університету. Стажувався в авторитетних наукових центрах Європи. У 21 рік захистив кандидатську дисертацію.

*Батьки, заохочуючи капризи дітей і
розпещуючи їх, коли вони малі, псують
в них природні задатки, а потім
дивуються, що джерело, яке вони самі
отруїли, має гіркий смак.*

Дж. Локк

У 1979 р. в Московському державному університеті з'явився дев'ятирічний студент з Афганістану Саїд Джамал. У себе на батьківщині він пройшов курс алгебри за тиждень, а програму всієї 12-річної школи — за рік. Ще п'ятирічним

хлопчиком Саїд за чотири години самостійно опанував числа від нуля до тих, що записуються з великою кількістю нулів.

Поряд із вундеркіндами в історії культури й освіти зафіксовані також численні випадки «геніальних старців». Поет Беранже працював до 77 років, Лев Толстой — до 82, Віктор Гюго — до 83, академік Іван Павлов — до 87, мікробіолог Микола Гамалія — до 90, Бернард Шоу творив до 94 років.

*Майбутнє нації в
руках матерів.
О. де Бальзак*

Ці факти засвідчують невичерпність людських можливостей, існування яких обумовлює виникнення проблеми їх використання, формування, виховання. Так само залишається відкритим питання про наукові основи впливу на людські можливості. Чому тут слід віддати перевагу: педагогіці, геронтології, чи фізіології, яка вважає, що «якби ми вміли змусити наш мозок працювати хоча б наполовину наших можливостей, то для нас не було б важко вивчити десятків із чотири мов, запам'ятати від першої й до останньої сторінки Енциклопедію, пройти курс десятка навчальних закладів». Шукаючи відповідь на це питання, слід пам'ятати, що виховання, яке є провідним чинником формування особистості, являє собою багаторівневе поняття, що містить комплекс впливів на свідомість особистості, її емоційно-почуттєву сферу, навички та звички поведінки. Провідну роль тут відіграє розвиток її свідомості, що здійснюється у процесі виховання особистості.

Структура процесу виховання передбачає комплекс взаємообумовлених компонентів, а саме:

1. Оволодіння знаннями, нормами і правилами поведінки. Це перший етап входження в систему виховного впливу, на якому діють норми, правила, особливості життєвої поведінки. Людина (дитина) стає членом певної соціальної системи (сім'ї, колективу), де вже діють певні правила, норми, яких їй доведеться дотримуватись.

2. Формування почуттів (стійких емоційних відношень людини до явищ дійсності). Вони сприяють трансформації певних дій особистості із сфери розумового сприймання у сферу емоційних переживань, що робить їх стійкими, та активізації психічних процесів людини;

3. Формування переконань (інтелектуально-емоційного ставлення суб'єкта до будь-якого знання як до істинного (або неістинного). Переконання, що ґрунтуються на істинних знаннях, будуть, з одного боку, своєрідним мотивом діяльності, а з іншого — «стрижнем» поведінки особистості. Тому виховання дітей і є формуванням у них психологічного «стрижня», без якого особистість буде безвольною, позбавленою власного «Я».

Недостатньо, щоб виховання лише не псувало нас, - необхідно, щоб воно змінювало нас на краще.

М.Монтень

4. Формування умінь і звичок поведінки. Формування умінь (засвоєного способу виконання дій, заснованого на сукупності набутих знань і навичок) і звичок (схильності людини до відносно

усталених способів дій) потребує поступовості й систематичності вправління, посильності та доцільності поставлених вимог, їх відповідності рівню розвитку учнів. Воно пов'язане з активною діяльністю особистості у сфері реальних життєвих ситуацій.

3. Рушійні сили, закономірності та принципи виховання.

Виховання — динамічний, неперервний, безупинний процес, що супроводжує людину все життя. Його рушійними силами є сукупність суперечностей, вирішення яких сприяє просуванню до нових цілей. Розрізняють внутрішні й зовнішні суперечності.

*Зневага до виховання -
загибель людей, сімей, дер-
жав і всього світу.*

Я. А. Коменський

Внутрішні суперечності виховання:

а) суперечність між зростаючими соціально значущими завданнями, які потрібно розв'язати дитині, й можливостями, що обмежують її вчинки та дії, спрямовані на їх розв'язання. Ця суперечність супроводжує виховання особистості, тому її розвиток може призупинитися, якщо не ставити перед нею нових ускладнених завдань;

б) суперечність між зовнішніми впливами і внутрішніми прагненнями вихованця. Виховний процес повинен будуватися таким чином, щоб його зміст або форми реалізації цього змісту не викликали спротиву дитини.

Зовнішні суперечності виховання:

а) невідповідність між виховними впливами школи та сім'ї. Нерідко батьки не дотримуються вимог, які висуває до їхніх дітей школа, внаслідок чого порушується єдність вимог, що негативно позначається на вихованні школярів;

б) зіткнення організованого виховного впливу соціальних інститутів виховання зі стихійним впливом на дітей навколишнього світу. Серед таких негативних чинників, — вуличні підліткові групи, телефільми-бойовики, ранній початок статевого життя, алкоголізація, наркотизація тощо. Вирішення цієї суперечності можливе лише за умови формування у школярів внутрішньої стійкості й уміння протистояти негативним явищам;

в) неоднакове ставлення до дітей з боку дорослих, які не завжди дотримуються принципу єдності вимог, внаслідок чого в дітей формується ситуативна поведінка, пристосовництво, безпринципність, що негативно позначаються на вихованні взагалі;

г) суперечність, породжена тим, що діти, які мають досвід негативної поведінки, постійно конфліктують з педагогами, однокласниками, батьками. Йдеться про сформований динамічний стереотип, який характеризується наявністю постійних, стабільних, стійких негативних нервових зв'язків, що створює особливі труднощі у перевихованні. Ця категорія школярів потребує спеціальної виховної роботи.

*Дев'ять десятих тих людей, з якими
ми зустрічаємося, є тими, якими вони є
- добрими або злими, корисними або
марними - завдяки вихованню.*

Дж. Локк

Хоча зовнішні суперечності є тимчасовими, вони можуть знижувати ефективність виховного процесу. Тому їх виявлення й усунення повинні перебувати завжди в центрі уваги педагогів. Але найважливіший чинник — профілактична робота щодо запобігання таким суперечностям.

Закономірності виховання — стійкі, повторювані, об'єктивно існуючі зв'язки у вихованні, реалізація яких сприяє ефективному розвитку особистості.

У процесі виховання особливо важливими є такі закономірності:

*Страх – рясне
джерело пороків.
К.Д.Ушинський*

1. Результати виховання залежать від виховного впливу на внутрішній світ дитини, її духовність. Це, зокрема, стосується формування її думок, поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій, емоційної сфери. Виховний процес повинен постійно трансформувати зовнішні виховні впливи у внутрішні, духовні процеси особистості (мотиви, установки, орієнтації, ставлення).

2. Визначальними у вихованні є діяльність та спілкування. Діяльність - головний чинник єдності свідомості та поведінки під час здійснення дитиною певних її видів (навчальної, трудової, ігрової, спортивної та ін.).

3. Ефективність виховання залежить від ставлення особистості до навколишньої дійсності взагалі та до спрямованих на неї педагогічних впливів зокрема.

Сформовані у процесі виховання погляди й переконання, мотиви поведінки визначають позицію вихованця щодо спрямованих на нього педагогічних впливів. У разі неприйняття цих впливів проводять спеціальну виховну роботу й лише згодом здійснюють позитивний виховний вплив.

4. Ефективність виховного процесу залежить від стосунків у дитячому колективі. Здорова морально-психологічна атмосфера в колективі сприяє формуванню в дитини позитивних моральних якостей, відбувається процес взаємо-виховання.

5. Ефективність виховного процесу зростає, коли особистість займаються самовихованням, тобто коли поєднується виховання і самовиховання.

У вихованні закономірності виявляються в усьому різноманітті взаємозв'язків і взаємоперетворень. Їх необхідно враховувати під час створення будь-якої виховної ситуації.

Багато біди мають своїм корінням якраз те, що людину з дитинства не вчать керувати своїми бажаннями, не вчать правильно ставитися до понять можна, треба, не можна.

В.О.Сухомлинський

Принципи виховання — керівні положення, які відображають загальні закономірності процесу виховання та визначають вимоги до змісту, організації та методів виховного впливу. З точки зору педагогічної антропології процес виховання ґрунтується на наступних принципах:

тупних принципах:

✓ Цілеспрямованість виховання. Початком будь-якої діяльності, зокрема виховної, є визначення мети. Педагог відповідно до мети своєї діяльності

повинен спрямовувати всю виховну роботу. Маючи мету, він вчасно зможе побачити недоліки у вихованні, скоригувати виховний процес.

✓ Поєднання педагогічного керівництва з ініціативою і самодіяльністю дітей. Педагогічне керівництво зумовлене недостатнім життєвим досвідом молодої людини, а виховання творчої особистості можливе лише за умови поєднання зусиль педагогів з самостійністю, творчістю, ініціативою і самодіяльністю дітей.

✓ Повага до особистості дитини, поєднана з розумною вимогливістю до неї. Повага до людини передбачає гуманне ставлення до неї. Розумна педагогічна вимогливість не має нічого спільного з приниженням гідності дітей. Антипедагогічними у взаєминах дорослого з дитиною є також адміністрування, використання погроз, силових методів, так само, як і поблажливість, потурання примхам тощо.

У вихованні криється велика таємниця вдосконалення людської природи.

I. Кант

✓ Опора на позитивне в людині. Виховання передбачає опору вихователя на хороше в людині, його довіру до здорових намірів і прагнень підростаючої особистості. Зосередження тільки на негативних рисах характеру й поведінки дитини деформує особистість, заважає формуванню її позитивних рис. Не можна лише дорікати дитині за недоліки, бачити в ній тільки негативне. Це може створювати в неї однобоке уявлення про себе, про свої людські якості, взагалі про свою гідність. Принцип опори на позитивне в людині ставить серйозні вимоги до організації життєдіяльності дітей, потребує створення здорових стосунків між дорослими та дітьми.

✓ Урахування вікових та індивідуальних особливостей дітей. Одне з завдань педагога — бачити неповторність, творчу індивідуальність кожної дитини, виявляти, розкривати, плекати в неї неповторний індивідуальний талант. Тому кожен педагог, вихователь повинен знати й враховувати індивідуальні особливості дітей, їх фізичний розвиток, темперамент, риси характеру, волю, мислення, пам'ять, почуття, здібності, інтереси, щоб, спираючись на позитивне, усувати негативне в їх діяльності та поведінці.

✓ Єдність свідомості й поведінки. Поведінка людини — це її свідомість у дії. Як суспільний продукт, свідомість формується в процесі суспільної практики. Особливе значення єдності свідомості й поведінки як принципу виховання полягає в тому, щоб світогляд набув для кожної дитини особистого смислу, став переконанням, поєднанням зі знаннями і практичними діями. Виховання єдності свідомості й поведінки — складний і суперечливий процес. Він не є автономним, відірваним від обставин життя, зовнішніх впливів, серед яких можуть бути й негативні.

Тільки той стане справжнім учителем, хто ніколи не забуває, що сам був дитиною.

В.О.Сухомлинський

✓ Культуровідповідність, що передбачає органічний зв'язок із культурними надбаннями всього людства, історією свого народу, його мовою, культурними традиціями, народним мистецтвом. Забезпечує

розуміння духовної єдності та спадкоємності поколінь.

Тільки те в людині міцно і надійно, що усмокталося в природу її в її першу пору життя.
Я.А.Коменський

✓ Гуманізація, що реалізується через створення умов для формування кращих якостей і здібностей дитини, джерел її життєвих сил. Виховання, як основний чинник формування особистості, передбачає гуманізацію взаємин між вихователями та вихованцями, повагу до людини, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довіру до неї; сприяє вихованню гуманної особистості — щирої, людяної, доброзичливої, милосердної.

✓ Демократизація, яка передбачає усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання його права на свободу, на розвиток здібностей і реалізацію індивідуальності, забезпечує співробітництво вихователів і вихованців, врахування думки колективу й кожної особистості.

✓ Етнізація, що передбачає наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування самосвідомості громадянина; створення можливості всім дітям навчатися у рідній школі, виховувати національну свідомість та гідність, відчуття етнічної причетності до свого народу; відтворення в дітях менталітету свого народу, збереження специфічних особливостей нації, виховання дітей як типових носіїв національної культури.

Принципи виховання взаємопов'язані та охоплюють усі аспекти цього процесу і спрямовують його на формування людини як цілісної особистості. Реалізація принципів виховання дає позитивні результати лише тоді, коли їх застосовують у гармонії взаємодії між собою.

Найбільш дієвим та плідним є виховання, яке звертається до власних сил особистості, що враховується, і діє на останню не за допомогою зовнішнього впливу, а ... зсередини.

П.П.Блонський

Висновки:

Основним чинником формування особистості є виховання, що розглядається як антропологічний феномен, оскільки притаманний виключно людині. Ефективність виховного процесу залежить від соціокультурної ситуації, від антропоцентричного світогляду й педагогічної майстерності дорослих, від бажання й можливості дитини бути вихованою. Однак людська природа багатоманітна, пластична внутрішньо неосяжна, а тому слід говорити про незавершеність виховання; про те, що розвиток особистості здійснюється під час інтеракції з середовищем, у процесі якої відбувається не лише присвоєння зовнішньо обумовлених норм та цінностей, але й їх індивідуальне конструювання на основі засвоєння життєвих смислів; що людина протягом свого життя перебуває у стані невизначеності.

Антропологічно бездоганному вихованню притаманна усвідомлена постановка гуманістичних цілей, акцентування на розвитку людини, цілісність

і продуманість усіх компонентів системи, високі моральні орієнтири та щадні, ненасильницькі методи впливу. У межах виховання, що будується на антропологічних засадах, підтримується дитяча активність; будуються партнерські відносини між педагогами та вихованцями; створюються умови для саморозвитку та самореалізації конкретної дитини, успішного освоєння нею простору її буття.

? Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте сутність виховання як антропологічного феномену.
2. Обґрунтуйте значення виховання як провідного чинника формування особистості.
3. Сформулюйте основні суперечності виховання.
4. Яку роль у процесі організації виховання відіграють антропологічні закономірності?
5. Перерахуйте основні принципи виховання.
6. У чому полягає принцип гуманізації виховання?

Тема 2

Педагогічна антропологія та гуманізація освіти

Мета вивчення:

сформувати уявлення про сутність та зміст гуманізації сучасної освіти; про гуманістичні засади педагогічних систем А.С.Макаренка та В.О.Сухомлинського; усвідомити сутність принципів гуманістичного виховання у сучасній педагогічній антропології; формувати усвідомлення значущості педагогічної спадщини освітніх діячів для розвитку вітчизняної та світової антропо-педагогічної думки.

Основні поняття:

гуманізм, гуманістичне виховання, дитиноцентризм, гуманістична концепція, гуманізація освіти, діалогізація, персоніфікація, гуманістичні принципи виховання, гуманістична парадигма виховання.

Питання теми:

1. Сутність та принципи гуманізації освіти.
2. Діяльний гуманізм А.С.Макаренка.
3. Гуманістична концепція В.О.Сухомлинського.

*Схиляюся перед природою, мистецтвом.
Уклін свій шлю героям в небуття.
Та найсвятіший Бог – це добре серце,
В якому б'ється тепле співчуття.*

Ж.Маценко

Інформаційний матеріал до теми

1. Сутність та принципи гуманізації освіти.

Гуманізм – це складне багатопланове явище. Поняття «гуманізм» використовується в науковій літературі у вузькому та широкому значенні. У вузькому – це культурний рух епохи Відродження; в широкому – це історично змінювана система поглядів, що визнає цінність людини як особистості, її право на свободу, щастя, розвиток і вияв власних здібностей. Гуманізм виступає сьогодні як пріоритетний напрям освітніх пошуків.

Гуманістична орієнтація є сьогодні провідною тенденцією сучасної освіти. Її розглядають як один із нових соціально-педагогічних принципів, який відображає спрямованість розвитку освіти на гуманні стосунки в суспільстві як загальнолюдську цінність. Гуманізацію, тобто «олюднення» освіти, в найбільш загальному плані можна охарактеризувати, як побудову стосунків учасників освітнього процесу на основі зміни стилю педагогічного спілкування — від авторитарного до демократичного, подолання жорсткого маніпулювання свідомістю вихованців, практики індоктринації учнів і студентів — нав'язування їм непорушних стереотипів мислення, догм, які не підлягають критиці. Гуманізація націлена на посилення тих положень вітчизняної й зарубіжної педагогіки, які орієнтують на повагу до особистості вихованця, формування в нього самостійності, встановлення гуманних, довірчих стосунків між ним і вихователем.

Музикант не б'є кулаком або палицею по струнах, не вдаряє інструментом об стіну, коли струни ліри, цитри або арфи дають дисонанси, а терпляче налагоджує їх, докладаючи все своє мистецтво доти, доки воно не приведе струни до гармонії. Так само повинні ми пристосовуватися до властивостей розуму, приводячи уми до гармонії та любові до наук.

Я.А.Коменський

Пильна увага сучасних науковців до сутності, змісту та засобів гуманізації освіти обумовила різнорівневість її дослідження. Сьогодні **гуманізація освіти** розглядається як:

✓ визнання цінності конкретного вихованця, учня;

✓ створення умов, спрямованих на олюднення умов навчання та виховання, на розкриття та розвиток здібностей дитини, її самореалізацію;

✓ багатофакторний та багатоплановий

процес;

✓ набуття учнями цілісної сутнісної картини сучасного світу;

✓ духовна та моральна орієнтація на систему адекватних моральних цінностей, ядром якої є дитина як особистість;

Справжня гуманність означає, перш за все, справедливість.

В.О.Сухомлинський

✓ багатоплановий соціальний процес, що містить у собі широкий спектр моральних проблем, пов'язаних з особистістю дитини;

✓ процес переходу від авторитарної системи відносин до системи моральних гуманістичних відносин;

✓ собистісно-зорієнтована педагогічна практика, суть якої виявляється в тому, що гуманізм та свобода педагога, за реалізацію яких він несе відповідальність, набуває для нього сенсу через розвиток у дитини здатності привласнювати гуманістичні цінності, через становлення в неї свободи як творчої сили у створенні цінностей. Отже, гуманізація освіти особистісна, однак вона спрямована соціально.

Гуманізація виховання (як у широкому соціальному, так й у вузькому, педагогічному сенсі) являє собою процес, спрямований на розвиток особистості як активного суб'єкта творчої праці, пізнання та спілкування. За своїми цільовими функціями вона виступає як умова (чинник) гармонійного розвитку особистості, збагачення її творчого потенціалу, зростання сил та здібностей. Гуманізація виховання складає найважливішу характеристику образу життя педагогів та вихованців. І, нарешті, гуманізація виховання – ключовий елемент нового педагогічного мислення, що змінює погляд на характер і сутність педагогічного процесу, в якому і педагог, і вихованці виступають як суб'єкти розвитку своєї творчої індивідуальності.

Мета гуманізації освіти – розвиток тих властивостей особистості, які необхідні їй та суспільству для включення в соціально-значущу діяльність. Розкрити сутність процесу гуманізації – значить визначити основну її характеристику. Розкрити природу цього процесу – значить визначити його стійкі характеристики, що відображають особливості цього феномену. Дослідити проблеми гуманізації освіти – значить визначити принципи, які лежать в основі конкретних теоретичних концепцій та напрями наукового дослідження.

Гуманізація освіти виконує соціальну (вирішення загальних соціальних проблем) та культурну (використання накопиченого досвіду, підвищення рівня розвитку суспільства, творчих сил та здатностей людини, відображених у типах та формах організації життя та діяльності людей, їх взаємовідносинах, а також у створюваних матеріальних та духовних цінностях) функції.

Розкриваючи основні риси гуманізації сучасної освіти, необхідно спиратися на сукупність наукових знань та практичного досвіду міждисциплінарного характеру з таких галузей, як педагогічна антропологія, педагогіка, психологія, соціологія, філософія, право та ін., виходячи з

Ми маємо щиро любити інших заради їх власного блага, а не заради нашого.

Ф. Аквінський

основної мети гуманізації, що об'єднує всі компоненти системи освіти. З іншого боку вирішення проблеми гуманізації освіти пов'язане з вивченням і розвитком не лише окремих елементів особистості, але й їх системноутворюючих характеристик, які орієнтуються на загальнолюдські цінності, що становлять зміст гуманістичної спрямованості особистості.

Виховання дитини — це не мила забава, а завдання, що вимагає капіталовкладень — тяжких переживань, зусиль безсонних ночей і багато, багато думок.

Я.Корчак

Гуманізація освіти здійснюється через дотримання комплексу принципів:

- ✓ культурологічного;
- ✓ персоналістичного;
- ✓ діалогізації;
- ✓ віри в позитивний потенціал дитини;
- ✓ вільного вибору.

Культурологічний принцип передбачає розвиток базової культури особистості: культури життєвого самовизначення, праці, політичної, економіко-правової, духовної, моральної, фізичної, екологічної, художньої культури.

Акцентування уваги на особистості дитини, її інтересах тісно пов'язане з **принципом персоніфікації**, що акцентує увагу на особистості конкретної дитини. Це означає, що виховання має передбачати створення максимально сприятливих умов для розвитку здібностей і талантів дитини, її самовизначення та самоствердження. Разом з тим розвиток персоніфікації можливий лише за умови взаємодії зовнішніх факторів формування особистості з механізмом самовиховання, активної роботи над собою і позитивного впливу на діяльність людини у майбутньому. Цей принцип у процесі виховання реалізується через **діяльнісний підхід**. Завдяки йому можливе здійснення отримання повноцінних знань людиною через запуск механізмів розвитку особистості. З діяльнісним підходом тісно пов'язаний і **особистісний підхід**, який передбачає надання допомоги дитини у визнанні себе особистістю. Тому в процесі виховання ідея гуманізації реалізується через **особистісно-діяльнісний підхід**, де особистість розглядається як суб'єкт діяльності та формується в діяльності й у спілкуванні.

Важливим принципом гуманізації освіти є **діалогізація**, яка реалізується через двосуб'єктний підхід. Якщо процес виховання набуває ознак гуманізації (повага до дитини, інтерес до її почуттів та прагнень, використання ненасильницьких методів впливу тощо), дитина автоматично стає суб'єктом виховання, починає виховувати сама себе.

Холодний стиль – це мертва думка під виглядом багатослівності.

Ф.Прокопович

Отже, тільки через внутрішнє розуміння свого «Я» людина приходить до розуміння іншої людини, своїх стосунків з іншими і зі світом і, в кінцевому результаті, конструюванні «Я». Індивід як би попередньо задає програму формування своєї особистості, її параметрів, виходячи зі своїх розумових,

фізичних, психічних, соціальних та інших можливостей і буде намагатися її реалізувати.

Принципом гуманізації є й **віра в позитивний потенціал дитини**, створення в організації її діяльності стійких позитивних мотивів. Мотивація є вкрай важливим чинником діяльності дитини, який забезпечує глибоке розуміння нею значущості певних, часом неприємних для неї, дій, спонукає до засвоєння необхідних норм поведінки тощо.

Варто лише вірити в людину більше, ніж зазвичай, щоб викликати назовні найкращі риси її характеру.

С.Смайлс

Гуманістична парадигма виховання виходить з того, що неволя та відсутність вибору унеможлиблює ефективний розвиток особистості. Інтенсивність і динамічність його відбувається в тому випадку, якщо створені умови для задоволення базових потреб людини: потреби самоактуалізації, потреби в задовольняючих суб'єкта міжособистісних відносинах.

Перераховані вище принципи доповнюються іншими, що вже розглядалися нами у контексті розкриття антропологічних підходів до сучасного виховання, зокрема: зв'язок її з життям, органічне поєднання вимог і довіри до особистості, оцінювання самовизначення особистості й інше.

Ефективним засобом гуманізації («олюднення») освіти є антропологічний підхід, що дозволяє включити в неї цілісні знання про людину та про її культурну життєдіяльність у межах власного життя, плекати культуру внутрішнього світу кожної конкретної дитини.

Людина завжди навчається лише у тих, кого любить. Ті, в яких ми вчимося, правильно називаються вчителями, але не всякий, хто вчить нас, заслуговує це ім'я.

В. Гете

Антропологічний підхід зорієнтований на підготовку «цілісної людини» в єдності її політико-громадських, професійних і соціокультурних характеристик. При цьому забезпечується ефективність дії освітніх систем і педагогічних технологій, здійснюється опора на такі принципи саморозвитку, як: відповід-

ність педагогічного впливу на природу учня; культуровідповідність, культура виховання і виховання культурою; соціовідповідність – створення сприятливих соціальних умов для успішного розвитку і саморозвитку учня; амбівалентність – організація педагогічного впливу, який узгоджено з постійно змінюваними природними та внутрішньоособистісними умовами.¹

Таким чином, гуманізація та антропологізація являють собою дві сторони одного й того ж явища – пізнання однієї й тієї ж форми буття та свідомості людини. У цьому міститься їх нерозривний зв'язок.

¹ Троїцька Т.С. Право і свобода в антропологічних складових освіти / Т.С.Троїцька // Постметодика. – 2002. - №7-8. – С. 29-32.

2. Діяльний гуманізм А.С.Макаренка.

Антон Семенович Макаренко - яскравий, самобутній таланти на педагогічній ниві. В історію вітчизняної та світової педагогіки педагогічної антропології він увійшов як талановитий письменник, видатний педагог-гуманіст, педагог-новатор.

Немає іншого педагога-практика, якого б я любив та поважав так, як Макаренко. Я шукав у його книжках істини, в яких постійно потребував. Увесь мій скромний педагогічний досвід – результат цих пошуків. Усе живе й творче, що є в школі – це дітише Макаренка.

В.О.Сухомлинський

Педагогічна система А.С. Макаренка – це складна сукупність ідей та практичних рішень, заснованих на глибокому розумінні світу дитини та вірі в її природні сили. Основними з таких ідей є наступні:

- ✓ суть виховання як суспільного явища;
- ✓ єдність виховання і життя;
- ✓ мета виховання як розгорнута програма формування людської особистості;

тості;

- ✓ колектив як метод виховання;
- ✓ оптимістична гіпотеза у підході до людини, в її вихованні;
- ✓ взаємовідносини колективу й особистості;
- ✓ праця як постійний компонент системи виховання;
- ✓ включення вихованців у різноманітні життєві сфери, виховання господаря життя;
- ✓ розвиток самодіяльності дітей та формування характеру;
- ✓ всебічний розвиток особистості.

На власному багаторічному досвіді народного учителя А.С.Макаренко переконався, що педагогіка народжується в живих руках людини, в традиціях і реакціях реального колективу. Він неодноразово підкреслював, що сімейна, трудова підготовка має найбільше значення для майбутньої людини.

Під метою виховання педагог розумів програму формування людської особистості. Виводячи її сутність із суспільних потреб, він розглядав мету виховання, як комплекс проєктованих загальних та індивідуальних якостей особистості. Виховання типового характеру майбутньої особистості визначалося А.С.Макаренко, як одне з завдань педагогічної роботи. Педагог прагнув, щоб особистість ввібрала все те краще, на що здатна людина взагалі. Її проєктовані якості повинні ґрунтуватися на індивідуальних особливостях, здібностях і нахилах кожного вихованця.

...Якомога більше вимогливості до людини та якомога більше поваги до неї.

А.С.Макаренко

А.С.Макаренко був прихильником активного виховання, дотримувався у своїй роботі принципу активності й цілеспрямованості, розглядав колектив як головний інструмент виховання. Педагог вказував, що розумовий і моральний

розвиток людини можливий тільки в колективі, який є для неї життєвим середовищем.

В основі його педагогічної теорії у зазначеному контексті слід згадати про розуміння зв'язку волі та примусу, яке підтверджується практичною діяльністю Антона Семеновича в колоніях. Педагог розумів, що тільки примус, навіть втілений у форму напівгри, не буде прийнятий підлітками, які в дитинстві пізнали безмежну свободу та анархію. Саме тому А.С.Макаренко забезпечував усім вихованцям простір внутрішньої, усвідомленої свободи і право вибору, що поступово стала основою їхньої любові та поваги педагога.

Майстерність вихователя не є якимось особливим мистецтвом, що вимагає таланту, але це спеціальність, якої треба навчитись, як треба навчати лікаря його майстерності, як треба навчати музиканта.

А.С.Макаренко

Засадами комунарського виховання, розробленими А.С.Макаренком, стали традиції демократичного, гуманістичного, вільного виховання (самоврядування, загальні збори, угода з учнем, визнання і повага його особистості, заохочення ініціативи та творчості, віра в людину, її можливості, задатки й необхідність її розвитку).

Він вважав, що справжня доброта, повага до особистості учня неможливі без послідовної, безкомпромісної вимогливості з боку педагога. Саме повага та вимогливість, що панували в колонії й комуні, очолюваних А.С.Макаренком, наповнювали дітей вірою та впевненістю у свої сили, сприяли формуванню почуття власної гідності. Таке ставлення виховувало вміння опиратися чужому впливові, свідомо та плідно керувати почуттями й емоціями, відчувати себе вільно й комфортно в близькому соціальному оточенні.

Виховання дітей потребує найсерйознішого тону, найпростішого і найщирішого. В цих трьох якостях полягає найвища правда вашого життя. Щонайменша брехливість, легковажність прирікають виховну роботу на невдачу.

А.С.Макаренко

Основні гуманістичні ідеї системи трудового виховання молоді А.С.Макаренка були пов'язані з вірою в людину, в її добро; з вимогливістю та повагою до людини; з необхідністю суб'єкт-суб'єктними відносинами педагога й вихованця, відносинами на основі співпраці; з необхідністю розуміння і знання педагогом кожної дитини; забезпеченням індивіду-

алізації та диференціації праці з метою всебічного й гармонійного розвитку особистості кожного вихованця, розкриттям його таланту, розвитком здібностей, задоволенням інтересів особистості; забезпеченням творчого характеру праці; здійсненням виховання і трудової діяльності особистості у згуртованому колективі; створенням умов для праці на сучасному виробництві, у колективі кваліфікованих робітників; з нерозривністю трудового виховання із загальним

розвитком дитини; забезпеченням інте-лектуалізації трудового процесу; єдністю праці та багатогранності життя.

В процесі трудового виховання в закладах, керованих А.С.Макаренком, відбувалося професійне становлення та розвиток дітей за такими напрямками: практична підготовка особистості до праці; психологічна підготовка особистості до праці; підготовка особистості до свідомого вибору професії¹.

Розроблена на фундаментальній антропологічній основі та впроваджена в дитячому закладі, виховна система А.С.Макаренка мала не тільки педагогічну, але й загальносоціальну значущість як така, що заснована на принципах гуманізму, поваги до людини, віри в її сили і можливості, спрямована на розвиток особистості учня як активного суб'єкта виховання.

3. Гуманістична концепція виховання В.О.Сухомлинського.

Василь Олександрович Сухомлинський – надзвичайно вагома постать в історії вітчизняної педагогіки. З його ім'ям пов'язана розробка принципово нової технології виховання та навчання дітей, заснована на глибокому гуманізмі та безмежній вірі в сили дитини, дослідження проблем розумового, морального, естетичного та фізичного виховання школярів, питань політехнічної освіти, виховання дітей у сім'ї, професійної майстерності вчителя, самовиховання й самоосвіти, здійснення загального навчання та керівництва школою. Багато його порад та методичних рекомендацій зберігають своє значення і при осмисленні сучасних шляхів розвитку педагогічної думки та реформуванні школи.

Багатим джерелом творчості В.О.Сухомлинського була народна педагогічна творчість, кращі виховні традиції народних мас. Педагог зазначав, що народ є живим і вічним джерелом педагогічної мудрості. Якби не було постійного духовного спілкування з людьми, не можна б було навчати й виховувати підростаюче покоління. Народ бережно зберігає і передає від покоління до покоління найцінніше духовне багатство – працелюбність, майстерність, захоплення громадсько-корисними справами. Це багатство повинно бути опорою сімейно-шкільного виховання.

Поважайте дитяче бажання бути хорошим, бережіть його як найтонший рух людської душі, не зловживайте своєю владою, не перетворюйте мудрості батьківської влади в деспотичне самодурство.

В.О. Сухомлинський

Прогресивна народна педагогіка надихала В.О.Сухомлинського на пропаганду й реалізацію ідей виховання у дітей та молоді любові до вітчизни, глибокої шани до батьків та рідних, поваги до старших, сердечної чуйності до трудящої людини, готовності надати допомогу людині в її біді, добросовісного

---

¹ Носовець Н.М. Основні ідеї гуманізації трудового виховання в педагогічній спадщині А.С.Макаренка / Н.М.Носовець // Організація та зміст професійної підготовки в умовах національної системи освіти: Збірник наукових праць: Проблеми сучасного мистецтва і культури. – Харків : Книж. видав. «Каравела». – 1999. – С. 26-31.

ставлення до праці, старанності, винахідливості, трудової майстерності, бережного ставлення до природи, її багатств, патріотичних почуттів у повсякденній діяльності та поведінці.

Всю систему своїх педагогічних поглядів В.О.Сухомлинський об'єднав навколо питання виховання такої якості людини, як **громадянськість** (ідейні переконання, мораль, соціальна активність, патріотизм, інтернаціоналізм, колективізм, гуманізм, працелюбність, почуття обов'язку, честі й відповідальності перед народом, почуття доброти і творення добра людям).

*Все велике у світі, все прекрасне
це плід розуму людини.*

В.О.Сухомлинський

Виховним ідеалом педагога була всебічно й гармонійно розвинена особистість, активний учасник суспільного прогресу. В.О.Сухомлинський вказував, що гармонійний розвиток означає, по-перше,

що людина розкривається як творець у сфері матеріального виробництва і духовного життя суспільства, по-друге, як споживач матеріальних і духовних благ, по-третє, як моральна і культурна особистість, як цінитель і бережливий скарбник культурних цінностей, створених людством, по-четверте, як активний суспільний діяч, громадянин і в кінці, як творець нової сім'ї, побудованої на високій моральній основі.

Розкриваючи зміст виховання, В.О.Сухомлинський із багатого спектру моральних якостей виділив людяність, доброту, чуйність, співпереживання, готовність прийти людині на допомогу. Спеціальними темами, на яких педагог зосереджував увагу, були: виховання любові, поваги й доброти по відношенню до батьків, сім'ї, перш за все до матері.

В.О.Сухомлинський писав, що справжньою школою людяності є сім'я, ставлення до батьків, дідуся, бабусі, братів, сестер. Названа тема була центральною у виховній практиці педагога. Він розкривав перед учнями галерею яскравих образів, які втілювали гуманізм, доброту, справжню громадянськість. Педагог розробив програму моральних якостей особистості, вузловою, системоутворюючою якістю в якій виступали: потреба робити людям добро, працювати на загальне благо і в цьому знаходити щастя, моральний смисл свого життя. В.О.Сухомлинський був переконаний, що для пробудження у дитини добрих почуттів до людей, потрібно включити її в діяльне піклування про них.

Одне з центральних місць у системі виховання педагог відводив формуванню правдивості, принциповості, прагнення відстоювати правду, домагатися її торжества, проявляючи при цьому наполегливість. Педагог вчив дітей пізнавати світ серцем, відчувати завжди той стан, у якому

Важливо, щоб дитина не лише побачила оточуючий світ таким, який він є, але й прагнула зробити його краще.

В.О.Сухомлинський

знаходиться людина. Він глибоко розумів, що найважче у вихованні - це навчити дитину відчувати. Дитина, яка вміє відчувати іншу людину, стає

людянішою, добрішою. Моральне виховання у Павлиській школі передбачало вплив на свідомість, волю й почуття людини. В.О.Сухомлинський не випускав із поля зору морального ідеалу особистості, формування громадянських поглядів, переконань, моральної позиції, моральної культури, емоційності, моральної дієвості та активності.

*Любити людство легше, ніж
робити добро рідній матері.*

В.О.Сухомлинський

Один з провідних принципів В.О.Сухомлинського – ніякого насильства над дитиною. Діяльність школярів повинна ґрунтуватися на інтересах, зацікавленості, бажаннях, прагненнях до діяльності. Всі діти

повинні проходити школу людяності, школу доброти.

Висока гуманістична позиція В.О.Сухомлинського виявилася у його ставленні до сім'ї. Він вважав, що гармонійний всебічний розвиток можливий лише за умови, коли школа і сім'я будуть діяти одноставно й стають одностайними у спільній роботі. Майстерність учителя, його творчість та особисті якості розглядаються педагогом у контексті з розвитком особистості кожної конкретно взятої дитини. Учительську професію він називав людинознавством, оскільки вчитель має справу з найскладнішим, найдорожчим, що є в житті – з людиною. Він проникає у складний світ учня, відкриває в ньому нове, впливає на найтонші сфери духовного життя особистості (розум, почуття, волю, переконання, самосвідомість). Іншими словами, людська природа у повній мірі розкривається лише тоді, коли з дитиною працює розумний, умілий, мудрий вихователь.

Проблема виховання здібностей, нахилів, покликання, на думку В.О.Сухомлинського, не може бути вирішена без впливу особистості педагога на особистість вихованців. Не випадково у концептуальній схемі педагогічної системи В.О.Сухомлинського, де ґрунтовно представлено характер, механізми та закономірності формування особистості вчителя, педагогічна культура вчителя виступає як найважливіший детермінант розвитку професійної майстерності.

Педагог говорить про новий тип відносин між вихователем та вихованцями, в основі яких лежать не підкорення і безвольна слухняність, а співпраця і довіра. Це робить очевидним висновок про складний, інтегративний характер педагогічної майстерності в цілому та індивідуальних властивостей педагога як її складової зокрема.

Він акцентував увагу на ролі вчителя, його специфічних рисах і якостях:

Ми маємо справу з найскладнішим, неоціненним, найдорожчим, що є в житті, - з людиною. Від нас, від нашого вміння, майстерності, мистецтва, мудрості залежить її життя, здоров'я, розум, характер, воля, громадянське й інтелектуальне обличчя, її місце і роль у житті, її щастя.

В.О.Сухомлинський

- ✓ від умінь, майстерності, мудрості вчителя залежить життя, розум, характер, воля, громадянське обличчя, щастя, місце людини в суспільстві;
- ✓ місія вчителя - боротися за людину, здійснювати на неї най-більш яскравий, дійовий і благо-родний вплив;

У справжнього вчителя – найважче і найрадісніше життя, трепетно хвилююча і болісно складна творчість, незбагненно тонкі і вічновдосконалювані інструменти, якими він діє на людську душу.

В.О.Сухомлинський

✓ об'єктом учительської праці є найтонші сфери духовного життя особистості (розум, почуття, воля, переконання, самосвідомість);

✓ важливими інструментами учительського впливу є розум, почуття, переконання, слово, краса оточуючого світу, мистецтво –

умови, в яких найбільш яскраво розкриваються почуття і весь діапазон людських стосунків;

✓ об'єктом праці вчителя є дитина, яка постійно змінюється, яка постійно нова; формування її як Людини - відповідальність учителя, його особлива творчість.

Учитель постійно проникає у складний духовний світ учня, відкриває в ньому нове. В.О.Сухомлинський акцентує увагу на таких якостях вчителя: гуманність, доброзичливість, сердечність, освіченість, розум, начитаність, вимогливість, уміння запалити бажання вчитися, любов до своєї професії, до дітей, совість, доброта, відповідальність, переконаність, висока моральність, активність, постійне прагнення до самоосвіти, переконаність, духовна культура, совість, бадьорість духу, ясність розуму, свіжість вражень, сприйнятливність, чутливість.

Говорячи про справжнього вчителя, В.О.Сухомлинський зазначав, що це людина, яка любить дітей, знаходить радість у спілкуванні з ними, вірить у дитину, дружить з нею, приймає близько до серця дитячі радощі й горе, глибоко знає душу дитини. Хороший вчитель знає науку, любить її, знає горизонти науки, її відкриття й досягнення, сам має здібність до наукового пошуку, знає педагогіку і психологію, глибоко усвідомлює, що без знання науки про виховання працювати з дітьми неможливо.

Людина звелася над світом усього живого насамперед тому, що горе інших стало її особистим горем.

В.О.Сухомлинський

Висновки:

На сучасному етапі розвитку суспільства виникає необхідність переходу до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, спрямування її на розвиток культурного, інтелектуального, духовного потенціалу особистості. В основу нинішніх освітніх змін, які мають уплинути й на подальший розвиток освіти, покладено гуманістичну концепцію, яка трактує освітньо-виховний процес, як

необхідну умову для особистісного самовираження людини, можливість найбільш повно й адекватно відповідати природі людської особистості.

Гуманізація освіти – це багатопланове соціально-моральне явище духовного життя суспільства; це соціально-педагогічний феномен, що виступає і як педагогічне явище, і як педагогічний процес, і як педагогічний принцип, і як педагогічна практика, і як філософсько-антропологічна проблема, і як напрям дослідження педагогічної діяльності.

Концептуальною домінантою гуманізації освіти в педагогіці є антропологізм. Він детермінує підхід до аналізу біосоціальних і духовних чинників становлення особистості на основі системної реалізації принципів природовідповідності, соціо-культуровідповідності, амбівалентності.

Антропологізм дає можливість розглядати суспільство як форму спільного життя людей в особистісному вимірі, а людину – як високоорганізовану біопсихосоціальну духовну істоту.

? Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте сутність гуманізму як провідної тенденції розвитку сучасної освіти.
2. Назвіть мету й завдання гуманізації освіти.
3. Розкрийте зв'язок гуманізму та антропологізму сучасної освіти.
4. Обґрунтуйте антропологічні підвалини гуманізму педагогічної системи А.С.Макаренка.
5. Сформулюйте основні положення педагогічної системи В.О.Сухомлинського. Поясніть, чому його називали «пастором педагогіки».

Тема 3

Сучасний педагог: антропологічне тлумачення

Мета вивчення:

сформувати уявлення про місію сучасного вчителя в контексті педагогічної антропології; усвідомити відмінність традиційного розуміння місії вчителя від її сучасного антрополого-педагогічного тлумачення; оволодіти знаннями про сутність антропологічної спрямованості особистості педагога, роль та значення його професійної майстерності; поглибити уявлення про антропологічний світогляд як стрижневу якість сучасного вчителя; формувати усвідомлення значущості організації та здійснення вчителем професійної діяльності на засадах педагогічної антропології задля забезпечення формування гармонійно розвиненої особистості дитини.

Основні поняття:

педагог, вчитель, вихователь, наставник, антропологічна спрямованість педагога, педагогічна діяльність, педагогічна майстерність, антропологічний світогляд, антропологічні технології.

Питання теми:

1. Місія вчителя в педагогічній антропології.
2. Антропологічні засади професійної діяльності вчителя.
3. Антропоцентризм як основа педагогічної майстерності.

*Вплив особи вихователя на молоду
душу становить ту виховну силу, якої
не можна замінити ні підручниками, ні
моральними сентенціями, ні системою
покарань та заохочень.*

К.Д.Ушинський

Інформаційний матеріал до теми

1. Розуміння місії вчителя в педагогічній антропології.

Завдання організації та здійснення ефективної педагогічної взаємодії між вихователем та вихованцем зберігає свою актуальність протягом багатьох років реформування української освіти. Особливої гостроти ця проблема набуває сьогодні, коли освітня політика, теоретична та практична реалізація стратегічних орієнтирів, засновані та традиціях та підходах гуманістичної педагогіки, вимагають фахівця, зорієнтованого на особистість дитини, її розвиток, вимагають перегляду змісту й сутності суспільної місії вчителя.

У доповіді ЮНЕСКО «Освіта для ХХІ століття» задекларовано, що сучасна освіта має базуватися на чотирьох стовпах: «навчитися пізнавати, навчитися робити, навчитися жити і навчитися жити разом». Назріла потреба в оновленні змісту освіти відображається у реформуванні головних її орієнтирів, переході від парадигми технократичної до антропогенної, гуманістичної, культуротворчої; від масово-репродуктивної концепції, інформаційно-знанневого – до особистісно-зорієнтованого, індивідуально-творчого підходу. Відповідно кардинально змінюються функції сучасного вчителя, що обумовлюють новий розгляд його професійної місії.

Поняття «місія вчителя» почало формуватися разом з виникненням в Україні ідей педагогічної антропології. В середині ХІХ – на початку ХХ століття це поняття відображало ідеальні уявлення про те, яким має бути вчитель «нової» вітчизняної школи. Поступово виокремлюється низка характеристик поняття «місія вчителя»: особистість учителя, ціннісне ставлення вчителя до дитини; особливості його професійної поведінки та рівень завдань, які він вирішує; вимоги до нього тощо. Отже антропологічне тлумачення місії вчителя висуває перед ним ряд завдань, що формулюються в контексті реалій сучасної школи:

*Жодна книга не повинна і не може
замінити духу вчителя.*

А. Дістервег

1. Сьогоднішні учні – жителі сучасного світу, бурхливого мегаполісу з його стрімким ритмом, у якому вони, як майбутні члени суспільства, мають реалізувати себе. Кожний батько, педагог прагне бачити свою дитину впевненою у завтрашньому дні, захищеною,

успішною. Однак ніщо так не сприяє успіху, як впевненість у ньому, заснована на впевненості у психічному та фізичному здоров'ї дитини. Отже вироблення навичок адаптації до мінливого зовнішнього середовища, успішна соціалізація, пошуки способів безконфліктного спілкування в оточуючому середовищі дитини мають займати першочергове місце в діяльності вчителя.

2. Справжній вчитель не лише навчає, він навчається разом зі своїми учнями. Фактично не існує професій, окрім педагогічної, де навчаючи, можна самому навчитися – думати, розуміти головне, відстоювати власну точку зору, презентувати власні знання, шукати шляхів розв'язання проблеми тощо.

Учитель — це перший, а потім і головний світоч в інтелектуальному житті школяра; він пробуджує в дитини жадобу знань, повагу до науки, культури, освіти.

В. О. Сухомлинський

3. Однією з головних похідних діяльності вчителя є закоханість у власну справу, що обумовлює не лише небайдуже до неї ставлення, а й зацікавленість у внутрішньому розвитку кожної дитини, міцному закладанні в неї істинних суспільних та особистих цінностей. Дитина не відчує прагнення пізнання, якщо бачитиме байдужість педагога до предмету викладання. Для отримання зворотного зв'язку, зацікавленого відгуку від дитини, необхідно, щоб сам учитель випромінював цю захопленість, був неочікуваним для учнів, викликав їх зацікавленість.

4. Педагогам слід пам'ятати, що радість пізнання несе високий емоційний підйом, зміцнює віру дитини у власні сили, підвищує її самооцінку, розвиває інтелектуальні інтереси. За таких умов дитина набуває впевненості, що дозволяє їй повноцінно реалізувати себе в навчальній діяльності.

5. Місія учителя закладена у його розумінні неповторності, індивідуальності, обдарованості кожної дитини. Це розуміння має підкріплюватися вибором та використанням індивідуальних та групових форм роботи з учнями, адекватних їх особистим особливостям. У зазначеному завданні закладено індикатор ступеня виконання учительської місії: якщо дитина у спілкуванні з учителем почувається комфортно, невимушено – це основний показник майстерності вчителя.

Щоб виховувати добре, треба жити добре перед тими, кого виховуєш.

Л.М.Толстой

6. Не слід надавати учням «рецепти» вихованості, вона зароджується в сім'ї, у відносинах з близькими людьми. Найкращий засіб виховання – власний приклад, демонстрація поважного ставлення до оточуючих, гарні про них відгуки та спонукання до цього учнів. Могутню роль в успішному вихованні відіграє загальний морально-емоційний та інтелектуальний фон, що створено в навчальному закладі, класі.

7. Важливість й унікальність місії вчителя – у нескінченості цієї місії. Вчитель є об'єднуючою ланкою між поколіннями. Його професійний шлях

сповнений радо-щами, розчаруваннями, перемогами, поразками та глибокими роздумами, а головне – бажанням не зупинятися на досягнутому.

Що сталося б з народом, із суспільством, з державою без його (учителя) тихої, скромної, працелюбної діяльності? Він один ще не в змозі все зробити, але він закладає основи всьому і без нього відразу поширюватиметься серед нас варварство.
А. Дістервег

Сучасний педагог стикається з необхідністю давати не лише знання, а й навчати способам їх здобування, формувати навчальну діяльність школярів, будувати та організувати освітній процес як систему, в межах якої створюються умови для формування свідомості, здатності

самовизначатися в історії та культурі, розвивати у школярів техніки розуміння, мислення, дії, рефлексії, виховувати потребу в самоосвіті та саморозвитку. Сучасний педагог має стати справжнім професіоналом, антропоцентриком, здатним розв'язувати завдання загального розвитку дітей методами та засобами, адекватними до світу дитини на кожному ступені освіти.

З огляду на зазначене вище учитель вже не розглядається як суто професія, це особлива місія, особливий склад свідомості й поведінки. Тим, хто обрав для себе професію вчителя, надзвичайно складно протягом усього професійного шляху, оскільки зробити щасливими інших і бути здатним хоча б на час забути про власні інтереси – важко. Однак, гарні вчителі тим і відрізняються від пересічних, що, незважаючи на всі складнощі професії, з упевненістю можуть сказати: «Це моя місія!».

2. Антропологічні засади професійної діяльності вчителя.

Продуктивність педагогічної діяльності визначається ступенем володіння педагогом універсальними знаннями про біо-психо-соціокультурні процеси, під впливом яких формується особистість. Це означає, що будь-який педагог-початківець приступаючи до активної професійної діяльності, має володіти не лише загальнотеоретичними та спеціальними знаннями, а й бути обізнаним у тому, як люди різного віку впливають один на одного, яким чином «олюднюється» людина (Б.М.Бім-Бад), наскільки чутливою до виховного впливу є людина на різних етапах онтогенезу, які причини та процеси становлення особистості, яким є характер різних соціальних груп та їх вплив на конкретну особистість тощо. Відповіді на ці питання дає педагогічна аксіологія, педагогічна технологія та педагогічна антропологія.

Головна мета педагогічної аксіології – цілепокладання, визначення системи цінностей, формулювання вимог до кінцевого продукту професійної діяльності вчителя. Педагогічна технологія дає відповіді на запитання про методи, форми та засоби освіти з урахуванням різноманітності вихідного «матеріалу» та кінцевої мети. Педагогічна антропологія повно та всебічно

*Учительська професія - це
люднознавство.*
К.Д.Ушинський.

описує біологічні та соціальні, особистісні та індивідуальні характеристики людини в різних вікових аспектах її соціалізації.

Оволодіння майбутнім учителем зазначеними знаннями забезпечує його антропологічну спрямованість, що розглядається сьогодні як стрижнева характеристика вчителя. Вона являє собою специфічну ієрархію мотивів та цінностей особистості, містить повагу до людської гідності учасників виховного процесу, оптимістичне ставлення до дитини та до сенсу своєї праці.

Антропологічна спрямованість учителя виявляється у діалогічному стилі роботи, відкритості у спілкуванні, щирому інтересі до долі вихованців. Педагог, якому притаманна антропологічна спрямованість, є цілісною, творчою, відповідальною особистістю, здатною до адекватного самоаналізу та самооцінки, орієнтованою на майбутнє. Її характерними рисами є: активність, емпатія, здатність мислити діалектично, виявляти та розв'язувати суперечності в межах педагогічних явищ. Окрім того, такого педагога відрізняє установка на виховання, як на найважливішу складову освітнього процесу. Йому притаманна методологічна єдність педагогічної свідомості (тобто вона характеризується системністю, заснована на єдиній теоретичній базі), не авторитарність, позитивне ставлення до учнів, установка на неформальне позакласне спілкування з вихованцем, на організацію цілісного виховного процесу. Отже такий учитель усвідомлено прагне будувати професійну діяльність у межах антропологічного підходу до виховання.

Учитель — це перший, а потім і головний світоч в інтелектуальному житті школяра; він пробуджує в дитини жагоду знань, повагу до науки, культури, освіти.

В. О. Сухомлинський

Антропологічний підхід до виховання – це система наукових уявлень про людину як про психо-соціо-культурний феномен, про спосіб аналізу педагогічних явищ та процесів, професійних дій з позицій уявлень про природу людини, що передбачає співвіднесення будь-якого знання про виховні методи, засоби й принципи зі знаннями про природу людини. Він спирається на антропологічну аксіоматику (уявлення про природу дитини, сутність її розвитку, культуру та виховання) й реалізується за допомогою відповідних технологій (індивідуальна та диференційована форми, активні та інтерактивні методи навчання, співробітництво, організація творчої діяльності дітей тощо).

Важко переоцінити роль справжнього педагога. Він не лише і не стільки джерело інформації, скільки духовна опора дитини, її реальний ідеал.

М. І.Амосов

Змістову наповненість антропологічного підходу складає інтеграція концепції К.Д.Ушинського, новітніх психологічних концепцій (теорія емоційного інтелекту, теорія ноосферогенезу тощо), сучасного природничо-антропологічного знання, основних положень аксіології та культурології, педагогічної антропології, а також найбільш успішних педагогічних практик. Тому формування педагогічної позиції вчителя завжди виступає інтегральним

утворенням антропоцентричної свідомості та дій. Під **професійною позицією** розуміють найбільш цілісну характеристику поведінки людини, яка вільно й відповідально формує свій світогляд, принципи та вчинки у взаємовідносинах з іншими. Позиція – це особистісний спосіб реалізації базових цілей та цінностей людини у соціально-професійному просторі. Педагогічна позиція є унікальною – вона одночасно є й особистісною, й професійною культурно-діяльнісною. Як особистісна – вона виявляється у ставленні до кожної конкретної дитини, формуванні взаємин з нею; професійна позиція є необхідною у забезпеченні організаційно-педагогічних, соціальних та моральних умов для досягнення цілей виховання.

Антропологічний простір, створений навколо дитини, має не лише забезпечувати її гармонійний особистих розвиток, але й формувати ставлення до Іншого як до самоцінної особистості, носія смислової ціннісної завантаженості, що визначає усвідомлений моральний вибір

Дитина не може чекати щастя. Вона нетерпляча. Вона хоче і повинна бути щасливою сьогодні, зараз. І який же я педагог, якщо кожна секунда спілкування зі мною не робить її щасливою, і радісною і, звичайно ж, розумною і досвідченою?

Ш.О.Амонашвілі

або окрему дію дитини. Іншими словами, для неї має бути цінною думка інших людей, зокрема близьких, їх життєва позиція, моральні підвалини. Формування самоповаги вихованця неможливе без формування поваги до інших людей. У зазначеному контексті набуває актуальності організація взаємин вчителя з вихованцями, що сприймається ними, як взірць для наслідування. Педагог ніде й ніколи не зустрічається з дитиною, як з «об'єктом»: в особистісній позиції він завжди зустрічається з іншою людиною, у професійній – з умовами її становлення та розвитку. Тому надуманою проблемою в педагогіці є вибір між «суб'єкт – об'єктами» та «суб'єкт – суб'єктами» відносинами між педагогом та дитиною.

Таким чином у межах антропологічного підходу будь-яка педагогічна діяльність лише тоді є успішною, коли вона спрямовується на дитину як на цілісну особистість, зачіпає її духовно-моральний простір: інтереси її діяльності, своєрідність відносин з ровесниками та дорослими, підсвідомі прагнення та усвідомлені бажання. При цьому важливо враховувати вікові особливості розвитку особистісних якостей вихованців, становлення характеру, умови життя з найближчим оточенням (які набувають особливої значущості у ранньому віці), а також вибір ціннісних орієнтацій у підлітковий та юнацький періоди.

Антропологічний підхід до освіти відображається в оригінальній **типології базових педагогічних позицій дорослого** у дитячо-дорослій спільноті (В.І.Слободчиков, Г.А.Цукерман). Першим кроком у розмежуванні позицій є визначення вихідних засад взаємодії життєдіяльності дорослої людини та життєдіяльності дитини (онтологічний аспект).

Життя людини, з одного боку, приживається та переживається безпосередньо, а з іншого – воно обумовлюється культурою, її змістом та формами.

Талант виховання, талант терплячої любові, повної відданості, відданості хронічної, рідше зустрічається ніж усі інші. Його не може замінити ні одна пристрасна любов матері, ні одна сильна доказами діалектика.

О.В.Герцен

Тому перший розподіл позицій вихователя – це розподіл на позиції побутові, пов'язані з вихованням дітей як соціальною функцією та культурні, пов'язані зі створенням, збереженням, та передачею норм та еталонів культури іншим поколінням.

Другий крок – визначення вихідних рушійних сил розвитку дитячо-дорослої спільноти (процесуальний аспект). Дорослі у своєму ставленні до дітей прагнуть або до передачі їм своєї життєвої позиції, реалізації себе у власних дітях, або до твердження про самотність дитини. На основі поєднання процесуальних та онтологічних аспектів виділяють чотири базові педагогічні позиції:

- ✓ «дорослий»;
- ✓ «мудрець»;
- ✓ «майстер»;
- ✓ «учитель».

Ці позиції є стрижневими, вони складають увесь простір спільного життя дітей та дорослих, хоча в реальному житті у «чистому» вигляді фактично не зустрічаються.

Життя дитини з дорослими у буттєвих позиціях («дорослий», «мудрець») дозволяє їй взаємодіяти з багатоманітною оточуючою дійсністю. Спілкування дитини з «дорослим» дарує їй пізнання та пояснення світу, захищеність, відчуття турботи й опіки, любові. «Мудрець» допомагає їх зрозуміти цінності життя та визначити власні цінності. Отже головне призначення тих позицій – забезпечення душевного здоров'я, психологічного комфорту, радості, впевненості в собі.

Дорослі у культурних позиціях («майстер», «учитель») дають можливість дитині стати особистістю. У спілкуванні з «майстром» дитина вчиться створювати культурні цінності та не боятися майбутнього. Він занурює вихованця у спільну дію, вчить діяти. У спілкуванні з «учителем» дитина набуває знатності вирішувати нові завдання, яких не існувало у досвіді попередніх поколінь. Результатами своєї праці «вчитель» може бути задоволений лише тоді, коли його учень стане здатним навчати себе, розвине в собі здатність навчатися. Тобто продуктом діяльності вихователів у зазначених позиціях є озброєння дітей культурними нормами, засобами діяльності та самоствердження.

Учень – це не посудина, яку потрібно наповнити, а факел, який треба запалити.

К.Д.Ушинський

Щоб змінити людей, їх потрібно любити. Вплив на них пропорційний любові до них.

Й.Г.Песталоцці

Доцільність педагогічної поведінки сучасного педагога забезпечується розумним поєднанням зазначених вище позицій, що досягається завдяки його антропологічній спрямованості.

Отже ключовою характеристикою сучасного вчителя є антропологічна спрямованість, що являє собою багатогранне поняття, яке вміщує інтерес до професії вчителя, педагогічне покликання, педагогічний обов'язок та відповідальність.

3. Антропоцентризм як основа професійної майстерності вчителя.

Посилення людинознавчих підходів у системі сучасної освіти актуалізує проблему професійної майстерності вчителя, що розглядається як неодмінні умова ефективності його професійної діяльності. У сучасній педагогічній теорії є чимало фундаментальних ідей педагогічної майстерності. Ця проблема широко розробляється у працях Ю.П.Азарова, Ф.М.Голоболіна, І.А.Зязюна, В.М.Коротова, Н.В.Кузьміної, В.М.Миндикану, О.Г.Мороза, В.Л.Омеляненко, Л.І.Рувинського, В.А.Сластьоніна та ін. Однак, чіткого визначення понятійного апарату педагогічної майстерності, ще не існує, хоча спроби його створення у науково-педагогічній літературі є.

Сьогодні педагогічна майстерність учителя розглядається як:

✓ характеристика високого рівня педагогічної діяльності (С.У.Гончаренко);

✓ комплекс властивостей особистості, що забезпечує самоорганізацію високого рівня професійної діяльності на рефлексивній основі (І.А.Зязюн);

✓ високий рівень оволодіння педагогічною діяльністю, який досягається на основі глибоких професійних та загальних знань, певного досвіду, умінь та навичок і творчого підходу, що забезпечує її успішність (Л.В.Заніна, Н.П.Меньшикова);

✓ доведена до найвищої досконалості навчальна та виховна вмільсть, яка відображає особливу відшліфованість методів та прийомів використання психолого-педагогічної теорії на практиці, завдяки чому забезпечується висока ефективність навчально-виховного процесу (І.Ф.Харламов).

✓ сукупність визначених якостей особистості вчителя, які обумовлені високим рівнем його психолого-педагогічної підготовки, здатністю оптимально вирішувати педагогічні задачі навчання, виховання та розвитку учнів (Н.В.Кузьміна);

«Ти можеш!» - повинен нагадувати вчитель учневі.

«Він може!» - повинен нагадувати колектив.

«Я можу!» - повинен повірити в себе учень.

В.Ф.Шаталов

...Без особистого безпосереднього впливу вихователя на вихованця справжнє виховання, що проникає в характер, неможливе. Тільки особистість може діяти на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна формувати характер. Причини такого морального магнетизування прихо-вані глибоко в природі людини.

К. Д. Ушинський

✓ досконале, творче використання вчителем професійних функцій на рівні мистецтва, результатом чого є створення оптимальних соціально-психологічних умов для становлення особистості кожного учня, забезпечення високого рівня інтелектуального розвитку, виховання кращих моральних якостей, духовного збагачення учнів (О.Г.Мороз, В.Л.Оме-ляненко);

✓ високе мистецтво в якійсь галузі, вправність у виконанні певного виду діяльності, передбачає наявність професійних знань, вмінь та навичок (М. Д. Ярмаченко);

✓ високе і постійно вдосконалюване мистецтво навчання, виховання, доступне кожному вчителю, який працює за покликанням любить свою справу і вихованців (В. А. Скакун).

Грунтовну характеристику природи педагогічної майстерності дав Ю.П.Азаров, розглядаючи її, як одиничне та особливе по відношенню до загального. Він вказує на те, що це поняття має загальні риси практики та є носієм нових тенденцій, нових знань, уособлює ті суттєві залежності між педагогічними явищами, яким треба ще розвиватися, отримувати теоретичне обґрунтування і стати загальним, що втілює багатство окремого та унікального педагогічного досвіду. Тому майстерність виступає, на думку Ю.П.Азарова, як синтез педагогічної теорії та практики виховання, як якісна визначеність професійної діяльності вихователів, обумовлена культурно-історичним розвитком даного суспільства. Сутність формули майстерність полягає у тріаді:

Майстерність не може розвиватися без освоєння системи методів та засобів навчання як основи технології навчально-виховного процесу, вона завжди пов'язана з розширенням реальних прав педагогів.

Таким чином, розглядаючи дане поняття як визначений рівень професійно-педагогічної діяльності вчителя, дослідники виділяють в якості його характеристик широкі знання, досконалість професійних умінь та навичок, високі моральні, психологічні та професійні якості особистості педагога, котрі мають прояв у діяльності як найбільша сила дії на вихованців, що забезпечує високу ефективність педагогічної праці.

Складовими частинами професійної майстерності вчителя є:

1. Високі моральні якості педагога та гуманістична спрямованість його особистості, антропологічний світогляд. Гуманістична спрямованість – спрямованість на особистість іншої людини, утвердження словом і працею найвищих духовних цінностей, моральних норм поведінки й стосунків. Це вияв професійної ідеології педагога, його ціннісного ставлення до педагогічної дійсності, її мети, змісту, засобів. Гуманістичну спрямованість особистості становлять ціннісні орієнтації на себе, на засоби педагогічного впливу, на студента, на мету педагогічної діяльності.

Лікар вирвав дитину з пащі у смерті, завдання вихователів — дати їй жити, завоювати для неї право бути дитиною

Я.Корчак

2. Професійна компетентність, в основі якої лежать психолого-педагогічні знання, знання власного предмету викладання, методики його викладання. Однак компетентність не зводиться до суми засвоєних дисциплін. Це особистісно забарвлена усвідомлена система, де є місце власним оцінкам, критичним поглядам.

3. Здібності до педагогічної діяльності (комунікативні, соціально-перцептивні, організаторські, управлінські, прогностичні, динамізм особистості, емоційна стабільність, оптимістичне прогнозування, креативність тощо). Разом з тим професійні здібності часто не є вродженими, вони розвиваються у процесі тривалого педагогічного досвіду. На це звертав увагу й А.С.Макаренко. Відповідаючи на запитання: «Чи кожний вчитель може стати педагогом-майстром?», від відповідав: «Кожний! Але за дотримання двох умов: якщо він захоче і якщо йому допоможуть».

4. Педагогічний такт та слідування нормам педагогічної моралі. Педагогічний такт взагалі є вагомим показником педагогічної майстерності. «Такт» – дослівно – «доторк». На необхідність делікатного ставлення до особистості неодноразово вказували відомі дослідники педагогічної майстерності. Показовими у даному випадку є ідеї та діяльність педагогів-новаторів.

*Учителем школа стоїть...
І.Франко*

5. Педагогічна техніка, що являє собою форму організації поведінки педагога.

Як бачимо, кожній складовій професійної майстерності притаманна антропологічна насиченість, де антропологічний світогляд відіграє домінуючу роль.

Антропологічний світогляд педагога має декілька складових (І.П.Аносов, В.І.Максакова). Він включає в себе:

- ✓ органічну орієнтованість на конкретну дитину як на людину, яка являє собою велику цінність, яка має невід’ємні права і обов’язки;
- ✓ визнання антропологічних цінностей (життя, фізичне і психічне здоров’я дитини, дотримання її прав і свобод та ін.) в якості пріоритетних;
- ✓ формування ціннісного ставлення до кожного дня й періоду життя, до дитинства як самоцінної пори розвитку людини;
- ✓ глибоке усвідомлення й органічне сприйняття гуманістичних цілей виховання: цілісного розвитку дитини як людини, становлення дитячої (і своєї) індивідуальності, гармонізації дитини з природою, суспільством, самим собою, створення комфортної емоційної атмосфери в освітніх закладах;
- ✓ установку на виховання, як на найважливішу складову освітнього процесу, а також на взаємодію, діалог, взаємний рух дорослого і дитини назустріч один одному;
- ✓ визначення того факту, що успішно виховувати можна тільки при співпаданні уявлень дорослого й дитини про досконалу людину;
- ✓ аналіз стану і проблем вихованця - об’єкта виховання – завжди є предметом самоаналізу його суб’єкта – вихователя¹.

Нехай педагог завжди посіпає до дітей, радіє кожній зустрічі з ними; тоді й діти посіпатимуть до школи і радітимуть кожній зустрічі зі своїм вихователем.

Ш.О. Амонашвілі

Антропологічний світогляд формується на основі оволодіння вчителем інтегрованим знанням про людину, її природу, закономірності розвитку, ролі в світі. Саме він покладається в основу людиноцентричної педагогічної технології, що містить у собі вміння створювати можливості для усвідомленого, вільного й

відповідального вибору дітьми цілей, змісту і методів своїх дій; володіння методами організації групової діяльності, в тому числі демократичними процедурами ухвалення рішень, способами делегування певних виховних функцій дітям, введення традицій зміни організаційних лідерів, спільного з дітьми планування, колективної рефлексії тощо; підвищення долі гри у вихованні, оптимальне її використання, вміння зайняти ігрову позицію у взаємодії з дітьми; насичення виховного простору імпровізацією, колективною та індивідуальною творчістю; створення і підтримка атмосфери взаємної

¹ Максакова В.И. Педагогическая антропология: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В.И.Максакова. – М.: Академия, 2001. – 208 с. – С.72-73.

поваги, взаємної витримки, прийняття одним одного, атмосфери довірливого спілкування і відкритості (критики, опрацювання чужого досвіду, досліджень); інтеграції різноманітних педагогічних позицій: захисника, опікуна, старшого друга, консультанта, експерта, сповідника, дослідника та ін.; оволодіння логікою співробітництва: руху від спільних (дорослого і дитини) актів поведінки до самостійної поведінки дитини; вміння перетворювати індиферентне для дитини середовище в актуальний і оптимальний простір його розвитку; володіння часом як значним фактором виховання і самовиховання: здійснення сучасних, адекватних віку педагогічних дій; розумна економія й ущільнення педагогічного організованого часу; встановлення для себе і дітей розумного режиму праці та відпочинку; врахування індивідуальних і колективних біоритмів; здійснення педагогічної підтримки дитини в процесі усвідомлення нею своїх потреб та інтересів, оволодіння засобами самоаналізу, цілепокладання, планування життя, а також продуктивного вирішення внутрішньособистісних конфліктів, проблемних ситуацій в соціумі.

Обов'язковою умовою педагогічної майстерності є творчість учителя. Її головною особливістю є те, що об'єктом творчості є дитина, яка постійно змінюється «завжди нова, сьогодні не така, як вчора». С.О.Сисоєва виділяє такі специфічні риси педагогічної творчості вчителя:

- ✓ об'єкт діяльності є особистість дитини, яка знаходиться у постійному розвитку;
- ✓ співтворчий характер суб'єктів педагогічної взаємодії;
- ✓ можливість суб'єктивної новизни й оригінальності процесу і результату;
- ✓ обмеженість творчої діяльності педагога і учня у навчально, виховному процесі часом;
- ✓ вплив на педагогічну творчість вчителя багатьох факторів, які важко передбачити.

Педагогічна творчість вчителя виявляється у цілісному проектуванні педагогічного процесу, прогнозуванні його результатів, але, однак її центральною ланкою є педагогічна взаємодія, у якій вчитель і учень виступають суб'єктами творення розвивального навчального середовища, формування пізнавальних інтересів і потреб учнів, вибору засобів їх досягнення, контролю та самоконтролю. Така педагогічна взаємодія є

Усяка практична діяльність, що прагне задовольнити вищі моральні й взагалі духовні потреби людини, тобто ті потреби, які належать виключно людині і становлять виключно риси її природи, це вже мистецтво. В цьому розумінні і педагогіка буде, звичайно, вищим з мистецтв, бо вона прагне задовольнити найбільшу з потреб людини і людства – їхнє прагнення до вдосконалення в самій людській природі; не до вираження досконалості на полотні або в мармурі, а до вдосконалення самої природи людини – її душі і тіла, а вічно передуючий ідеал цього мистецтва є довершена людина.

К.Д. Ушинський

особистісно зорієнтованою, а процеси творчого розвитку кожного її суб'єкта взаємозумовленими та взаємопов'язаними.¹

Отже розгляд педагогічної майстерності та педагогічної творчості вчителя неможливий поза антропологічним контекстом його професійної діяльності.

Висновки:

Провідними характеристиками місії вчителя в педагогічній антропології виступають наступні: здійснення допомоги саморозвитку та самовдосконаленню дитини; трансляція культурних цінностей суспільства дітям; сполучення стилю викладання з особистісними характеристиками самого вчителя; постійне вдосконалення своєї особистості, збагачення її антропологічними знаннями.

Основними тенденціями педагогічної діяльності сучасних учителів виступає її побудова в контексті вимог та можливостей сучасної освіти, утвердження гуманістичної особистісно-зорієнтованої парадигми в системі загальної середньої освіти, усвідомлення вчителем своєї найвищої цінності як людини та професіонала, свого місця в глобалізованому світі, частки відповідальності за зміни, що відбуваються в ньому, своєї освітньо-виховної та культуротворчої місії, формування нових змістів власної професійної діяльності, вироблення здатності до свідомого й ефективного функціонування в полікультурному, інформаційному середовищі.

? Питання для самоконтролю

1. Схарактеризуйте місію педагога у світлі вимог педагогічної антропології.
2. Назвіть функції вчителя в сучасному суспільстві.
3. Дайте визначення поняттю «педагогічна спрямованість учителя».
4. Розкрийте сутність поняття «педагогічна майстерність».
5. Схарактеризуйте значення антропологічного світогляду в професійній діяльності вчителя.

---

¹ Сисоєва С.О. Основи педагогічної творчості: Підручник / С.О.Сисоєва. – К. : Міленіум. – 2006. – 344 с. – С. 107-108.

Блок самоконтролю за змістовим модулем III

**За результатами засвоєння змістового модуля ви повинні
знати:**

- сутність поняття виховання як антропологічного феномену, сутнісного людського явища, процесу передачі суспільно значущого досвіду від старшого покоління молодшому;
- сутність і специфіку рушійних сил, закономірностей та принципів виховання;
- співвідносність понять «формування», «соціалізація», «виховання»;
- сутність та зміст гуманізації сучасної освіти;
- гуманістичні засади педагогічних систем А.С.Макаренка та В.О.Сухомлинського;
- сутність антропологічної спрямованості особистості педагога, роль та значення його професійної майстерності;
- зміст та сутність антропологічного світогляду як стрижневої якості сучасного вчителя;
- сутність педагогічної майстерності сучасного вчителя як вищого мистецтва здійснення педагогічної діяльності на антропологічній основі.

**За результатами засвоєння змістового модуля ви повинні
вміти:**

- аналізувати сучасні концепції виховання на засадах педагогічної антропології;
- обирати й використовувати бездоганні з точки зору педагогічної антропології методи й засоби виховного впливу;

- встановлювати взаємозв'язок між закономірностями, принципами, суперечностями в педагогічному процесі;
- розуміти відмінність традиційного розуміння місії вчителя від її сучасного антополого-педагогічного тлумачення;
- будувати та здійснювати педагогічну діяльність на засадах педагогічної антропології задля забезпечення формування гармонійно розвиненої особистості дитини.

Тести самоконтролю за змістовим модулем III

1. Виховання – це:

- a) цілеспрямована та спеціально організована діяльність вихователя, метою якої є створення умов для саморозвитку та самоактуалізації особистості;
- b) процес управління розвитком особистості;
- c) процес формування особистості, що відбувається під впливом оточуючого середовища;

2. Ключові ознаки гуманізму як основи сучасного виховання: _____

---

3. Закономірність виховання - це:

- a) об'єктивний, стійкий, повторюваний і суттєвий зв'язок між педагогічними явищами;
- b) прояв педагогічного закону в конкретних умовах;
- c) об'єктивно обумовлена послідовність явищ.

4. До системи принципів антропологічно бездоганного виховання належать: _____

---

5. На процес формування особистості не впливають:

- a) природне, предметне, соціальне середовище;
- b) навчально-виховні заклади, сім'я, громадськість;
- c) уподобання, потреби та інтереси.

6. Засвоєння людиною цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних у даний час даному суспільству, соціальній спільності, групі та відтворення нею соціальних зв'язків та соціального досвіду - це :

---

7. Мета виховання – це:

- a) наперед визначені результати розвитку і формування особистості;
- b) ідеальний образ особистості, що виховується;
- c) наперед визначені результати діяльності педагога.

8. Ознаки гуманістичної спрямованості професійної діяльності вчителя:

- a) _____;
- b) _____;
- c) _____;
- d) _____.

9. Виховання має особливе соціальне значення тому, що:

- a) розвиває природні здібності дитини;
- b) здійснюється в соціальних інститутах;
- c) здатне змінити ставлення особистості до людей, середовища, речей та умов життєдіяльності.

10. Вихованість – це: _____

11. Яка з концепцій виховання розглядає людину як найвищу цінність?

- a) гуманізм;
- b) прагматизм;
- c) техноцентризм.

12. Місія вчителя в сучасних умовах суспільного поступу розуміється, як:

_____

13. Закономірний розвиток взаємодіючих сторін (суб'єктів виховання) – це:

- a) мета виховання;
- b) виховний процес;
- c) виховання.

14. Комплекс наукових уявлень про людину як про психо-соціо-культурний феномен, про спосіб аналізу педагогічних явищ та процесів, професійних дій з позицій уявлень про природу людини, що передбачає співвіднесення будь-якого знання про виховні методи, засоби й принципи зі знаннями про природу людини» є сутністю поняття: _____

15. Формування гармонійної особистості з високорозвиненими суспільно-ціннісними якостями – це:

- a) завдання виховання;
- b) мета виховання;
- c) процес виховання.

16. Сформулюйте основні вимоги до сучасного вчителя з точки зору педагогічної антропології: _____

17. Який підхід лежить в основі обґрунтування антропологічної сутності виховання:

- a) біологізаторський;
- b) психологічний;
- c) релігійний;
- d) соціальний (трудовий);
- e) соціокультурний.

18. Визначте основні риси антропологічної спрямованості сучасного вчителя:

- a) прагматизм в організації педагогічної взаємодії;
- b) діалогічний стиль роботи;
- c) відкритість у спілкуванні;
- d) суб'єкт-об'єктний характер педагогічної взаємодії;
- e) інтерес до долі вихованця;
- f) забезпечення повної свободи дитини.

19. Складові педагогічної майстерності сучасного вчителя:

- a) _____;
- b) _____;
- c) _____;
- d) _____;
- e) _____.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИКУМ З ПЕДАГОГІЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

Семінарські заняття та контрольні завдання

Тема 1

Педагогічна антропологія як міждисциплінарна галузь людинознавства

! Завдання за темою:

1. Укласти глосарій: *антропологія, антропологічний підхід, диференціація антропологічного знання, методологія науки, педагогічна антропологія, принципи педагогічної антропології.*

2. Зробити порівнювальний аналіз наукового апарату педагогіки й педагогічної антропології та розмежувати коло їхніх наукових інтересів. На підставі аналізу заповнити таблицю:

Порівнювальна характеристика наукового апарату педагогіки та педагогічної антропології

<i>Педагогіка</i>	<i>Педагогічна антропологія</i>
Визначення	
Категорії	
Об'єкт	
Предмет	

Методологічна основа	

Тема 2

Історія розвитку педагогічної антропології за кордоном

! Завдання за темою:

1. Укласти глосарій: *аскетична доктрина, еволюційна теорія, експериментальна педагогіка, калокагатія, культуровідповідність освіти, людинознавство, природовідповідність освіти, саморушійні сили людини.*

2. На підставі опрацювання запропонованого навчального матеріалу заповніть таблицю:

Ретроспектива розвитку педагогічної антропології в Україні

Історичний період	Представники	Основні твори, в яких висловлено антрополого-педагогічні думки	Основні ідеї

Тема 3

Історія розвитку педагогічної антропології в Україні та близькому зарубіжжі

! Завдання за темою:

1. Підготуватися до семінарського заняття за питаннями плану:

- 1.1. Коротка історія розвитку антропології в Україні. Принципи антропологічного підходу до освіти людини, висунуті М.І.Пироговим.
- 1.2. Внесок К.Д.Ушинського у розвиток педагогічної антропології.
- 1.3. Принципи педагогічної антропології за К.Д.Ушинським.
- 1.4. Антропологічна проблематика педології 20-х рр. ХХ ст.

2. Укласти глосарій: *антропологійний гуманізм, виховне мистецтво, народність освіти, педагогічна теорія, педагогічна практика, педологія, природа людини, соціогенетичний метод.*

3. На підставі опрацювання вступу до «Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології» К.Д.Ушинського заповнити таблицю:

Складові педагогічного знання з точки зору педагогічної антропології

Характеристика педагогіки як науки	Характеристика педагогіки як виховного мистецтва
Висновок	

Тема 4

Людина як предмет педагогічної антропології

! Завдання за темою:

1. Підготуватися до семінарського заняття за планом:
  - 1.1. Концепція людини в педагогічній антропології: людина як цілісність, як єдність матеріального, чуттєвого, духовного та раціонально-дієвого буття.
  - 1.2. Людина як індивід, особистість, індивідуальність, суб'єкт.
  - 1.3. Синергетичність, активність, пластичність, динамічність як основні якості людини.
  - 1.4. Людина як істота розумна. Свідомість та самосвідомість людини.
  - 1.5. Духовність людини як здатність орієнтуватися на вищі цінності. Ідеальне буття людини.
  - 1.6. Креативність людини, здатність здійснювати продуктивну діяльність, створювати та зберігати культуру. «Креативне поле» людини.
  - 1.7. Людина як цілісне явище. Форми прояву цілісності людини.
  - 1.8. Суперечливість як видова особливість людини. Форми її прояву.

2. На основі опрацювання зазначеної літератури заповнити таблицю

Загальна характеристика людини

Характеристика людини як природної істоти (частини живої природи)	Характеристика людини як суспільної істоти
Риси, що є спільними для тваринної та соціальної сутності людини	

3. Підібрати антитези до тез:

1. Людина - це Бог або, принаймні, бажання стати Богом, спроба стати ним.
2. Людина є вільною; вона може все.
3. Людина творець себе самої.
4. Людина - творець нового.
5. Людина повноцінно виявляє себе з будь-якої дії, бажанні, мисленому зусиллі, почуванні.
6. Людина - це марна пристрасть, нещасна істота без можливості виходу із нещастя.
7. Людина нездатна реально змінити ситуацію й разом з тим несе на собі весь тягар відповідальності за неї.
8. Всі проекти самотворення людини приречені на невдачу.
9. В реальних змінах людина не знаходить можливості для розвитку.
10. Будь-який огидний вчинок також є виявом істинної людськості.

Тема 5

Дитина як предмет педагогічної антропології

! Завдання за темою:

1. Підготуватися до семінарського заняття за планом:
  - 1.1. Дитина як представник людського роду. Особливості прояву дитиною сутнісних людських властивостей.
  - 1.2. Категорія розвитку людини в системі понять педагогічної антропології. Філогенез та онтогенез людини, їх взаємозв'язок та розвиток.
  - 1.3. Основні закономірності та характеристики процесу розвитку дитини.
  - 1.4. Оптимізація взаємодії дитини та дорослої людини.

2. Скласти глосарій до теми: *антропогенез, філогенез, онтогенез, вік, вікові особливості, наслідування, ідентифікація.*

3. Розкрити сутність впливу на розвиток дитини наведених у таблиці чинників, визначити основні.

Чинники	Сутність впливу
Спадковість	
Діяльність	
Географічне середовище	
Соціальне середовище	
Спілкування	
Виховання	

4. Заповнити таблицю, порівняти результати, зробити висновки

Вікова періодизація у контексті антропологічних наук

У віковій фізіології	У медицині	У педагогіці	Провідний вид діяльності
Новонародженість (перші 10 днів)	Новонародженість (перші 3-4 тижня)		
Грудний вік (10 днів – 1 р.)	Грудний вік (4 тижня – 1 р.)		
Раннє дитинство (1-3 р.)	Переддошкільний вік (1-3 р.)		
Перше дитинство (4-7 р.)	Дошкільний вік (3-6 р.)		
Друге дитинство (8-12 р.)	Молодший шкільний вік (7-12 р.)		
Підлітковий вік (13-15 р.)	Підлітковий вік (13-15 р.)		
Юнацький вік (17-21 р.)	Старший шкільний вік (16-18 р.)		

Тема 6

Специфіка взаємодії людини з простором та часом

! Завдання за темою:

1. Написати есе за темою: «*Мій особистий час та простір*». Обсяг – до 3-х сторінок, оформлюється у довільній формі.

2. Заповнити таблицю визначень ключових понять теми.

Дефініція	Сутність дефініції
Спрямованість культурно-освітнього простору	
Творчий характер	
Внутрішня суперечливість	
Кумулятивність	
Детермінованість	
Різномірність	
Просторово-часова приналежність	

3. Закінчити фрази:

Між віком та розвитком людини існує ...

Простір та час є об'єктивно існуючими, оскільки ...

Простір та час суб'єктивні, оскільки ...

Тема 7

Культура як антропологічний феномен

! Завдання за темою:

1. Підготуватися до семінарського заняття за планом:

1.1. Культура як багатозначне поняття та предмет наукового дослідження.
Різні підходи до культури.

1.2. Культура як умова розвитку людини. Цілісність та суперечливість культури.

1.3. Характеристика основних функцій людини в культурі.

1.4. Умови оптимальної взаємодії людини й культури.

2. Наповніть змістом критерії культурності людини:

Зовнішній вигляд, мімічний та пластичний образ: _____

Мова, мовлення : _____

Поведінка та реакції: _____

Система взаємодії з оточуючими: _____

Знання: _____

Моральні норми та ідеали, система цінностей: _____

Мотиви поведінки та переконання: _____

3. Укласти глосарій до теми: *культура, принцип культуровідповідності, синергетика, інкультурація, культурологічний підхід, субкультура, базова культура особистості, культура освіти, культурологія освіти, антикультура.*

4. Закінчити фрази:

Основними функціями сучасної освіти є ...

Взаємозв'язок освіти й культури виявляється у ...

Взаємозв'язок освіти й соціума виявляється у ...

Тема 8

Виховання як антропологічний феномен

! Завдання за темою:

1. Підготуватися до семінарського заняття за планом:

1.1. Виховання як специфічно людський спосіб буття й професійної діяльності. Протиріччя виховання як суб'єктивного явища. Сучасні цілі й завдання виховання.

1.2. Людина як об'єкт та суб'єкт виховання. Динаміка потреби та здатності людини до виховання й самовиховання.

1.3. Характеристика умов ефективності виховного процесу.

2. На основі опрацювання зазначеної літератури заповнити таблицю

Філософсько-педагогічна концепція	Представники концепції	Формулювання мети виховання в межах концепції
Гуманізм		
Прагматизм		
Технократизм		
Неопозитивізм		
Екзистенціоналізм		
Біхевіоризм		
Висновок:		

3. Встановити взаємозалежність закономірностей та принципів виховання у педагогічній антропології та оформити у вигляді таблиці:

Педагогічна закономірність	Педагогічний принцип, що відповідає закономірності

Тема 9

Педагогічна антропологія та гуманізація освіти

! Завдання за темою:

1. Написати есе за темою: «Проблеми сучасної школи та шляхи їх подолання». Обсяг – до 3 сторінок, оформлення – довільне.

2. Дати характеристику людини:

а) як об'єкта виховання;

б) як суб'єкта виховання.

3. Заповнити порівняльну таблицю традиційної та гуманістичної парадигм освіти.

Параметри для порівняння	Традиційна освіта	Гуманістична парадигма освіти
<i>Головне завдання людини</i>	Розуміння сутності світу, науки, виробництва з метою зміни і використання для реалізації свого життєвого сенсу.	
<i>Головне завдання освіти</i>	Дати знання про світ та існуючі засоби діяльності в науці та виробництві, забезпечити професійну підготовку людей.	
<i>Тенденція освіти</i>	Підготовка студентів до майбутнього життя.	
<i>Мета навчання</i>	Набуття знань.	
<i>Наукова основа діяльності</i>	Природно-науковий метод (моделювання, експеримент).	
<i>Підґрунтя освіти</i>	Сталі знання.	
<i>Орієнтація</i>	Знання всіх галузей наук (часто у	

Освітнього процесу	відриві від життя).	
Характер освітнього процесу	Знання про світ, діяльність, про себе накопичуються заздалегідь.	
«Керівник» освітнього процесу	Викладач – режисер навчального процесу.	
Завдання	Формування особистості, виховання в колективі й через колектив.	
Роль етики та моралі	Можливі й формуються гуманітарною освітою.	

Тема 10

Сучасний педагог: антропологічне тлумачення

! Завдання за темою:

1. Створити цитатник (не менше 10 висловлень) на тему: «Суспільна значущість професії вчителя».

2. Заповнити таблицю:

Сутнісна характеристика стилів керівництва

Стиль керівництва	Мета стилю	Засоби, що використовуються в межах стилю	Ймовірний результат
<i>Авторитарний</i>			
<i>Ліберальний</i>			
<i>Анархічний</i>			
<i>Демократичний</i>			

3. Опрацювавши рекомендовану до теми літературу, проаналізувати педагогічну ситуацію (за вибором викладача), обґрунтувати власну педагогічну позицію в ній (Див. завдання та ситуації для обговорення і дискусії).

Індивідуальне навчально-дослідне завдання

Індивідуальне навчально-дослідне завдання з навчального курсу «Педагогічна антропологія» є багаторівневим. Його вид і тема обирається студентом за погодженням з викладачем на початку семестру. Протягом семестру викладачем на індивідуальних заняттях надаються консультації щодо виконання зазначеного завдання.

Результати реферативного дослідження подаються викладачеві у письмовій формі з титульною сторінкою стандартного зразка (обсяг роботи до 15 аркушів). Термін подання звіту – не пізніше ніж за 2 тижні до закінчення семестру. На індивідуальному занятті відбувається захист виконаного завдання перед студентами групи.

Захист розробленої моделі чи проекту відбувається на одному з семінарських чи індивідуальних занять та проходить у вигляді мультимедійної презентації, самостійно підготовленої студентом.

Результати виконання ІНДЗ практичного характеру у вигляді розробки сценарію дискусії чи «круглого столу» презентуються у межах позааудиторної роботи студентів у межах факультету.

Оцінка за ІНДЗ є компонентом залікової оцінки і враховується при виведенні підсумкової оцінки з навчального курсу та виставляється на останньому занятті з керівництва індивідуальною та самостійною роботою студентів на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ та захисту результатів здійсненої дослідницької роботи. З метою стимулювання активності студентів та формування стійкої мотивації до навчання, а також забезпечення об'єктивної оцінки виконаного завдання викладач залучає до обговорення мультимедійних презентацій студентів групи та залучає їх до оцінювання робіт своїх одногрупників у якості рецензента.

Види науково-дослідних індивідуальних завдань з педагогічної антропології

І. Здійснення реферативного дослідження за однією з запропонованих тем та підготовка мультимедійної презентації результатів цього дослідження:

1. Історія розвитку антропологічного знання в Україні.
2. Історія розвитку антропологічного знання за кордоном.
3. Педагогічна антропологія К.Д.Ушинського.
4. Педологія та її значення в розвитку педагогічної антропології.
5. Антропологічні уявлення про розвиток дитини.
6. Специфіка антропологічного підходу до понять «особистість», «індивідуальність» дитини.
7. Антропологічні уявлення про розвиток дитини.

-
8. Креативність людини як антропологічний феномен.
  9. Духовність людини як антропологічний феномен.
  10. Види простору і часу буття людини як об'єкт педагогічного впливу.
  11. Вік як характеристика особистісної презентації людини.
  12. Соціальна роль як антропологічний феномен.
  13. Людинознавча функція культури.
  14. Сучасні інновації в сфері виховання з урахуванням антропологічного підходу.
  15. Проблема біологічного в людині.
  16. Вплив молодіжних субкультур на формування особистості підлітка: «емо».
  17. Вплив молодіжних субкультур на формування особистості підлітка: «панки».
  18. Вплив молодіжних субкультур на формування особистості підлітка: «готи».
  19. Вплив молодіжних субкультур на формування особистості підлітка: «хіпі».
  20. Дитинство і доля.
  21. Життєва криза, її розуміння в педагогічній антропології.
  22. Здоров'я дитини як категорія педагогічної антропології.
  23. Сценарій життєвого шляху і дитинство.
  24. Культура як антропологічний феномен.
  25. Виховання на засадах «діалогу культур».
  26. «Горизонтальні шари» культури людини.
  27. Виховання як антропологічний процес.
  28. Гуманістична модель виховання.
  29. Технократична модель виховання.
  30. Концепція «вільного виховання» в педагогічній антропології.
  31. Прагматична модель виховання.
  32. Соціетарна модель виховання.
  33. Використання досягнень сучасної геронтології у педагогічній антропології.
  34. Людина як суб'єкт та об'єкт виховання.

II. Розробка моделі антропологічно бездоганного виховання, підготовка її мультимедійної презентації за структурою:

1. Мета й завдання.
2. Концепція (провідна ідея, принципи).
3. Зміст.
4. Технологія (методи, засоби, форми).
5. Очікувані результати.

III. Розробка структури антропоцентричного світогляду педагога, підготовка її презентації у вигляді особистісного стратегування з урахуванням наступних під-завдань:

1. Назвіть домінуючі функції сучасного вчителя.
2. Доведіть, що формування антропоцентричного мислення є необхідною умовою вашого педагогічного професіоналізму.

3. Визначте компоненти антропоцентричного мислення педагога.
4. Виокремте засоби розвитку антропоцентричного світогляду сучасного вчителя.
5. Розробіть індивідуальні стратегії розширення вашого світогляду на засадах антропологізму.
6. Доберіть методи діагностики сформованості антропоцентричного світогляду студентів вашої групи.
7. Складіть систему стратегій-рекомендацій для інших щодо забезпечення формування антропоцентричного світогляду.

ТЕМАТИЧНИЙ
ПОКАЖЧИК

Активність соціальна – одна з характерних рис способу життєдіяльності соціальної особистості, соціальної групи, історичної спільноти, суспільства в цілому, що відображає рівень спрямованості здібностей, знань, навичок, прагнень, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію нагальних потреб, інтересів, цілей, ідеалів: **С. 69, 72, 73, 76, 135.**

Аксіологія педагогічна – галузь наукового пізнання, що займається вивченням цінностей освіти, їх природою, функціями та взаємозв'язками: **С. 142.**

Антропогенез – походження і розвиток усіх видів роду Люди (Homo), розглянуті в біологічному, психічному і соціокультурному контекстах; розділ антропології, що висвітлює питання про місце людини серед організмів, час і місце її виникнення, про первісний суспільний розвиток людей, про фактори олюднення безпосередніх предків людини — двоногих мавп: **С. 82.**

Антропізм – філософська концепція, представники якої вбачають у понятті «людина» основну світоглядну категорію і стверджують, що лише виходячи з неї і можна розробити систему уявлень про природу, суспільство і мислення: **С. 55, 60-61.**

Антропологія – біологічна наука, що вивчає тілесну природу людини, її походження і подальший розвиток, близько стоїть до суспільних наук, також наука про походження й еволюцію людини, утворення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини: **С. 18-19, 21, 37, 49, 52.**

Антропологія економічна – наукова дисципліна, що вивчає проблеми розвитку господарства примітивних, докапіталістичних суспільств: **С. 23.**

Антропологія історична – напрямок пізнання соціокультурної історії людства за допомогою методів історичної, антропологічної наук і крос-культурних досліджень: **С. 22.**

Антропологія когнітивна – наукова дисципліна, що вивчає системи ментальної організації елементів культури: **С. 23.**

Антропологія культурна – наука про культуру як сукупність матеріальних об'єктів, ідей, цінностей, уявлень і моделей поведінки у всіх формах її прояву і на всіх історичних етапах розвитку: **С. 23.**

Антропологія лінгвістична – це галузь антропології, що вивчає вплив мови на соціальне життя: **С. 23.**

Антропологія педагогічна – інтегративна наука, що узагальнює різні наукові знання про людину в аспекті виховання: **С. 18-20, 21, 24-25, 37, 40, 49, 52, 59, 80, 113.**

Антропологія політична – напрямок досліджень у соціальній антропології, що займається вивченням політичного процесу та політичних інститутів в традиційних суспільствах: **С. 24.**

Антропологія прикладна – напрямок досліджень у культурній антропології, що вивчає соціальний розвиток, проблеми національних меншин, етнічні відносини, роль та значення людини в інформаційному суспільстві, антропологічні проблеми біженців тощо: **С. 24.**

Антропологія психологічна – напрямок у культурній антропології та між-дисциплінарна галузь досліджень, що використовує низку психологічних теорій

з метою отримання інтегрованого знання про людей, які діють в умовах різних культур: **С. 23.**

Антропологія релігій – християнське вчення про людину в історичному та сучасному контексті: **С. 24.**

Антропологія соціальна – наукова дисципліна, один з розділів антропології, яка досліджує поведінку людей у межах соціальних груп: **С. 22.**

Антропологія театральна – галузь знань, що вивчає соціокультурну й фізіологічну поведінку людини у процесі театральної гри: **С. 25.**

Антропологія філософська – філософське вчення про природу (сутність) людини: **С. 22.**

Антикультура – надмірний розвиток певних тіньових сторін культури: **С.104.**

Антропоцентризм – принцип, відповідно до якого людина є завершенням еволюції світобудови: **С. 146.**

Взаєморозуміння – стан спільності та взаємності осягнення смислів і мотивів діяльності та міжособистісних відносин, очікування адекватної ідентифікації та готовності до неї: **С. 21.**

Відкритість людини – одна з антропологічних характеристик людини, що відображає її зв'язок з навколишнім, у тому числі – й соціальним, середовищем: **С. 40, 70, 76, 80.**

Вік – тривалість життя людини; період часу, який виділяється за певними ознаками: **С. 79-80, 91-92.**

Вік біологічний – поняття, що відображає ступінь морфологічного й фізіологічного розвитку організму: **С. 91.**

Вік календарний – астрономічний час, що пройшов від народження та відбиває старіння організму: **С. 91.**

Вік психологічний – якісно своєрідний період психічного розвитку, що характеризується появою новоутворення, яке підготовлено всім ходом попереднього розвитку: **С. 91.**

Вік соціальний – рівень соціальних досягнень індивіда порівняно із середнім рівнем подібних досягнень людей одного з ним віку: **С. 92.**

Вікова криза – період у житті людини, коли протягом відносно короткого часу (кілька місяців, рік) виявляються різкі й суттєві психологічні зрушення і зміни особистості, розвиток набуває бурхливого, стрімкого, кризового відтінку: **С.93-99.**

Вікова періодизація – періодизація етапів у житті людини та визначення вікових меж цих етапів, прийнята в суспільстві система вікової стратифікації: **С.92-94.**

Віковий період – відрізок життя індивіда, який досягає певного ступеня розвитку і має характерні, відносно стійкі якісні особливості: **С. 92.**

Виховання – процес передачі від покоління до покоління суспільно значущого досвіду, загальноприйнятих у суспільстві норм поведінки: **С. 19, 20-21, 26-27, 83, 101, 105-106, 116-125, 129, 132-133.**

Гносеологія – теорія пізнання, розділ філософії: **С. 47.**

Гуманізація освіти – соціально-педагогічний принцип, який відображає спрямованість розвитку освіти на гуманні стосунки в суспільстві як загальнолюдську цінність: С. 128-130.

Гуманізм – визнання людини найвищою цінністю у світі, повага до гідності та розуму людини: С. 33, 47-49, 128-129, 132, 134-135.

Демократизація освіти – усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості вихованця як вищої соціальної цінності, визнання його права на свободу, на розвиток здібностей і вияв індивідуальності: С. 125.

Детермінізм – філософська концепція, що визнає об'єктивну закономірність та причинову обумовленість усіх явищ природи й суспільства: С. 48, 120.

Діалогізація – принципова рівноправність партнерів зі спілкування й абстрагування від відмінностей у соціальному статусі дитини й дорослого, за якими визнається правонавласну думку: С. 130.

Діяльність людська – процес активної взаємодії суб'єкта з об'єктом, що характеризує свідомий бік особистості та під час які суб'єкт задовольняє будь-які свої потреби, досягає мети: С. 70-73, 116, 119, 129-130.

Дитина – людина, яка не досягла дорослого віку: С. 70, 79-82, 95, 110, 119, 121, 129, 135, 137, 141.

Дитинство – життєвий відрізок між народженням і підлітковим віком, який закінчується з наступанням статевого дозрівання (пубертатний період): С. 31, 79-80, 93.

Духовність – творча спрямованість, наснага людини, її внутрішній світ; певний тип ставлення до природи, суспільства, інших людей, самого себе: С. 69, 81, 107.

Експериментальна педагогіка – одна із течій педагогіки кінця ХІХ - початку ХХ ст., зумовлена виникненням у деяких європейських країнах (Німеччині, Англії, Франції та ін.) спеціальних центрів психологічних і педагогічних досліджень, що намагалася всі свої положення обґрунтувати даними емпіричних спостережень і спеціально поставленого експерименту. Основними методами дослідження були тривалі спостереження педагогічного процесу, експеримент, вивчення дитячих праць, анкетування, тести, бесіди, статистичні дані, збирання та аналіз різноманітних фактів. У центр уваги ставилося не навчання дитини, а вивчення її самої: С.39.

Етнізація – це становлення, розвиток і закріплення в особистісних структурах якостей, що відбивають особливості культури етносу, членом якого є особа: С. 125.

Життєвий шлях – історія формування та розвитку особистості у певному суспільстві, розвитку людини як сучасника певного покоління: С. 91.

Закономірності виховання – стійкі, повторювані, об'єктивно існуючі зв'язки у вихованні, реалізація яких сприяє ефективному розвитку особистості: С. 123.

Індивід – окремих організм, який існує самостійно, зокрема окрема людина, особа, одиничний представник роду людського: С. 21, 67, 70-73, 105, 109, 130.

Індивідуальність – сукупність своєрідних особливостей, певних властивостей людини, які характеризують її неповторність та виявляються у рисах характеру, інтересах, якостях, що відрізняють одну людину від іншої: С. 54, 71-74.

Інкультурація – процес входження індивіда в культуру, оволодіння етнокультурним досвідом: С. 108-109.

Ініціація – сукупність соціальних пересторог та церемоній, засобами яких відзначається вступ індивіда до членів групи, зміна його статусу, початок нової форми життєдіяльності: С. 79.

Концепція біологізаторська – концепція походження людини, яка визнає біологічні фактори як головні, визначальні в життєдіяльності людини: С. 69.

Концепція біосоціальна – концепція походження людини, у межах якої людина розглядається як істота, що живе за біологічними та соціальними законами: С. 68.

Концепція соціологізаторська – концепція походження людини, у межах якої людина розуміється як соціальна, предметно-діяльна істота, лише носій суспільних відносин: С.68-69.

Комунікативність – сукупність істотних, відносно стійких властивостей особистості, що сприяють успішному прийому, розумінню, засвоєнню, використанню й передаванню інформації: С. 69, 76.

Креативність – творчі здібності індивіда, що характеризуються здатністю до продукування принципово нових ідей і що входять у структуру обдарованості в якості незалежного фактора: С. 69, 81.

Криза вікова – період у житті дитини, коли протягом відносно короткого часу виявляються різкі й суттєві психологічні зрушення і зміни особистості, розвиток набуває бурхливого, стрімкого, кризового відтінку: С.93-98.

Культура – сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії: С. 88, 101-108, 136.

Культурність особистості – ступінь освоєння людиною матеріальних та духовних цінностей та міра його діяльності, спрямованої на створення різноманітних цінностей в індивідуальній практиці: С. 104.

Культуровідповідність – органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними традиціями, з народним мистецтвом, ремеслами і промислами, забезпечення духовної єдності поколінь: С. 37, 124, 131.

Людинознавство – комплекс інтегрованих знань про людину: С. 25, 30, 40, 60, 136.

Майстерність педагогічна – комплекс властивостей педагога, що забезпечує високий рівень професійної діяльності: С. 136, 146-147.

Менталітет – система переконань, уявлень, поглядів індивіда або суспільної групи, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь: С. 103, 125.

Ментальність – спосіб мислення, загальна духовна налаштованість, установка індивіда або соціальної групи щодо навколишнього світу: С. 23.

Місія педагогічна – високе призначення, відповідальна соціальна роль педагога: С. 137, 140-142.

Метод соціогенетичний – спосіб вивчення індивіда, що враховує його біологічні та соціальні властивості: С. 58.

Навчання виховуюче – навчання, що ставить за мету формування в особистості не тільки знань і навичок, але й спрямованості та системи соціальних якостей: С. 49, 54.

Народність виховання – один з ключових принципів виховання, що передбачає його організацію у відповідності до традицій та ментальності певного народу: С. 47.

Ознаки людини біологічні – якості та властивості людини, що та характеризують її як біологічну істоту: С. 68-69.

Ознаки людини соціальні – якості та властивості людини, що та характеризують її як суспільну істоту: С. 68-69.

Онтогенез – індивідуальний розвиток організму: С. 82, 85, 142.

Онтологія – наука, яка займається вивченням фундаментальних принципів буття, загальної сутності, категорії суцього. Як наука, онтологія почала виділятися із вчення про натуралістичне буття в період ранньої античної філософії: С.25.

Освіта – цілеспрямована пізнавальна діяльність людей з отримання знань, умінь та навичок або щодо їх вдосконалення: С. 39, 105-108, 118.

Особа – людський індивід як суб'єкт соціальних та юридичних відносин і свідомої діяльності: С.74.

Особистість – соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається залученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин: С. 26, 34, 67, 70-75, 83, 130, 142, 147.

Пансофізм – узагальнення всіх знань, накопичених культурою і цивілізацією, що поширюється серед всіх людей, незалежно від соціальної, расової і релігійної приналежності: С.35.

Педологія – напрямок у науці, який мав на меті об'єднати підходи різних наук (медицини, біології, психології, педагогіки) до розвитку дитини: С. 56-58.

Підхід антропологічний – підхід до виховання, що передбачає вивчення Людини як «предмету виховання»: С. 53, 131, 143-144.

Підхід діяльнісний – підхід до виховання, що ґрунтується на врахуванні єдності підсистем викладання й учіння, які функціонують у нероздільній цілісності, взаємозв'язках і взаємовпливах: С. 130.

Підхід особистісний – послідовне ставлення педагога до вихованця як до особистості, самосвідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і як до суб'єкта виховної взаємодії: С. 130.

Пластичність людини – антропологічна характеристика людини, що виявляється у швидкому її пристосуванні до обставин, які змінюються: С. 20, 58, 69.

Праксеологія – це соціально-філософська концепція діяльності. Основоположником її вважають польського логіка і філософа Т.Котарбінського, який вважав праксеологію міждисциплінарною галуззю знання, що зорієнтована на розробку методологічних основ ефективної раціональної діяльності у суспільстві: С.25.

Принцип антропологічний – твердження, що сприймається як головне, важливе, суттєве, неодмінне або, принаймні, бажане; ключове положення: С.38.

Принцип культуровідповідності – ключове положення педагогічної антропології, що передбачає нерозривний зв'язок виховання з культурними надбаннями людства і свого народу: С. 37, 49, 56, 124.

Принцип персоніфікації – ключове положення педагогічної антропології, що передбачає визначення індивідуальних траєкторій у вихованні та розвитку кожного вихованця: С. 130.

Принцип природовідповідності – ключове положення педагогічної антропології, відповідно до якого виховний вплив має базуватися на науковому розумінні природних та соціальних процесів, узгоджуватися з загальними законами розвитку природи й суспільства: С. 35, 37, 46, 48.

Принцип самодіяльності – ключове положення педагогічної антропології, що обґрунтовує необхідність активного розвитку кращих задатків людини в дитині: С. 37.

Принципи виховання – загальні провідні положення, які визначають мету, ідеали, зміст, методіку та організацію процесу виховання: С.122-125.

Простір – протяжність, вмістилище, в якому розташовані предмети і відбуваються події: С. 88-90, 133, 144-145, 149.

Рефлексологія – напрямок психології в першій половині ХХ ст., в основі основною задачею якого було проголошено опис та пояснення поведінки людини на основі рефлексів: С. 56.

Розвиток – розгорнутий у часі процес кількісних та якісних змін в організмі та психіці людини, її мисленні, почуттях і поведінці, що є результатом біологічних процесів в організмі та впливів навколишнього середовища: С. 31, 33, 38, 46, 51-52, 57-58, 82-84, 91, 101, 118-119.

Розумність людини – антропологічна характеристика людини, що відображає високий ступінь розвитку її свідомості: С. 69, 74, 81.

Саморегуляція – антропологічна характеристика людини як відкритої системи, що завдяки поєднанню її енергетичних, динамічних і соціально-змістових аспектів здатна діяти автономно: С. 70.

Середовище соціальне – оточуючий людину світ, який включає в себе суспільні (матеріальні та духовні) умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей, які тісно пов'язані з суспільними відношеннями, в які ці люди включені: С. 58, 68, 70, 75, 84, 93.

Соціалізація – комплексний процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють їй функціонувати як повноправному члену суспільства: **С. 85, 103, 141.**

Спадковість – одна з основних властивостей живих організмів передавати з покоління в покоління спадкові ознаки, збереження й відтворення у нащадків основних ознак зовнішньої та внутрішньої.

Спрямованість антропологічна – комплекс ідей, переконань та проявів поведінки, що відображає направленість діяльності педагога на всебічне використання антропологічних знань у процесі виховання особистості: **С. 38, 143, 148.**

Субкультура – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від пануючої, загальної, домінуючої в суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею: **С. 103-104.**

Теорія елементарної освіти – організація навчання, за якої в об'єктах пізнання і діяльності дітей виділяються найпростіші елементи, що дозволяють безперервно просуватися в навчанні від простого до більш складного, переходити від однієї сходинки до іншої, доводячи знання та вміння дітей до можливої ступеня досконалості (Й.-Г.Песталоцці): **С. 36.**

Трансмісія культурна – процес, завдяки якому культура передається від попередніх поколінь до наступних через навчання: **С. 110.**

Філогенез – історичний розвиток як окремих видів і систематичних груп організмів, так і органічного світу в цілому; послідовність подій еволюційного розвитку виду або таксономічної групи організмів: **С. 82.**

Формування особистості – процес соціального розвитку людини, становлення її як суб'єкта діяльності, члена суспільства, громадянина: **С. 71, 76, 83-85, 117-120, 136.**

Цілісність людини – сукупність властивостей людини, що максимально відповідає цільовій функції: **С.74.**

Час – одна з координат простору-часу, вздовж якої протягнуті світові лінії фізичних (матеріальних) тіл: **С. 88-89.**

ІМЕННИЙ
ПОКАЖЧИК

Августин «Блаженний» Аврелій (354-430) — християнський теолог і церковний діяч, головний представник західної патристики, єпископ міста Гіппон Регій (сучасна Аннаба, Алжир), родоначальник християнської філософії історії: **С.32**.

Азаров Юрій Петрович (1931-2012) — російський науковець, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член двох академій (творчої педагогіки та економічної безпеки), член Союзу письменників Росії («Сімейна педагогіка», «Педагогіка Любові та Свободи», «100 таємниць дитячого розвитку», «Мистецтво виховувати», «Радість учити й учитися»): **С.146-147**.

Аквінський Фома (1225-1274) — середньовічний філософ і теолог, фундатор томізму: **С. 32, 129**.

Амонашвілі Шалва Олександрович (1931 р.н.) — грузинський радянський педагог та психолог, фундатор концепції навчання дітей з шести років («Навчання. Оцінка. Відмітка», «Здрастуйте, діти!», «Як живе, діти?», «Єдність мети», «До школи – з шести років» та ін.): **С. 79, 144, 149**.

Ананьєв Борис Герасимович (1907-1972) — радянський психолог, автор концепції сучасного факультету психології Санкт-Петербурзького державного університету («Психологія педагогічної оцінки», «Нариси психології», «Людина як предмет пізнання», «Про проблеми сучасного людинознання» та ін.): **С.60**.

Ананьїн Степан Андрійович (1875-942) — український радянський психолог і педагог, професор Київського університету («Інтерес за вченням сучасної психології та педагогіки», «Трудове виховання, його минуле й сучасне» та ін.): **С. 57**.

Аносов Іван Павлович (1956 р.н.) — доктор педагогічних наук, професор, ректор Мелітопольського державного педагогічного університету, Заслужений працівник народної освіти України, автор наукових праць з педагогічної антропології («Начала педагогічної генетики», «Сучасний освітній процес: антропологічний аспект», «Педагогічна антропологія» та ін.): **С. 18, 26, 60-61, 148**.

Аристотель (384 до н.е-322 до н.е.) — давньогрецький вчений-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки: **С.31, 67, 70**.

Арнолд Метью (1822-1888) — англійський поет і культуролог, авторитетний літературознавець та есеїст вікторіанського періоду («Культура й анархія» та ін.): **С. 102**.

Бальзак Оноре (1799-1850) — французький письменник: **С. 90, 121**.

Берліоз Луї Гектор (1803-1869) — французький композитор, диригент, музичний письменник, член Інституту Франції: **С. 89.**

Бернар Трістан (1866-1890) — французький письменник: **С. 92.**

Берне Карл Людвіг (1786-1837) — німецький публіцист та письменник, поборник емансипації євреїв: **С. 21.**

Белінський Віссаріон Григорович (1811-1848) — російський революційний демократ, літературний критик і публіцист, філософ-матеріаліст: **С. 68.**

Білецький-Носенко Павло Павлович (1774-1856) — український письменник, педагог і лексикограф: **С.48.**

Бім-Бад Борис Михайлович (1941 р.н.) — російський педагог, дійсний член (академік) Російської академії освіти, доктор педагогічних наук, професор, засновник та ректор «Російського відкритого університету» («Психологія та педагогіка: просто про складне. Популярні нариси та етюди», «Педагогічна антропологія», «Модернізація інституту сім'ї: макросоціологічний, економічний та антрополого-педагогічний аналіз», «Задачі й напрями перебудови педагогічної науки»): **С.19, 60.**

Блонський Павло Петрович (1884-1941) — радянський психолог і педагог, активний діяч народної освіти в СРСР («Задачі й методи», «Сучасна філософія», «Трудова школа», «Психологічні нариси» та ін.): **С. 53, 125.**

Бовуар Симона (1908-1986) — французька письменниця, філософ, ідеолог феміністичного руху: **С. 85.**

Борецький Іван Матвійович (чернече ім'я Іов) (1560-1631) — український церковний, політичний і освітній діяч, Митрополит Київський, Галицький і всієї Русі, педагог, ректор Львівської братської школи, перший ректор Київської братської школи, полеміст, письменник, духовний та політичний наставник Петра Могили («Анфологія», «Діалог про православну віру», «Лімонарь, тобто Квітник», «Аполлія (знищення) апології Мелетія Смотрицького», «Нарікання про благочестя»): **С. 45.**

Больнов Отто Фрідріх (1903-1991) — німецький філософ та викладач, продовжувач традицій філософії життя («Філософія екзистенціалізму: Філософія існування», «Нова прихованість. Проблема подолання екзистенціалізму. Вступ»): **С. 40.**

Буаст П'єр-Клод-Віктор (1765-1824) — французький лексикограф і поет, редактор Універсального словника французької мови: **С. 82, 106.**

Виготський Лев Семенович (1896-1934) — білоруський і радянський психолог, засновник культурно-історичної школи в психології, на якій базується психологічна теорія діяльності («Психологія мистецтва», «Проблема культурного розвитку дитини», «Педологія підлітка» та ін.): **С. 53, 83, 96.**

Вишенський Іван (1550 (?)-після 1621) — український релігійний і літературний діяч, православний монах, письменник-полеміст («Книжка», «Викриття диявола-миродержця...», «Порада», «Позорище мисленне» та ін.): **С.45.**

Вовенарг Люк де Кляње (1715-1747) — відомий французький філософ, мораліст і письменник: **С. 20.**

Гейне Крістіан Йоганн Генріх (1797-1856) — один із найбільших відомих німецьких поетів та журналістів ХІХ століття: **С. 22, 95.**

Гельвецій Клод Адріан (1715-1771) - французький літератор і філософ - матеріаліст утилітарного напрямку, ідеолог французької буржуазії епохи Просвітництва («Про любов до знання», «Про задоволення». «Про невігластво і лінь розуму», «Про ремесла» та ін.): **С. 67.**

Гете Йоганн Вольфганг (1749-1832) — німецький поет, письменник, драматург, мислитель і натураліст, засновник сучасної німецької літератури, лідер романтичного руху «Буря і натиск»: **С. 67, 71, 131.**

Герцен Олександр Іванович (1812-1870) — російський письменник, публіцист, літературний критик, філософ, революціонер-демократ («Минуле і думи», «Хто винен?» та ін.): **С. 145.**

Гізель Інокентій (1600-1683) — український православний діяч німецького походження, вчений-богослов, філософ, історик, священнослужитель Київської митрополії, архімандрит Києво-Печерського монастиря, ймовірний автор «Київського Синописа», першого підручника з історії України («Твір про всю філософію», «Мир з Богом людині», «Правдива віра»): **С.45.**

Гоноболін Федір Ніконович (1901-1975) – радянський психолог, фахівець в галузі педагогічної психології, у тому числі психології особистості вчителя, психології учительської праці («Книга про вчителя», «Увага та її виховання», «Психологія педагогічних здібностей»): **С.146.**

Гончаренко Семен Устимович (1928-2013) — український педагог, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Академії педагогічних наук України, провідний методолог педагогічної науки України, автор 250 публікацій, у тому числі «Українського педагогічного словника»: **С.146.**

Горацій Квінт Флакк (65 до н.е.-8 до н.е.) — поет «золотого віку» римської літератури, разом з Вергілієм і Овідієм, один з найушлавленіших авторів у всій світовій літературі: **С. 91.**

Гумбольдт Фрідріх Вільгельм Крістіан Карл Фердинанд Фрайхер (1767-1835) — німецький філолог, філософ, лінгвіст, державний діяч, дипломат: **С.23, 77.**

Гус Ян (1369-1415) — чеський релігійний мислитель, філософ, реформатор, ректор Празького університету: **С.34.**

Гюго Віктор-Марі (1802-1885) — французький письменник, драматург, поет, публіцист, громадський діяч, член Французької академії: **С. 83, 104.**

Дарвін Чарлз (Чарльз) Роберт (1809-1882) — англійський науковець, що створив теорію еволюції та запропонував разом з Альфредом Расселом Воллесом принципи природного добору («Походження видів шляхом природного добору», «Походження людини і статевий добір» та ін.): **С. 19, 90.**

Декарт Рене (1596-1650) — французький філософ, фізик, фізіолог, математик, основоположник аналітичної геометрії: **С. 67.**

Демков Михайло Іванович (1859-1939) — вітчизняний педагог та історик, директор Московського учительського інституту («Курс педагогіки», «Нариси з історії російської педагогіки», «Старі та нові педагоги, їх життя, думки та праці» та ін.): С. 54-55.

Дерболав Йозеф (1912-1987) – німецький філософ і теоретик педагогіки («Ситуація в науках про людину», «Філософське розуміння про людину та роль образу людини в проблемах та завданнях педагогічної задачі педагогічної антропології», «Педагогічна антропологія як теорія індивідуального само здійснення» та ін.): С. 40.

Джебран Казімір (1931 р.н.) — ліванський та американський філософ, художник, графік, скульптор, поет і прозаїк: С. 71, 80.

Диконт Карл-Хейнц — німецький теоретик педагогіки, представник трансцендентального напрямку в педагогічній антропології («Криза антропологічного обґрунтування педагогіки», «Вступ до антропології виховання та освіти», «Підручник систематичної педагогіки», «Антропологія виховання» та ін.): С. 40.

Дістервег Фрідріх Адольф Вільгельм (1790-1866) — видатний німецький педагог-демократ, послідовник Й.Г.Песталоцці («Посібник для освіти німецьких вчителів»): С. 36-37, 140, 142.

Духнович Олександр Васильович (1803-1865) — греко-католицький священник, українорусський письменник, педагог, поет, культурний діяч («Народна педагогія», «Короткий землепис», «Літургічний катехізис», «Хліб душі» та ін.): С.48.

Енгельс Фрідріх (1820-1895) — німецький політичний діяч, філософ, історик, публіцист, один з основоположників марксизму («Комуністичний маніфест», «Розвиток соціалізму від утопії до науки», «Початок родини, приватної власності й держави», «Про диктатуру пролетаріату», «Про релігію», «Про мистецтво» та ін.): С. 24, 116-117.

Ейнштейн Альберт (1879-1955) — один з найвизначніших фізиків ХХ ст., Лауреат Нобелівської премії 1921 р.: С. 95.

Епіклет (?-138) — давньогрецький філософ, засновник філософської школи: С. 67, 117.

Еріксон Ерік Хомбургер (1902-1994) — американський учений, фахівець у галузі психології розвитку та психоаналізу, автор теорії стадій психосоматичного розвитку («Дитинство та суспільство», «Дорослий період», «Життєве завлучення до старості» та ін.): С.97-98.

Загребельний Павло Архипович (1924-2009) — український письменник, Герой України, лауреат Державної премії СРСР, Шевченківської премії: С.69.

Залужний Олександр Самійлович (1886-1941) — український педагог, педолог, організатор освіти, розробник проблем рефлексології («Сільська трудова школа», «Метод тестів у нашій школі», «Закони навчання», «Учення про колектив» та ін.): С. 58.

Зизаній Лаврентій Іванович (Зизаній-Тустановський) (60-і рр. XVI ст.- бл. 1634) — український мовознавець, письменник, перекладач, педагог,

богослов і церковний діяч, брат Стефана Зизанія («Катехізис», «Лексис», «Грамматика словенська»): **С. 45.**

Зизаній Стефан Іванович (бл. 1570-до 1621) — український письменник-полеміст і педагог, брат Лаврентія Зизанія: **С. 45.**

Зязюн Іван Андрійович (1938 р.н.) — директор Інституту педагогіки і психології професійної освіти Академії педагогічних наук України, академік Академії педагогічних наук України, Заслужений працівник вищої школи УРСР, доктор філософських наук, професор, автор понад 350 наукових праць («Основи педагогічної майстерності», «Педагогічна майстерність», «Краса педагогічної дії», «Педагогіка добра» та ін.): **С. 146.**

Іларіон Святитель (90-1088) — Митрополит Київський та всієї Руси, перший митрополит слов'янського походження, оратор і письменник, церковно-політичний діяч давньої України («Слово про закон і благодать», «Молитва», «Сповідання віри»): **С. 44.**

Іоанн (?-1166) — Митрополит Київський та всієї Руси («Слово»): **С. 44.**

Іскандер Фазіль Абдулович (1929 р.н.) — один із найвидатніших абхазьких письменників: **С. 107.**

Кант Іммануїл (1724-1804) — німецький філософ, родоначальник німецької класичної філософії («Критика чистого розуму», «Критика практичного розуму», «Критика здатності суджень», «Загальна природна історія і теорія неба»): **С. 18, 30, 38, 118, 124.**

Каптерев Петро Федорович (1849-1922) — російський педагог і психолог, фундатор єдиної шкільної системи психологічно обґрунтованої дидактики, теорії розвивального навчання: («Сучасні педагогічні течії», «Історія російської педагогії», «Нова російська педагогія, її головні ідеї, напрями та діячі», «Педагогічна психологія»): **С. 54.**

Каразін (Каразин) Василь Назарович (1773-1842) — український вчений, винахідник, громадський діяч, засновник першого у східній Україні Харківського університету (1805), ініціатор створення одного з перших у Європі Міністерства народної освіти: **С. 48.**

Квінтиліан Марк Фабій (бл. 35-бл. 100) — найвідоміший з римських педагогів, ритор («Повчання оратору»): **С. 30.**

Кларк Франк Уїлсуорт (1847-1931) — американський геохімік, член Академії мистецтв та наук: **С. 85.**

Коджаспірова Галина Михайлівна (1944 р.н.) — російський вчений, доктор педагогічних наук, професор, відомий фахівець у галузі педагогіки та педагогічної антропології («Педагогічна антропологія», «Педагогічний словник», «Історія педагогіки та педагогічної думки» та ін.): **С. 67.**

Козельський Яків Павлович (1729-1794) — український письменник, філософ-просвітитель, член Малоросійської колегії (Глухів) («Розмова двох індійців Калана та Ібрагіма про людське пізнання», «Філософічні пропозиції...» та ін.): **С. 48.**

Коменський Ян Амос (1592-1670) — чеський мислитель, педагог, письменник, осноположник педагогічної науки («Велика дидактика»,

«Материнська школа», «Світ чуттєвих речей у картинках»): С. 34-35, 93, 122, 125, 128.

Конфуцій (551 до н.е. - 479 до н.е.) — давньокитайський філософ засновник конфуціанства: С. 31-32.

Коротов Віктор Михайлович (1928-1999) — радянський та російський педагог, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР, член-кореспондент Російської академії освіти («Вступ до педагогіки», «Педагогіка»): С.146.

Корчак Януш (1878-1942) — польський лікар, педагог-новатор, автор праць із теорії й практики виховання, зачинатель діяльності на захист прав дитини і повної рівноправності дітей, письменник, публіцист, громадський діяч єврейського походження: С. 92, 130, 148.

Костенко Ліна Василівна (1930 р.н.) — українська письменниця-шістдесятниця, поетеса, Лауреат Шевченківської премії, Премії Антоновичів, премії Петrarки: С. 96.

Костнер Кевін Майкл (1955 р.н.) — американський актор, режисер та музикант, лауреат премій «Золотий глобус», «Еммі», «Оскар»: С.98.

Котляревський Іван Петрович (1769-1838) — український письменник, поет, драматург, зачинатель сучасної української літератури, громадський діяч, автор поеми «Енеїда» (1798) - першого в українській літературі твору, написаного народною мовою: С. 47-48.

Корф Микола Олександрович (1834-1883) — педагог і просвітитель, засновник земської школи, почесний член Женевської Академії наук, почесний член Петербурзького педагогічного товариства, а також Московського комітету письменності та Московського університету («Земске питання», «Наші педагогічні питання» та ін.): С. 55.

Кузьміна (Головко-Гаршина) Ніна Василівна (1923 р.н.) — радянський науковець, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР, засновник Всесоюзної акмеологічної асоціації («Написи прихології праці вчителя», «Методи дослідження педагогічної діяльності», «Методи системного педагогічного дослідження», «Здібності, обдарованість і талант учителя»): С.144.

Куліш Пантелеймон Олександрович (1819-1897) — український письменник, поет, драматург, фольклорист, етнограф, мовознавець, перекладач, критик, редактор, видавець, автор першої фонетичної абетки для української мови: С. 48.

Ландау Лев Давидович (1908-1968) — радянський фізик, академік АН СРСР, член академії наук Данії, Нідерландів, Американської академії наук і мистецтв (США), Французького фізичного товариства, Лондонського фізичного товариства і Лондонського королівського товариства: С. 104.

Леві-Строс Клод (1908-2009) — французький антрополог, етнограф, соціолог і культуролог, засновник і творець школи структуралізму в етнології, дослідник і компаративіст систем спорідненості, міфології та фольклору: С.103.

Лесгафт Петро Францович (1837-1909) — видатний біолог, анатом, антрополог, лікар, педагог, творець наукової системи фізичного виховання, прогресивний суспільний діяч Росії: **С. 53.**

Летурно Шарль (1831-1902) — французький етнограф, філософ і соціолог, доктор медицини, президент і генеральний секретар Паризького антропологічного товариства, професор історії цивілізації в антропологічній школі («Прогрес моральності», «Еволюція власності», «Еволюція рабства», «Розвиток різних племен і народів», «Еволюція виховання у різних людських рас», «Фізіологія пристрастей»): **С. 116.**

Лець Станіслав Єжи (1909-1966) — польський поет, філософ, письменник-сатирик, і афорист ХХ ст.: **С. 22.**

Лідтке Макс (1931р.н.) — німецький вчений, професор університетів Нюрнберга та Мюнхена, фахівець у галузі педагогічної антропології та історії педагогіки («Еволюція та виховання», «Педагогічна антропологія як основа виховання», «Антропологічні засади виховання» та ін.): **С. 40.**

Лінкольн Авраам (1809-1865) — 16-й президент США (з березня 1861 до квітня 1865), перший президент від республіканської партії, визволитель американських рабів: **С. 109.**

Локк Джон (1632-1704) — англійський філософ, один із основних представників англійського емпіризму та Просвітництва («Два трактати про правління», «Листи про терпимість», «Розвідка про людське розуміння», «Розумність християнства»): **С. 36, 120, 122.**

Лох Вернер (1928 р.н.) — німецький вчений, педагог, професор університетів у Ерлангені та Килі («Антропологічні виміри педагогіки», «Образ людини в педагогіці», «Людина в модусі можливостей» та ін.): **С. 40.**

Лютер Мартін (1483-1546) — реформатор Церкви, засновник протестантського руху («До християнського дворянства німецької нації», «Про свободу християнина», «Про рабство волі» та ін.): **С. 34.**

Лярошфуко Франсуа (1613-1680) — французький письменник, автор творів філософсько-моралістичного характеру: **С. 24, 67.**

Мальро Андре (1901-1976) — французький письменник, мистецтвознавець, політичний діяч: **С. 105.**

Макаренко Антон Семенович (1888-1939) — український радянський педагог і письменник, член Спілки письменників СРСР, начальний трудової колонії ім. М. Горького та дитячої комуни ім. Ф. Е. Дзержинського, фундатор теорії й методики виховання в колективі («Прапори на баштах», «Марш 30 року», «Книга для батьків», «Педагогічна поема» та ін.): **С. 55, 117-119, 132-134.**

Малиновський Бронислав Каспер (1884-1942) — британський антрополог польського походження, засновник функціоналізму в антропології та соціології («Наукова теорія культури», «Динаміка культури» та ін.): **С. 39.**

Мандела Нельсон Ролілахла (1918-2013) — Президент Південно-Африканської Республіки, борець за права людини у період існування апартеїду, лауреат Нобелівської премії миру 1993 р.: **С.109.**

Манн Томас (1875-1955) — німецький письменник, філантроп, есеїст: **С.70, 88.**

Маркс Гайнрих Карл (1818-1883) — німецький філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політеконом, політичний журналіст-публіцист; протагоніст робітничого соціалістичного руху та один із засновників Першого Інтернаціоналу: **С. 103, 116.**

Маслоу Абрахам (Авраам Маслов) (1908-1970) — американський психолог, засновник гуманістичної психології («Мотивація та особистість», «Нові рубежі людської природи», «За напрямком до психології буття» та ін.): **С. 40-41, 98.**

Мейман Ернст (1862-1915) — німецький педагог, психолог, засновник експериментальної психології та педагогіки, один з засновників журналів «Архів загальної психології», «Журнал експериментальної педагогіки» («Економіка й техніка пам'яті», «Лекції з експериментальної педагогіки» «Інтелігентність та воля», «Нариси експериментальної педагогіки»): **С. 39.**

Мечніков Ілля Ілліч (1845-1916) — український науковець, один з основоположників еволюційної ембріології, імунології та мікробіології: **С.53.**

Миропольський Сергій Іринейович (1842-1907) — український освітній діяч, педагог, фундатор теорії виховуючого навчання («Народна школа за ідеями Коменського», «Дидактичні нариси», «Теорія і практика у вихованні», «Учитель, його покликання та якості, значення, цілі та умови його діяльності»): **С.54.**

Мономах Володимир (1053-1125) — великий князь київський (1113—1125), державний і політичний діяч, письменник («Повчання дітям»): **С. 45.**

Монтень Мішель (1553-1592) — французький мислитель-гуманіст, представник філософського скептицизму («Досліди»): **С. 33, 116, 121.**

Монтессорі Марія (1870-1952) — італійський лікар, педагог, перша італійка, що стала доктором медицини, фундаторка теорії вільного розвитку дитини: **С. 39.**

Моль Альберт (1917-2004) — голландський автор, актор: **С. 101.**

Мороз Олексій Григорович (1940 р.н.) — академік Академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук, професор («Професійна адаптація молодого вчителя», «Навчальний процес у вищій педагогічній школі», «Педагогіка і психологія вищої школи», «Викладач вищої школи: психолого-педагогічні основи підготовки» та ін.): **С. 147.**

Мюнцер Томас (Фома) (бл. 1490-1525) — радикальний проповідник часів Реформації, лідер часів Селянської війни, послідовник анабаптистів: **С. 34.**

Нестор Літописець (бл. 1056-бл. 1114) — преподобний, київський літописець та письменник-агіограф, чернець Києво-Печерського монастиря («Життя святих князів Бориса і Гліба та Феодосія Печерського», «Повість временних літ»): **С. 44.**

Ніцше Фрідріх Вільгельм (1844-1900) — впливовий німецький мислитель, філософ, психолог і класичний філолог («Людське, занадто людське», «Так говорив Заратустра», «Генеалогія моралі» та ін.): **С. 67.**

Огурцов Олександр Павлович (1936 р.н.) — російський вчений, доктор філософських наук, член редколегії журналів «Питання філософії», «Людина», «Особистість. Культура. Суспільство» («Педагогічна антропологія в Германії: пошуки та перспективи», «Культура як зустріч Я і Ти: Мартін Бубер»): С. 40, 42.

Олдінгтон Ричард (1892-1962) — англійський поет, прозаїк, критик: С. 89.

Олпорт Гордон Уїллард (1897-1967) — американський психолог, теоретик рис особистості («Особистість: проблеми науки чи мистецтва?», «Особистість у психології», «Становлення особистості» та ін.): С. 41.

Паскаль Блез (1623-1662) — французький філософ, письменник, фізик, математик: С. 67, 110.

Пастернак Борис Леонідович (1890-1960) — російський поет, прозаїк, перекладач, лауреат Нобелівської премії 1958 р.: С. 102.

Песталоцці Йоганн Генріх (1746-1827) — видатний швейцарський педагог-демократ, автор теорії елементарного навчання («Лінгард і Гертруда», «Як Гертруда вчить своїх дітей», «Лебедина пісня»): С. 36, 146.

Пікассо Пабло Руїс (1881-1973) — іспанський і французький художник, один із найвидатніших митців ХХ ст.: С. 81.

Пирогов Микола Іванович (1810-1881) — російський та український хірург, анатом, педагог, засновник атласу топографічної анатомії людини, засновник військово-польової хірургії, член-кореспондент Петербурзької академії наук, попечитель Одеського та Київського навчальних округів («Питання життя», «Школа життя», «Про публічні лекції з педагогіки та ін.): С.48-49.

Платон (427 до н. е.-347 або 348 до н. е.) — давньогрецький мислитель, основоположник європейської філософії; глава філософської школи, відомої як Академія Платона: С. 31, 67, 119.

Полоцький Симеон (Самуїл Гаврилович Петровський-Ситнянович) (1629-1680 р.) — один із видатних діячів східнослов'янської культури ХVII ст., богослов, письменник, поет, драматург («Обід душевний», «Вечеря душевна», «Вінець віри православнокатолицької»): С. 46.

Прокопович Феофан (Єлезар) (1681-1736) — визначний український діяч епохи бароко, богослов, письменник, поет, математик, філософ, ректор Київської академії, архієпископ Великоновгородський та Великолуцький («Натурфілософія» та ін.): С. 46, 130.

Протагор (481- бл. 411 рр. до н. е.) — древньогрецький філософ, софіст, один із найпопулярніших учнів Демокрита: С. 67.

Протопопов Віктор Павлович (1880-1957) — український та радянський психіатр, академік Академії наук УРСР, нагороджений двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора («Мета й завдання, виконання яких я присвятив своє життя», «Об'єктивний метод дослідження поведінки людини та вищих тварин» та ін.): С. 59, 130.

Прейер Тьєрри Вільям (1841-1897) — англійський фізіолог, родоначальник психології розвитку («Душа дитини»): С. 39.

Рабле Франсуа (1494-1553) — французький письменник-гуманіст, педагог, автор роману «Гаргантюа і Пантагрюель»: **С. 33**

Радклифф-Браун Альфред Реджинальд (1881-1955) — британський етнограф та соціальний (культурний) антрополог, один з основоположників структурного функціоналізму та сучасної соціально-культурної антропології: **С.39.**

Расселл Бертран Артур Вільям (1872-1970) — валлійський філософ, логік, математик, громадський діяч: **С. 106.**

Рескін Джон (1819-1900) — англійський письменник, теоретик мистецтва, літературний критик і поет: **С. 82.**

Роджерс Карл Ренсом (1902-1987) — американський психолог, один з засновників та лідерів гуманістичної психології («Свобода навчатися: погляд на те, чим може стати освіта», «Становлення людини» та ін.): **С. 41.**

Рот Генріх (1906-1983) — німецький теоретик педагогіки, професор університету у Франкфурті-на-Майні, університету в Геттінгемі («Педагогічна антропологія» та ін.): **С. 40-41.**

Роттердамський Еразм (1469-1536) — нідерландський учений-гуманіст епохи Відродження («Похвала глупоті», «Розмови за просто», «Молодим дітям наука»): **С. 34.**

Русова Софія Федорівна (1856-1940) — український педагог, прозаїк, літературознавець і громадська діячка, професор педагогіки Українського Педагогічного Інституту імені Михайла Драгоманова, одна з піонерок українського жіночого руху («Дошкільне виховання», «Єдина діяльна (трудова) школа», «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дидактика», «Сучасні течії в новій педагогіці» та ін.): **С. 19, 55-56, 118.**

Руссо Жан-Жак (1712-1778), французький філософ-просвітник, письменник, композитор («Еміль. Або про виховання»): **С. 35-36, 79, 84.**

Сверстюк Євген Олександрович (1928 р.н.) — український письменник, філософ, гоголезнавець, головний редактор православної газети «Наша віра», президент Українського пен-клубу, доктор філософії: **С. 107.**

Сенека Анней Луцій (Сенека молодший) (4 до н.е.- 65) — давньоримський філософ, поет, державний діяч і оратор: **С. 23, 94.**

Сент-Екзюпері Антуан (1900-1944) — французький письменник, авіатор: **С. 96.**

Симоненко Василь Андрійович (1935-1963) — український поет і журналіст, шістдесятник: **С. 76.**

Сисоєва Світлана Олександрівна (1948 р.н.) — український науковець, завідувач науково-дослідної лабораторії освітології Київського університету імені Бориса Грінченка, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений працівник освіти, Професор Вищої педагогічної школи Спільки польських вчителів, керівник наукової школи з проблем творчості й технологій у неперервній професійній освіті, автор понад 370 наукових праць та публікацій: **С. 150.**

Сковорода Григорій Савич (1722-1794) — український просвітитель-гуманіст, філософ, поет, педагог, автор численних літературних та філософських творів: **С. 47, 67, 108.**

Славинецький Єпифаній (поч. XVII ст.-1675) — український поет, ієромонах, перекладач, філолог, оратор, богослов, послідовник Я.А.Коменського («Лексикон латинський», «Сказання від божественних писань...»): **С. 45.**

Сластьонін Віталій Олександрович (1930-2010) — російський науковець у галузі педагогіки, заслужений діяч науки Російської Федерації, доктор педагогічних наук, професор, дійсний член Російської Академії освіти («Учитель і час», «Методологічна культура вчителя», «Антропологічний підхід у педагогічній освіті», «Педагогіка творчості», «Гуманістична парадигма та особистісно-зорієнтовані технології в педагогічній освіті», «Педагогіка»): **С.144.**

Слободчиков Віктор Іванович (1944 р.н.) — російський психолог, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту розвитку дошкільної освіти («Питання теорії та діагностики психічного розвитку», «Категорія віку в психології та педагогіці розвитку», «Антропологічний принцип у психології розвитку», «Діяльність як антропологічна категорія», «Антропологічна перспектива суспільного розвитку» та ін.): **С. 105, 144.**

Смайлс Сэмюэл (1812-1904н) — шотландський письменник та реформатор, автор книг морально-філософського характеру: **С. 131.**

Смотрицький Герасим Данилович (?-1594) — український письменник, педагог, перший ректор Острозької школи (академії), один з видавців «Острозької Біблії» («Ключ до царства небесного», «Календар римський новий2»): **С. 45.**

Соколянський Іван Опанасович (1889–1960) — вчений, педагог у галузі дефектології, досліджував питання сурдо- і тифлопедагогіки, професор Харківського інституту народної освіти, організатор Харківської школи-клініки для сліпоглухонімих, директор Науково-дослідного інституту дефектології УРСР: **С. 57-58.**

Сократ (469 до н.е.-399 до н.е.) — давньогрецький філософ, основоположник європейської філософії: **С. 31.**

Соловійов Володимир Сергійович (1853-1900) — російський філософ, богослов, поет, публіцист, літературний критик, почесний академік Імператорської Академії наук по розряду красного письменства: **С. 67.**

Софокл (496-406 до н.е.) — давньогрецький трагік, драматург: **С. 74.**

Спенсер Герберт (1820-1903) — англійський філософ і соціолог, один з родоначальників еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму («Основні начала», «Основи біології», «Основи психології», «Основи соціології», «Основи етики», «Соціологія як предмет вивчення»): **С. 116.**

Ставровецький Кирило (Транквіліон) (1581-1646) — український (руський) православний і греко-католицький освітній та церковний діяч,

архімандрит Чернігівський, поет, учений, друкар, видавець («Зерцало богослів`я», «Перло многоцветное», «Євангеліє учительне»): **С. 45.**

Стейнбек Джон Ернст (1902-1968) — американський прозаїк, Лауреат Нобелівської премії у галузі літератури: **С. 88.**

Сухомлинський Василь Олександрович (1918-1970) — український педагог, публіцист, письменник, член-кореспондент Академії Педагогічних Наук РРФСР, член-кореспондент Академії педагогічних наук СРСР, Заслужений вчитель УРСР, Герой Соціалістичної праці («Серце віддаю дітям», «Сто порад учителеві», «Народження громадянина», «Батьківська педагогіка», «Як виховати справжню людину», «Методика виховання колективу» та ін.): **С.59, 80, 84, 93, 117, 123-125, 129, 132, 134-137, 141, 143.**

Тагор Рабіндранат (1861-1941) — бенгальський та індійський письменник, поет, драматург, композитор, Нобелівський лауреат (1913): **С. 75.**

Толстой Лев Миколайович (1828-1910) — російський письменник і громадський діяч: **С. 18, 69, 74, 141, 142.**

Тимківський Ілля Федорович (1773-1853) — український педагог, правник, філолог і освітній діяч: **С. 48.**

Туровський Кирило (бл. 1130-після 1182) — єпископ Турівський, мислитель, красномовний проповідник, автор багатьох повчань, урочистих Слів і молитовних текстів: **С. 44.**

Уайльд Оскар (1854-1900) — ірландський філософ, письменник, поет, драматург: **С.98.**

Українка Леся (Косач Лариса Петріна) (1871-1913) — найславніша українська поетеса, борець за утворення українського народу, за його консолідацію в політичну націю: **С. 75.**

Ушинський Костянтин Дмитрович (1823-1870) — український та російський педагог, засновник вітчизняної педагогічної науки («Людина як предмет виховання. Досвід педагогічної антропології», «Про користь педагогічної літератури», «Проект учительської семінарії», «Три елементи школи», «Про народність у громадському вихованні» та ін.): **С. 44, 49-53, 93, 123, 140, 142, 145, 147, 150.**

Фейєрбах Людвіг Андреас (1804-1872) — видатний німецький філософ, творець самобутньої філософської концепції матеріалістичного спрямування, яка отримала назву «антропологічний матеріалізм» («Думки про смерть та безсмертя», «До критики філософії Гегеля», «Сутність християнства», «Основні положення філософії майбутнього», «Сутність релігії» та ін.): **С. 38.**

Фельтре Вітторіно (1378-1446) — італійський педагог-гуманіст епохи Відродження, очолював школу-інтернат «Будинок радості»: **С. 33.**

Феноменолого-екзистенціальна аналітика – **С.41.**

Франк Семен Людвигович (1877-1950) — російський філософ та релігійний мислитель: **С. 67.**

Франклін Бенджамін (1706-1790) — один із засновників США, політичний діяч, дипломат, вчений, письменник, журналіст, видавець: **С. 67.**

Франко Іван Якович (1856-1916) — український письменник, поет, публіцист, перекладач, вчений, громадський і політичний діяч, доктор філософії, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, почесний доктор Харківського університету: **С. 108, 148.**

Франс Анатоль (1844-1924) — французький письменник та літературний критик, член Французької академії, лауреат Нобелівської премії у галузі літератури: **С. 26.**

Фрейд Зигмунд (1856-1939) — австрійський психолог і невролог, який вивчав людське несвідоме: **С. 68, 91, 96.**

Фрейтаг Густав (1816-1895) — німецький письменник: **С. 20.**

Фінк Еуген (Ойген) (1905-1975) — німецький філософ, феноменолог, член редакційного комітету багатотомного видання «Феноменологія» «Phenomenologica» («Феноменологічна філософія Едмунда Гуссерля у світлі сучасної критики», «Про феноменологію», «Філософія Ніцше», «Педагогіка та вчення про життя», «Основні питання систематичної педагогіки», «Основні феномени людського існування»): **С. 40.**

Фромм Еріх Зелигманн (1900-1980) — німецький соціолог, філософ, соціальний психолог, психоаналітик, представник Франкфуртської школи («Людина для самої себе. Дослідження психологічних проблем етики», «Мистецтво любити. Дослідження природи любові», «Марксова концепція людини», «Природа людини» та ін.): **С. 41.**

Харламов Іван Федорович (1920-2003) — доктор педагогічних наук, професор, академик Національної академії наук Білорусі, заслужений член Російської академії освіти («Теорія морального виховання», «Моральне виховання школярів» та ін.): **С. 144.**

Холл Грэнвилл Стэнли (1844-1924) американський психолог та педолог, перший президент Американської психологічної асоціації та першим президентом Університету Кларка: **С. 39, 96.**

Цвейг Стефан (1881-1942) — австрійський письменник та критик: **С. 94.**

Цицерон Марк Туллій (106 до н. е.-43 до н. е.) — давньоримський політичний діяч, видатний оратор, філософ та літератор, один із зачинателів римської розповідної прози («Про оратор», «Про державу», «Академічні питання», «Про межі добра і зла», «Про долю» та ін.): **С. 30.**

Чернишевський Микола Гаврилович (1828-1889) — російський публіцист і письменник, ідеолог революційно настроєної інтелігенції: **С. 25.**

Чепіга-Зеленкевич Яків Феофанович (1875-1938) — педагог і освітній діяч, методист, співробітник Українського науково-дослідного інституту педагогіки в Харкові («Проблеми виховання і навчання у світлі науки і техніки», «Проект української школи» та ін.): **С. 56-57.**

Шаталов Віктор Федорович (1927 р.н.) — вчитель-новатор, народний учитель СРСР (1990 р.), заслужений учитель України (1987 р.), лауреат премії імені К.Д. Ушинського, імені Н.К. Крупської, автор системи навчання із використанням опорних сигналів: **С. 146.**

Швейцер Альберт (1875-1965) — німецький та французький теолог, філософ, гуманіст, лауреат Нобелівської премії миру: **С. 105.**

Шелер Макс (1874-1928) — німецький філософ і соціолог, один з засновників філософської антропології («Сутність людини, новий досвід філософської антропології»), «Місце людини в космосі», «Особливе становище людини»): **С. 21, 38, 67.**

Шиллер Йоганн-Крістоф-Фрідріх (1759-1805) — німецький поет і драматург: **С. 120.**

Шмідт Карл (1819-1864) — германський педагог, антрополог: **С.116.**

Шопенгауер Артур (1788-1860) — німецький філософ: **С. 72, 81.**

Юркевич Памфіл Данилович (1826-1874) — український філософ і педагог, фундатор «філософії серця» («Серце та його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого», «Мова фізіологів та психологів», «Читання про виховання» та ін.): **С. 49.**

Ярмаченко Микола Дмитрович (1928 р.н) — перший президент Академії педагогічних наук України, академік Академії педагогічних наук України, академік Академії педагогічних наук СРСР, доктор педагогічних наук, професор, іноземний член Російської академії освіти («Педагогіка», «Народна освіта в Українській РСР», «Актуальні проблеми педагогічної науки», «Педагогічний словник» та ін.): **С. 147.**

Ясперс Карл Теодор (1883-1969) — німецький філософ, психолог та психіатр, один з головних представників екзистенціалізму: **С. 67.**

ДОДАТКОВЕ МЕТОДИЧНЕ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Завдання та ситуації для аналізу й дискусії

1. З розмови з батьком учня Вашого класу: *«Не знаю, що робити з сином. Він бреше на кожному кроці. Я можу пробачити будь-який вчинок, але мені боляче усвідомлювати, що брехня стає другою натурою хлопця. У горах, кажуть, маленький камінець породжує лавину. Ось так і брехня... Від нечесності до постійного обману, від брехні до злочину – це нерідко закономірний шлях. Але я не хочу, щоб мій син став злочинцем. Що ж робити? Як відвернути його обман?»*

Визначте причини поведінки дитини. Яку роль у формуванні особистості відіграла у даному випадку сім'я?

2. *«Добре сформована цивілізація – це сукупність чинників підкріплення. Члени цієї цивілізації поводять себе таким чином, щоб підтримати особистість, давати їй можливість подолати усілякі несподіванки та змінювати її ... за допомогою чинників підкріплення» (Б.Скінер).*

Чи згодні ви з думкою Б.Скінера? Що слід розуміти під комплексом суспільних підкріплень поведінки дитини. Яка роль соціуму у цілому у формуванні, розвитку та вихованні особистості?

3. *«Швидше, Миколо, швидше», - квапила вчителька школяра. Він вже достатньо часу затримався біля дошки, розбираючи речення. На його місці інший справився б із завданням скоріше. Однак працює сам, підказок не слухає, отже – знає навчальний матеріал.*

Нарешті роботу завершено. Жодної помилки, усе правильно.

«Ти все зробив вірно, - говорить вчителька, - але працював дуже повільно, тому оцінку я тобі знижую на 2 бали».

У чому сутність грубої педагогічної помилки, допущеної вчителем? Які вроджені особливості дитини не були ним враховані?

4. *«Теорія задоволення та незадоволення, насолоди й страждання – це стара сенсуалістична теорія... хибна у самій своїй основі... Життя душі, що не пориває сама себе, може полягати лише в діяльності не для здобуття задоволення, а для самої справи. У такій діяльності й задоволення, й незадоволення нейтралізуються, й на їх місце виходить життя – палаюче, що*

сипле навколо іскрами; людина мисляча ... бере саме це джерело пекучих, блискучих іскор» (К.Д.Ушинський).

Як ви розумієте слова К.Д.Ушинського?
Яку роль відіграє діяльність у формуванні
особистості? Відповідь обґрунтуйте.

5. *Ось мчить вулицею оскажений від жаху кіт з прив'язаною до хвоста порожньою бляшанкою. Або ще: мешканці нашого двору могли бачити напівсліпе жалюгідне створіння – «жартуючи», дівчора вкинула у вогонь довірливу дворнягу. А ще варто додати сюди скалічених капроновими сільцями безпалих голубів, яких кожний міський житель зустрічає мало не щодня.*

Дехто з учителів, знизавши плечима, скрушно каже: «Сучасні діти...Аномалії життя...Реалізація того, що діти бачать в Інтернеті та по телебаченню. З роками це, як правило, минає...»

Визначте можливі причини поведінки
дітей. Чи зникають з роками такі прояви
поведінки? Відповідь обґрунтуйте.

6. *Франц Шуберт народився в сім'ї вчителя. Батько та старші брати були музикантами-любителями, тому хлопчик рано прилучився до музики. Домашні концерти стали традиційними: батько грав на віолончелі, сини на різних музичних інструментах. Франц брав участь у таких концертах, граючи партію альту. Свій перший музичний твір він написав у віці 13 років.*

Які чинники відіграли ключову роль у
розвитку хлопчика? Чи слід тут говорити про
вроджені здібності до музики? Чи розвинулись
би ці здібності за інших умов сімейного
виховання?

7. *З діалогу матері з сином.*

Мати: Ти безвідповідально ставишся до своїх обов'язків. Знову не помив посуд після сніданку. Скільки я маю про це нагадувати?

Син: Ти сама не завжди миєш посуд ранком.

Мати: Я — це зовсім інша справа. У твоєї матері й так багато домашніх справ. Гадаєш, мало доводиться прибирати за вами – шибениками.

Син: Я не шибеник.

Мати: Зате такий же нечупара, як в всі інші, і ти про це знаєш.

Син: А Ти хочеш, щоб усі були ідеальними?

Мати: Тобі, принаймні, дуже далеко до ідеалу.

Син: І тобі, мамо....

Визначте доцільність поведінки матері в
ситуації. Обґрунтуйте роль наслідування
відповідно до вимог педагогічної антропології.

8. У сім'ї Зайченків – суцільні проблеми. Вчора дочка влаштувала справжню істерику після того, як батьки відмовились купити їй нову сукню. До свята подружки вже мали всілякі обнови, а Сашко, однокласник, сказав дівчинці, що вона одягається гірше від усіх у класі.

Спочатку Віра звернулася до батьків. «У твої роки я про навчання думав», – відповів батько. «Грошей немає», – додала мати. Цілий вечір дівчинка проплакала, звинувачуючи батьків у нелюбові до себе. Вранці до школи не пішла, бо соромно...

Які чинники призвели до такої поведінки дитини. Розкрийте роль батьків у формуванні подібної поведінки їх дитини.

9. Матір соромилася сина, який народився з фізичною вадою – одна нога коротша за іншу. Коли хлопчик був маленьким, він жив у бабусі. У шестирічному віці, коли йому треба було йти до школи, мати віддала дитину до інтернату. Іноді вона забувала забрати хлопчика. Дитина відчувала себе нещасною...

Які можливі наслідки такої поведінки матері? Чи можливо виправити наслідки таких «недоліків» сімейного виховання? Відповідь обґрунтуйте.

10. Рухлива, міміка обличчя жива, легко йде на контакт з подругами, іноді через жвавність свого характеру забуває про свої обіцянки та доручення. На запитання: «Як справи?» найчастіше відповідає з усмішкою – «Дуже добре», хоча справи у неї часто вже й не такі хороші (стала гірше навчатися). Про свої успіхи з радістю повідомляє своїм сусідам. Про погані оцінки говорить: «Це у мене так, випадково». Іноді засмучується, але не надовго. Настрій у неї переважно веселий і бадьорий. Легко захоплюється всім новим, але порівняно швидко втрачає до нього інтерес. Дівчина дуже говірка.

Визначте тип темпераменту дитини. Які властивості можна виділити на основі аналізу її поведінки? Відповідь обґрунтуйте.

11. «Найбільш різкою, такою, що найбільше кидається в очі відмінністю західного виховання від нашого є та, що людина західна, не лише освічена, але й напівосвічена, завжди близько знайома зі своєю вітчизною: з рідною для неї мовою, літературою, історією, статистикою, політичними відносинами тощо, а російська людина мені за все знайома з тим, що їй найближче, зі своєю Батьківщиною та з усім, що до неї належить» (К.Д.Ушинський).

Як ви розумієте висловлювання педагога?
У чому з антропологічної точки зору вияв-
ляється сутність вітчизняного виховання?

12. Цей випадок став сьогодні вже хрестоматійним: після однієї з зустрічей А.С.Макаренка з широкою батьківською аудиторією, до педагога підійшла молода жінка з запитанням:

- Скажіть, коли мені слід починати систематично виховувати мою дитину?

А.С.Макаренко посміхнувся:

- А скільки років Вашій дитині?

- Три...

- Вітаю, Ви спізналися на три роки...

Як ви розумієте фразу А.С.Макаренка?
Чим важливі перші роки життя дитини для її
майбутнього?

13. Молода вчителька, яка щойно прийняла п'ятий клас, запропонувала учням написати твір про свою сім'ю, свої захоплення, про самого себе. В одному з творів вона прочитала: «В нас сім'я невелика - я, мама, тато й бабуся. Усі працюють, заробляють гроші. Я теж стараюся добре навчатися, щоб потім здобути престижну професію. Єдина непотрібна людина в нас – це бабуся. Вона вже стара й хвора, нічого не може робити. Мама змушена двічі відпрошуватися з роботи, щоб її погодувати й доглянути. Бабуся не спить вночі, кричить і дратує татка. Якби її не було, ми б усі жили краще...»

Визначте причини описаного ставлення дівчинки до своїх рідних. Обґрунтуйте роль батьків у формуванні та розвитку дитини.

14. - Хлопчики – люди, й дівчатка – люди. Значить між ними не існує різниці.

Так кажуть одні.

- Неправда. Дівчатка спокійніші, більш слухняні та делікатні, ретельніші.

Так кажуть інші.

- Хлопчики веселі, не сумують, не ображаються, щирі, цікаві до всього, їх легше переконати.

- У дівчаток серце чутливе.

- Зовсім ні. Хлопчик завжди допоможе, прислужиться.

І вони сперечаються і ніяк не можуть погодитися.

Прокоментуйте уривок з праці Я.Кочака «Правила життя». Чи існують наведені автором суттєві відмінності в властивостях чолові-

чої та жіночої статі. Яке значення вони мають у вихованні?

15. *В Олексія «багата» спадковість: дід та батько були крадіями. Та й сам хлопець, незважаючи на свої 18 років, тричі осуджений за крадіжки. Двічі – умовно. Дід, окрім пограбування, відзначився замахом на власного сина. Зараз відбуває термін за вбивство. Для Олексія – це найгіркіша новина, адже про смерть батька він дізнався з десятих вуст, вже в колонії. Навіть на похованні не довелося побути..*

Чи є така «спадковість» причиною поведінки Олексія? Чи можлива зміна його долі та діяльності у подальшому. Назвіть чинники, що уможливлють такі зміни.

16. «Що робить нас людьми?»

Оберіть з пропонуваного переліку ті властивості, які характеризують людину як особистість.

- ✓ *Може пожертвувати собою заради інших.*
- ✓ *Діє відповідно інстинкту.*
- ✓ *Володіє відчуттям часу.*
- ✓ *Ніколи не пожертвує їжею.*
- ✓ *Здатна на глибоку прихильність.*
- ✓ *Шукає вище розуміння істини.*
- ✓ *Її відрізняє почуття відповідальності.*
- ✓ *Сама вирішує, як себе поводити.*
- ✓ *Завдаючи іншому шкоди, не відчуває провини або сорому.*
- ✓ *Може відкласти виконання своїх бажань, якщо це шкодить іншому.*
- ✓ *Здатна виражати себе через мистецтво.*
- ✓ *Відчуває потребу у свіжому повітрі, теплі.*
- ✓ *Має здатність бігати, повзати, плавати.*
- ✓ *Може мріяти й оцінювати красу.*

17. *У 2002 р. став відомим факт, що в Колорадо-Спрингс (США) в горах у гнізді орла було знайдено дівчинку років 10. Міська влада зробила припущення, що ця дівчинка була тією самою дитиною, яка зникла 9 травня 1994 р. з двору своєї оселі.*

Після переміщення дівчинки у науково-дослідний центр, психологи, що працювали з нею, свідчили, що дитини боїться людей, спить виключно на верхній книжковій полиці, кидається на мишей та їсть їх живими, хлопає руками, неначе прагне злетіти. Науковці вважають, що дівчинку виростила орлиця та її співродичі.

- В орлів надзвичайно розвинений материнський інстинкт, - говорить орнітолог, професор Фейзхелд. – Відомі випадки, коли вони, замість того, щоб з'їсти, «всиновлювали» ягнят. Але щоб орли виростили дитину людини?! Таких випадків наука ще не знала.

Як, на вашу думку, у подальшому складеться доля дівчинки? Назвіть чинники, що впливають на формування особистості.

18. У кінці XIX ст. в джунглях Індії було знайдено хлопчика орієнтовно 10 років. Він не вмів розмовляти, лише ричав, пересувався з неймовірною швидкістю на чотирьох кінцівках, мав усі повадки вовка. З'ясувалося, що дитина потрапила у зграю вовків у ранньому віці. Дослідження хлопчика виявили, що його інтелектуальний розвиток перебуває у зародковій формі та відповідає рівню малюка. Уся діяльність дитини протікає на рівні інстинктів. Тривале навчання дозволило розвинути інтелект дитини до рівня імбецила, навчити його навичкам самообслуговування, виконання найпростіших трудових операцій.

Розкрийте причини неможливості нормального подальшого розвитку дитини. Обґрунтуйте роль соціуму у формуванні особистості.

19. Досліджуючи інтелектуальні здібності дітей забезпечених батьків, вчені дійшли висновків, що діти багатих та успішних чоловіків, як правило, мають низький коефіцієнт інтелекту. Генетикам вдалося підвести наукову базу під цим фактом. Виявляється, інтелект дитини передається за материнською лінією. А своїх дружини багаті у переважній більшості (60%) обирають у модельних та акторських агенціях, або в закладах, куди розумні дівчатка не ходять. Результатом таких шлюбів стають діти, що успадкували материнські здібності.

Висловіть свою думку про успадкування інтелектуальних задатків. Які інтелектуальні задатки передаються спадково? Чи можливо розвинути інтелект, якщо такі задатки відсутні?

20. *Magister dixit* («Учитель сказав») – таким був провідний аргумент у середньовічних суперечках та диспутах. У той час слово вчителя було кінцевим...

Висловіть свою думку щодо остаточної думки вчителя у навчально-виховному процесі. Розкрийте роль авторитету педагога у

процесі розвитку та формування підростаючої особистості.

Приблизні завдання модульної контрольної роботи

Варіант 1.

1. Дати характеристику різним підходам до сучасного розуміння педагогічної антропології.
2. Схарактеризувати умови ефективності виховного процесу з точки зору педагогічної антропології.
3. Розкрити сутність духовності та креативності людини як її антропологічних характеристик.

Варіант 2.

1. Розкрити особливості педагогічної антропології як об'єктивної необхідності для розвитку педагогіки.
2. Схарактеризувати зміст антропологічних ідей К.Д.Ушинського.
3. Розкрити сутність людини як категорії педагогічної антропології.

Варіант 3.

1. Розкрити зміст основних етапів розвитку вітчизняної педагогічної антропології.
2. Схарактеризувати особливості взаємодії людини з простором та часом (особистий простір та час людини).
3. Розкрити сутність цілісності й суперечливості людини як її антропологічних характеристик.

Варіант 4.

1. Схарактеризувати проблеми педагогічної антропології.
2. Розкрити антропологічну сутність виховання як способу людського буття та професійної діяльності педагога.
3. Розкрити сутність соціальності та розумності людини як її антропологічних характеристик.

Варіант 5.

1. Дати характеристику змісту антропологічного принципу пізнання.
2. Розкрити сутність та зміст розвитку як антропологічної характеристики людини.
3. Схарактеризувати чинники, що впливають на формування людини.

Варіант 6.

1. Назвати та схарактеризувати джерела педагогічної антропології.

2. Розкрити сутність біогенетичної концепції онтогенезу.
3. Дати характеристику гуманітарній парадигмі педагогічної антропології.

Варіант 7.

1. Розкрити напрями, за якими розвивалася педагогічна антропологія послідовниками К.Д.Ушинського в кінці XIX – на початку XX ст.
2. Розкрити сутність соціогенетичної концепції онтогенезу.
3. Визначити й схарактеризувати місце педагогічної антропології в системі наук про людину

Варіант 8.

1. Розкрити гуманістичні підвалини антрополого-педагогічного знання епохи Відродження.
2. Дати характеристику змісту й сутності персоналіської концепції онтогенезу.
3. Розкрити сутність культури як антропологічного феномену та її вплив на формування й становлення особистості.

Варіант 9.

1. Схарактеризуйте сучасний стан розвитку педагогічної антропології.
2. Розкрити сутність історико-еволюційної концепції онтогенезу.
3. Назвати й схарактеризувати чинники, що відрізняють людину від вищих тварин.

Варіант 10.

1. Розкрити внесок В.О.Сухомлинського у розвиток антрополого-педагогічного знання.
2. Схарактеризувати антропологічні закономірності, властиві лише людині.
3. Розкрийте сутність поняття «вік» як категорії педагогічної антропології.

Ключ до тестів самоконтролю за змістовими модулями

Змістовий модуль I

1. І.Кант;
2. М.І.Пирогов та К.Д.Ушинський.
3. Самостійна галузь науки про освіту, цілісне й системне знання про людину, яка виховує та виховується, як суб'єкта й об'єкта освіти; інтегративна наука, що узагальнює різноманітні знання про людину в аспекті виховання та навчання
4. Людина та виховання.
5. Визнання людини вищою цінністю; ідея вільного виховання; повернення до калокагатії.
6. Являє собою окрему галузь знань та методологічну основу педагогіки.
7. Філософські ідеї, що лягли в основу теоретичного обґрунтування педагогічної антропології як науки:
8. Взаємовідносини між людиною та людиною.
9. Виділення в межах антропології самостійних наукових напрямів, виникнення власних антропологій.
10. Обґрунтувати єдність людської природи.
11. Антропологія виступає методологічною основою педагогіки.
12. Усі науки, що вивчають людину.
13. К.Д. Ушинський;
14. Виховання людини з усіма її народними й поодинокими особливостями, - її тіла, душі й розуму.
15. Він передбачає вивчення Людини як «предмету виховання».
16. Середовище, спадковість, виховання; виховання, навчання, освіта; дозрівання, соціалізація, розвиток.
17. Основою педагогіки є антропологічні науки (фізіологія, психологія, логіка); виховання дитини передбачає першопочаткове її вивчення; виховання дитини поза її народністю неможливе; підготовка вчителів передбачає їх антропологічну освіченість.
18. Усі відповіді є правильними.
19. Ідея людини як вищого творіння Бога; калокагатія; визнання необхідності виховання дитини, пізнання її сутності.
20. Спрямованість виховання на всебічне вивчення дитячої особистості та максимальне врахування результатів цих досліджень у процесі виховання;

Змістовий модуль II

1. Онтогенез.
2. Сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством протягом його історії.
3. Закономірна особливість.
4. Взаємо вплив та взаємообумовленість.
5. Реалізує одночасно різні функції у вихованні, культурі, суспільстві.
6. Субкультура.
7. Багатшаровість.
8. Розумність.
9. Задатки, які виступають основою для розвитку індивідуальних здібностей людини.
10. Окремий організм, який існує самостійно, зокрема окрема людина, особа, одиничний представник роду людського.
11. Сукупність своєрідних особливостей і певних властивостей людини, які характеризують її неповторність і виявляються у рисах характеру, у специфіці інтересів, якостей, що відрізняють одну людину від іншої.
12. Уподобання, потреби та інтереси.
13. Вищий рівень розвитку та саморегуляції зрілої особистості, на якому основними мотиваційно-сенсовими регуляторами її життєдіяльності є вищі людські цінності.
14. Постфігуративний.
15. Наявності в її свідомості властивостей, що протирічать одна одній (шляхетність та інстинкти, прагнення до свободи та її боязнь, прагнення до спілкування та швидке втомлення від нього, не прогнозованість поведінки в екстремальних ситуаціях тощо).
16. Кількісні та якісні зміни в організмі, які відбуваються в часі під впливом різних чинників.
17. Духовність, креативність.
18. Соціальна характеристика людини.
19. Вони перетворюють індивіда на особистість.
20. Цілеспрямований процес і результат оволодіння системою знань, умінь та навичок, формування світогляду й розвитку особистості.

Змістовий модуль III

1. Цілеспрямована та спеціально організована діяльність вихователя, метою якої є створення умов для саморозвитку та само актуалізації особистості.
2. Повага до дитини, опора на краще в ній, діалогізм, прагнення знайти найбільш оптимальні методи виховання, забезпечення умов для її розвитку.
3. Об'єктивний, стійкий, повторюваний і суттєвий зв'язок між педагогічними явищами; прояв педагогічного закону в конкретних умовах.
4. Культурологічний, персоналістичний, діалогізація, віри в позитивний потенціал дитини, вільного вибору.
5. Уподобання, потреби та інтереси.
6. Інкультурація.
7. Ідеальний образ особистості, що виховується.
8. Діалогічний стиль роботи, відкритість у спілкуванні, інтерес до долі вихованців, цілісність, творчість, відповідальність, здатність до адекватного самоаналізу та самооцінки, зорієнтованість на майбутнє.
9. Здатне змінити ставлення особистості до людей, середовища, речей та умов життєдіяльності.
10. Уміння добре поводити себе в товаристві, володіти своїми почуттями.
11. Гуманізм.
12. Місія учителя закладена у його розумінні неповторності, індивідуальності, обдарованості кожної дитини та створенні усіх можливих умов для розвитку її задатків.
13. Виховний процес.
14. Педагогічна антропологія.
15. Мета виховання.
16. Антропологічна освіченість, майстерне володіння професійними вміннями й навичками, наявність високих моральних якостей, гуманістична спрямованість діяльності.
17. Соціокультурний.
18. Діалогічний стиль роботи; відкритість у спілкуванні; інтерес до долі вихованця.
19. Гуманістична спрямованість; професійні знання та вміння, слідування нормам педагогічної моралі та етики, педагогічна техніка.

Рекомендована література (вихідне інформаційне забезпечення)

Базова

1. Аносов І. П. Педагогічна антропологія: Навч. посіб. / І. П. Аносов / Мелітопольський держ. пед. ун-т. — К. : Твім інтер, 2005. — 264 с.
2. Аносов І. П. Сучасний освітній простір: антропологічний аспект. Монографія / І. П. Аносов. — К.: Твім інтер, 2003. — 391 с.
3. Батлина Л.В. Основи людинознавства. Людина в цілому : навч. посібник / Л.зВ. Батліна. - К. : КНТ, 2008. — 329 с.
4. Бордовская Н. В. Педагогика: Учебник для вузов. / Н. В. Бордовская, А.А.Реан. - СПб.: Питер, 2004. - 300 с.
5. Бочаров В. В. Антропология возраста: Учеб. пособие / В. В. Бочаров / Санкт-Петербургский гос. ун-т; Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого РАН (Кунсткамера). — СПб. : Издательство Санкт-Петербургского ун-та, 2000. — 193 с.
6. Возняк А.Б. Педагогічна антропологія : навч. посіб. / А.Б.Возняк ; Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка. - Дрогобич : РВВ Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. Івана Франка, 2011. — 190 с.
7. Дровозюк Л. М. Костянтин Дмитрович Ушинський: біля основ наукової педагогіки й народної школи / Л. М. Дровозюк. — К. : Простір, 2008. — 64 с.
8. Ильяшенко Е. Г. Педагогическая антропология в России: история и современность / Е. Г. Ильяшенко. — М.: Издательство УРАО, 2003. — 130 с.
9. Кот О. П. Питання становлення педагогічної антропології в зарубіжній науці [Електронний ресурс] / О. П. Кот. — Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2011_20/files/P2011_29.pdf. — Назва з екрану.
10. Лурье С. В. Психологическая антропология: История, современное состояние, перспективы: Учеб. пособие для вузов / С. В. Лурье. — М. : Академический Проект, 2003 . — 623 с.
11. Максакова В. И. Педагогическая антропология: Учеб. пособие для студ. вузов, обучающихся по пед. спец. / В. И. Максакова / Международная академия наук пед. образования. — 2-е изд., стер. — М. : Издательский центр «Академия», 2004. — 206 с.
12. Окса М. М. Предмет і методи сучасної педагогічної антропології та їх характеристика / М. М. Окса // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. — Мелітополь, 2006. — С. 170-188. — (Серія: Педагогіка. — Вип. 7).
13. Педагогическая антропология: Учеб. пособие / Университет Российской академии образования. Кафедра пед. антропологии / Б. М. Бим-Бад (авт.-сост.).

- М. : Изд-во УРАО, 1998. — 576 с.
14. Постоева В.А. Психолого–педагогическая антропология: учебное пособие / В.А. Постоева / Федеральное агентство по образованию. — ГОУ ВПО ТГПУ. — Томск : изд-во ТГПУ, 2006. — 167 с.
  15. Приходько В.В. Педагогічна антропология і вища школа: навч. посіб. для студ. ВНЗ / В.В.Приходько, В.Й.Бочелюк / Національна металургійна академія України; Дніпропетровський гуманітарний ун-т. — Д. : Пороги, 2008. — 350 с.
  16. Рахлевская Л. К. Педагогическая антропология (человековедение) в системе непрерывного образования (история, теория, практика) : Монография / Л.К.Рахлевская . — Томск : изд-во ТГПУ, 1997 – 158 с.
  17. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X - поч. XX ст.): Нариси / М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко та ін. - К.: Рад. школа, 1991. — 650 с.
  18. Розвиток народної освіти та педагогічної думки на Україні (X - поч. XX ст.): Нариси / Л. І. Атлантова, Ж. Д. Ільченко, Н. А. Кавалерова та ін. — К.: Рад. школа, 1991. — 560 с.
  19. Салов Ю. И. Психолого–педагогическая антропология : учебное пособие для вузов / Ю. И. Салов, Ю. С. Тюнников. — М.: ВЛАДОС–ПРЕСС, 2005. — 254 с.
  20. Сегеда С. П. Антропология: Навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / С. П. Сегеда. — К. : Либідь, 2001. — 335 с.
  21. Солдунова Л. Ю. Этапы развития педагогической антропологии в России / Л. Ю. Солдунова // Известия Саратовского университета, 2008. — Т. 8. Сер. Философия. Психология. Педагогика, вып. 2. — С.124-126.
  22. Сухомлинська О.В. Проблема «природа – виховання» в педагогічній теорії і шкільній практиці України 20 – 30-х рр. / О.В.Сухомлинська // Педагогіка і психологія. — 1997. — №2. — С.73 – 80.
  23. Ушинский К.Д. Педагогическая антропология: Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии/ К.Д.Ушинский; Сост. и отв. ред., авт. ст., коммент. и примеч. Э.Д.Днепров. — М.: Издательство УРАО. — (Новая педагогическая библиотека).— 2002. — 496 с.
  24. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания: опыт пед. антропологии / К. Д. Ушинский . — М. : ФАИР-ПРЕСС; Гранд, 2004. — 575 с.
  25. Хомутов А. Е. Антропология: Учеб. пособие / А. Е. Хомутов. — Ростов н/Д. : Феникс, 2002. — 384 с.

Допоміжна

1. Ашкеров А. Ю. Социальная антропология: Учеб.-метод. пособие нового поколения для подгот. специалистов по социологии / А. Ю. Ашкеров / Философский факультет Московского гос. ун-та им. М. В. Ломоносова ; Московская высшая школа социальных и экономических наук ; Центр

- фундаментальной социологии Института социологии РАН — М. : ООО «Маркет ДС Корпорейшн», 2005. — 605 с.
2. Барулин В. С. Социально-философская антропология. Человек и общественный мир: учеб. пособие для студ. вузов / В. С. Барулин. — М. : Академический Проект, 2007. — 495с.
  3. Бим-Бад Б.М. Педагогические течения в начале двадцатого века. Трактат по педагогической антропологии и философии образования. — М., 2001
  4. Василькова Ю.В. Социальная педагогика: Курс лекций. Учеб. Пособие / Ю.В.Василькова, Т.А.Василькова. — М. : Академия, 1999. — 440 с. — (Высшее образование).
  5. Вульф К. Антропология: история, культура, философия / Санкт-Петербургский гос. ун-т / К. Вульф / Г. Х. Хайдарова (пер.с нем.). — СПб. : Издательство С.-Петербургского ун-та, 2007. — 269с. — (Серия «Профессорская библиотека»).
  6. Головкич Б. А. Філософська антропология: Навч. посібник / Б. А. Головкич / Національний аграрний ун-т. — К., 1997. — 239 с.
  7. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропология) / М. В. Гримич. — К., 2000. — 380 с.
  8. Задорожна Л. К. Педагогічна антропология в соціально-філософському контексті : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / Задорожна Любов Кирилівна ; Південноукраїн. держ. пед. ун-т ім.К.Д.Ушинського. - Одеса, 2007. - 20 с.
  9. Зязюн І.А. Педагогічна майстерність: підручник / Л.В.Крамущенко, І.Ф.Кривонос, О.Г.Мирошник, В.А.Семиченко. Академія педагогічної майстерності / Іван Андрійович Зязюн (ред.). — 3-тє вид., допов. і переробл. — К. : СПД Богданова А. М., 2008. — 376 с.
  10. Ильяшенко Е.Г. Педагогическая антропология в России: история и современность : монография / Е.Г. Ильяшенко. — М. : Изд-во УРАО, 2003. — Вып. 20. — 132 с.
  11. Колосюк І. А. Теоретико-методологічний аналіз антропологічного виміру сучасної освітньої культури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 26.00.01 «Теорія та історія культури (філософські науки)» / Колосюк Ірина Анатоліївна ; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. - Київ, 2011. - 20 с.
  12. Корольков А. А. Духовная антропология / А. А. Корольков. — СПб. : Издательство Санкт-Петербургского ун-та, 2005. — 323 с.
  13. Кравцова Т. О. Основні тенденції вивчення дитини у творчості представників вітчизняної педології початку ХХ століття [Електронний ресурс] / Т. О. Кравцова. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nz_p/Ped/2009_87/statty/24.pdf - Назва з екрану.
  14. Кравченко А. И. Социальная антропология: Учеб. пособие для вузов / А.И.Кравченко. — М. : Академический Проект, 2003. — 544 с.

15. Круглова Л. К. Социокультурная антропология: Учеб. пособие по курсу «Культурология» / Л. К. Круглова / Санкт-Петербургский гос. ун-т водных коммуникаций. Кафедра философии. — СПб. : СПбГУВК, 2000. — 74 с.
16. Макаров М.И. Психолого-педагогическая антропология: Учебно-методическое пособие для специальности «Педагог-психолог» / М.И.Макаров. – М.: МГГУ им. М. А. Шолохова, 2007. – 54 с.
17. Мосіяшенко В. А. Історія педагогіки України в особах: Навчальний посібник / В. А. Мосіяшенко, Л. В. Задорожна, О. І. Курок. - Суми: ВТД «Університетська книга», 2005 . - 260 с.
18. Неволіна І.Я. Педагогическая антропология. Учебно-методическое пособие / Авт.-сост. И.Я. Неволіна. – Славянск-на-Кубани: Издательский центр СГПИ, 2006. – 81 с.
19. Приходько В. В. Педагогічна антропология і вища школа: навч. посіб. для студ. ВНЗ / В. В. Приходько, В. Й. Бочелюк, О. В. Шевяков, В. В. Малий / Національна металургійна академія України; Дніпропетровський гуманітарний ун-т. — Д. : Пороги, 2008. — 350 с.
20. Реан А. А. Психология личности. Социализация, поведение, общение: современное учеб.- практ. Пособие / А. А. Реан. — М. : АСТ, 2007. — 407 с.
21. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии: Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебное пособие для вузов / В.И.Слободчиков, Е.И.Исаев; под ред. В.Г.Щур. – М.: Школьная Пресса.– 2000. – 416 с.
22. Сухомлинська О. В. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посібник / Міжнародний фонд «Відродження» / О. В. Сухомлинська, Н. П. Калениченко, Ж. Д. Ільченко, Н. Б. Копиленко, Т. О. Самоплавська / За ред. О. В. Сухомлинської. - К. : Заповіт, 1996. — 304с. — (Трансформація гуманітарної освіти в Україні).
23. Тейяр де Шарден Пьер. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден; пер. с фр. Н. А. Садовского ; предисл. и коммент. Б. А. Старостина. – М. : Наука, 1987. – 239 с.
24. Шадриков В.Д. Происхождение человечности: Учеб. пособие для студ. вузов. — М. : Логос, 1999. — 200 с.
25. Юрій М. Ф. Антропология: навч. посібник / М. Ф. Юрій. — К. : Дакор, 2008. — 421с.

Інформаційні ресурси

1. Бібліотека Гумер – електронна бібліотека для студентів і викладачів гуманітарного профілю – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pedagog/index.php
2. Електронна бібліотека з педагогіки - Режим доступу : <http://nenaidesh.ru/>
3. Педагогічна бібліотека - Режим доступу : <http://pedlib.ru/>
4. Бібліотека ім. О.Сухомлинського – Режим доступу : <http://www.dnpb.gov.ua/>

5. Львівська обласна науково-педагогічна бібліотека – Режим доступу : <http://www.lonpb.com.ua/>
6. Національна бібліотека імені В.І.Вернадського – Режим доступу : <http://nbuv.gov.ua/>
7. Науково-педагогічна бібліотека м. Миколаєва – Режим доступу : <http://www.library.mk.ua/>
8. Перша українська Електронна бібліотека підручників «Pidruchniki.com.ua» – Режим доступу : <http://pidruchniki.ws/>
9. Портал ZipSites.ru - безкоштовна електронна інтернет-бібліотека. – Режим доступу : <http://zipsites.ru/>
10. Онлайн бібліотека підручників – Режим доступу : <http://studentam.net.ua>